

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
„OKTATÁS ÉS TÁRSADALOM” NEVELÉSTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
NEVELÉSSZOCIOLÓGIA PROGRAM

Szabóné Kármán Judit

**A magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiája, helyzete,
mentális állapota**

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető

Prof. Dr. Forray R. Katalin DSc

Pécs

2012.

Tartalomjegyzék

1. BEVEZETÉS	4
1.1. AKTUÁLIS TÁRSADALMI TÉR ÉS IDŐ; A KUTATÁS IDŐSZERŰSÉGE	4
1.2. AZ ÉRTEKEZÉS KULCSFOGALMAI	5
1.2.1. Roma/cigány	6
1.2.2. Értelmiség	6
1.2.3. Mentális állapot	7
1.3. A KUTATÁS CÉLJAI, ELŐZMÉNYEI	10
1.4. A KUTATÁS MENETE, HIPOTÉZISEI	12
1.5. A KUTATÁS SORÁN ALKALMAZOTT MÓDSZEREK, A KUTATÁSI MINTA	14
1.5.1. Kérdőíves vizsgálat, interjúk készítése	14
1.5.2. A minta, a mintavétel módszerei	17
1.6. AZ ÉRTEKEZÉS SZERKEZETI FELÉPÍTÉSE	18
2. ALAPVETŐ ISMERETEK A MAGYARORSZÁGI ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉGRŐL	20
2.1. A HAZAI ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉG NYELVI CSOPORTJAI, TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSÜK	20
2.2. A MAGYARORSZÁGI ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉG DEMOGRÁFIAI MUTATÓI	21
2.3. A HAZAI CIGÁNYSÁG LAKHATÁSI HELYZETE	23
2.4. A MAGYARORSZÁGI ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉG FOGLALKOZTATOTTSÁGI HELYZETE	25
2.5. A ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉG LEGVESZÉLYEZTETETTEBB CSOPORTJAI; NŐK ÉS GYERMEKEK.....	26
3. A HAZAI ROMA/CIGÁNY NÉPCSOPORT ETNIKAI IDENTITÁSA, MENTÁLIS HELYZETE	32
3.1. A ROMA/CIGÁNY EMBEREK IDENTITÁSÁNAK ALAKULÁSA, VÁLTOZÁSA	32
3.2. AZ ETNIKAI IDENTITÁST MEGHATÁROZÓ KÜLSŐ ELEMELK	34
3.3. AZ ETNIKAI IDENTITÁS FORMÁI, IDENTITÁSZAVAROK	36
3.4. IDENTITÁS PROBLÉMÁK A HAZAI ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉG KÖRÉBEN	38
3.5. A HAZAI ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉG MENTÁLIS HELYZETE.....	39
3.5.1. A kisebbségi lét mentálhigiénés következményei.....	44
4. AZ ÉRTELMISÉG	46
4.1. AZ ÉRTELMISÉG MEGHATÁROZÁSA, ÉRTELMISÉGI TIPOLÓGIÁK	46
4.2. AZ ÉRTELMISÉG SZEREPE, FUNKCIÓI.....	51
4.3. AZ ELSŐ GENERÁCIÓS ÉRTELMISÉG – A „FELTÖREKVÉS” ÁRA	53
5. A MAGYARORSZÁGI ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉG OKTATÁSÁNAK HISTORIOGRÁFIÁJA, ÉRTELMISÉGÉNEK ARTIKULÁLÓDÁSA A 17. SZÁZADTÓL A 21. SZÁZADIG	57
5.1. AZ ELSŐ CIGÁNY ÍRÁSTUDÓK MEGJELENÉSE (17–18. SZÁZAD)	57
5.2. A CIGÁNY ÉRTELMISÉG FORMÁLÓDÁSA (19. SZÁZAD)	60
5.3. AZ 1893. ÉVI ORSZÁGOS CIGÁNYÖSSZEÍRÁS ISKOLÁZOTTSÁGRA, ÉRTELMISÉGIÉKRE VONATKOZÓ ADATAI	63
5.4. ISKOLÁZOTTSÁG ÉS ÉRTELMISÉG A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN	66
5.5. A MAGYARORSZÁGI ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISÉG ARTIKULÁLÓDÁSA, SZERVEZŐDÉSE, MOZGÁSTERE AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDEJÉN, A „NAGY GENERÁCIÓ”	72
5.6. A CIGÁNY ÉRTELMISÉG A KÉSŐ KÁDÁR-KORBAN, OKTATÁSI EREDMÉNYEK ÉS VISSZÁSSÁGOK.....	83
5.7. ROMA/CIGÁNY NÉPESSÉG ÉS OKTATÁS A 20. SZÁZAD UTOLSÓ ÉVTIZEDÉBEN	87
5.8. RENDSZERVÁLTÁS ÉS A ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISÉG	91
6. A MAGYARORSZÁGI ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISÉG A HARMADIK ÉVEZRED ELEJÉN	94
6.1. A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG ISKOLÁZOTTSÁGA A 21. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDÉBEN.....	94
6.2. A ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISÉG SZEREPE, KIHÍVÁSAI A HARMADIK ÉVEZRED ELEJÉN	99
6.3. A HAZAI ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISÉG ÖSSZETÉTELE	102
6.3.1. A zenész cigány dinasztiákban a generációkon átívelő tanulási motiváció	103
6.3.2. A roma/cigány diplomás nők.....	105
6.3.3. Az első generációs roma/cigány értelmiség	108
6.3.4. A roma/cigány értelmiség körében eddig végzett kutatások.....	110

7.	A MAGYARORSZÁGI TÖBBSÉGI ÉS A ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISSÉG HISTORIOGRÁFIÁJÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE.....	116
8.	A HAZAI ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISSÉG HELYZETÉT, MENTÁLIS ÁLLAPOTÁT FELTÁRÓ KUTATÁS	120
8.1.	KUTATÁS I. ÉS II. CÉLJA, HIPOTÉZISEI.....	120
8.2.	A KUTATÁS MÓDSZEREI; KÉRDŐÍVES ÉS INTERJÚ-KUTATÁS.....	121
8.3.	A MENTÁLIS STÁTUS VIZSGÁLATA.....	122
8.4.	KUTATÁS I.....	123
8.5.	KUTATÁS II.....	129
8.6.	KUTATÁS I. II. KÖZÖS EREDMÉNYEI.....	136
8.7.	AZ INTERJÚ-KUTATÁS KAPOTT EREDMÉNYEI.....	143
8.7.1.	<i>Az interjú-kutatási minta.....</i>	<i>144</i>
8.7.2.	<i>Gyermekkor, tanulási motivációk.....</i>	<i>144</i>
8.7.3.	<i>Iskolaévek.....</i>	<i>145</i>
8.7.4.	<i>Felsőfokú tanulmányok, a diploma értéke, kultúraváltás.....</i>	<i>147</i>
8.7.5.	<i>A diplomás roma/cigány nők.....</i>	<i>149</i>
8.7.6.	<i>A következő generáció.....</i>	<i>150</i>
8.7.7.	<i>Cigány elit – cigány értelmiség.....</i>	<i>151</i>
8.8.	A MENTÁLIS EGÉSZSÉGÁLLAPOT KUTATÁS EREDMÉNYEI.....	152
8.8.1.	<i>A szociális támogatottság mértéke.....</i>	<i>152</i>
8.8.2.	<i>A Crumbaugh & Maholick életcél vizsgálat eredményei.....</i>	<i>153</i>
8.8.3.	<i>A minta érintettsége neurózis szempontjából.....</i>	<i>154</i>
8.8.4.	<i>A depressziós tünetegyüttes előfordulása, súlyossága.....</i>	<i>155</i>
8.8.5.	<i>A kutatási minta összesített mentális státusa.....</i>	<i>156</i>
9.	KUTATÁSI ÖSSZEFOGLALÁS, HIPOTÉZISEK MEGVÁLASZOLÁSA	162
10.	AZ ÉRTEKEZÉS ÖSSZEGZÉSE	167
11.	VÉGKÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK, TOVÁBBI KUTATÁSI IRÁNYOK	170
11.1.	VÉGKÖVETKEZTETÉSEK.....	170
11.2.	JAVASLATOK A HAZAI ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISSÉGI RÉTEG JELENTŐS BŐVÍTÉSE ÉRDEKÉBEN	171
11.3.	TOVÁBBI KUTATÁSI IRÁNYOK.....	173
	FELHASZNÁLT IRODALOM.....	174
	MELLÉKLETEK.....	185
1.	SZ. MELLÉKLET INTERJÚ-VÁZLAT.....	185
2.	SZ. MELLÉKLET MENTÁLIS ÁLLAPOTMÉRŐ TESZTEK, SKÁLÁK	187
3.	SZ. MELLÉKLET A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG ELSŐ ÍRÁSOS EMLÉKEI	191
4.	SZ. MELLÉKLET A MAGYARORSZÁGI CIGÁNY ÉRTELMISSÉG ELSŐ JELES KÉPVISELŐI.....	192
5.	SZ. MELLÉKLET HODÁSZ – RÉZMŰVESNÉ LINA MADZAG-ÓVODÁJA	193

„Amelyik nép nem becsüli értelmiségét, az pusztulásra van ítélve.”
(Whitehad)

1. Bevezetés

1.1. Aktuális társadalmi tér és idő; a kutatás időszerűsége

A 14. század végén a történelmi Magyarország területére érkező cigányság – hasonlóan más szimbiotikus nomád népekhez¹ – bizonyos mértékig illeszkedett ugyan a lakossághoz, de évszázadokon keresztül elkülönülten, a társadalom peremére szorulva élt. A többségi társadalomtól való határozott elkülönülésük – mely részben a tőlük való idegenkedés, részben pedig önvédekezés következményeként alakult ki –, s a csoportérdeket az egyéni ambíciók fölé helyező közösségi akarat tette lehetővé, hogy a cigányság évszázadokon át megőrizze identitását, nyelvét, hagyományait.

A gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális változások következtében azonban a letelepedett cigányság és a többségi társadalom közötti távolság csökkenni kezdett. E folyamatot felgyorsította a 18. század végétől a cigányságon belül megindult foglalkozási differenciálódás, aminek következtében kialakult egy réteg, amelyik szolgáltatásai révén fokozatosan közelebb került, majd többé-kevésbé asszimilálódott a többségi társadalomhoz. E zenész cigány csoport el is távolodott a hagyományörzőktől; nyelvüket, szokásaikat jórészt elhagyták.

A távolság csökkenése jelentősen felgyorsult a huszadik század ötvenes, hatvanas éveiben, amikor a cigányok is munkásokká váltak a gyáriparban, bányászatban, építőiparban, a nagyipari termelésben. Hagyományos közösségeikből kilépve egyre inkább a többségi társadalom részévé váltak. Az államszocializmus idején a cigányság felzárkóztatására irányuló célzott – bár igen ellentmondásos – politikai intézkedések eredményeképpen javultak iskolázottsági mutatóik, s a hetvenes évek közepére egy igen vékony értelmiségi réteg is kialakult közöttük. A kilencvenes évekre azonban ez a folyamat lelassult, s bár folyamatosan növekszik a roma/cigány diákok száma a felsőoktatási intézményekben, számuk meg sem közelíti azt az arányt a közel hétszázézer főt számláló közösségükön belül, ami meghatározó húzóerőként, mintaként szolgálhatna.

¹ A szimbiotikus nomád olyan népcsoport, amelyik ugyan vándorol, de a letelepült népességgel egyfajta együttműködést alakít ki, szimbiózisban, gazdasági egymásrautaltságban él együtt a két nép.

A roma/cigány értelmiség társadalmi súlya, hatása ma még elenyésző; a társadalom többségében a “tanulatlan, képzetlen, munkakerülő, lusta, bűnöző” sztereotip cigánykép él. A diplomás, több nyelven beszélő cigányok rejtve maradnak, a társadalom szövetének kevésbé ismert alkotói.

A magyarországi cigányok túlnyomó többsége ma is aluliskolázott, még a nyolc osztályos végzettség sem teljes körű. Piacképes szakma, diploma nélkül munkaerőpiacon való elhelyezkedésük lehetetlen; így többségükre a nyomor, kilátástalanság, a segélyeken való tengődés, alkalmi, fekete munkák, egészségtelen életmód és lakóhely, betegségek, devianciák, korai halál vár, s mindez átöröklődik a következő generációkra is.

Érthető tehát, hogy fokozott érdeklődéssel kell fordulnunk azok felé, akik többszörösen hátrányos helyzetből indulva eljutottak a diploma megszerzéséig. Életútjuk elemzése során reményeink szerint választ kaphatunk olyan kérdésekre, hogy milyen módon segíthetünk a roma/cigány fiataloknak a szakma, diploma megszerzésében, milyen akadályokat kell leküzdeniük a felemelkedés útján, mekkora árat fizetnek ezért, változik-e identitásuk, rokoni, baráti kapcsolataik átalakulnak-e, s végül, hogyan érvényesülnek megszerzett tudásuk, diplomájuk által.

A dolgozat témaválasztásának aktuálpolitikai jelentősége is van; a „cigánykérdés”² megoldása ösztársadalmi érdek, a mai, de a jövő Magyarországnak is egyik legfontosabb kérdése, sikerül-e a munkanélküli, nélkülöző, pozitív jövőkép nélküli egyre nagyobb lélekszámú cigányság tömegeit, illetve az ő gyermekeiket eljuttatni a szakma, a diploma megszerzéséig. (Szabóné 2010) S ez nem csupán fontos gazdasági kérdés, de a társadalmi béke megteremtésének is egyik feltétele.

1.2. Az értekezés kulcsfogalmai

A disszertáció tárgyalása során elkerülhetetlen a legfontosabb alapfogalmak – roma/cigány megjelölés, értelmiség és mentális állapot – értelmezése.

² A „cigánykérdés” részletesen: Szabóné Kármán Judit 2010. Őszintén a „cigánykérdésről”. *Embertárs* 2, 179 – 189., ill. <http://www.szabonekarmanjudit.hu/oszinten-a-ciganykerdesrol> (2012.01.02.)

1.2.1. Roma/cigány

A hazánkban élő cigányság egy része önmegjelölésként a roma kifejezést használja. Romani nyelven (a hagyományőrző, nagyobb létszámú oláh cigányok nyelvén) ugyanis a rom = (cigány) ember, számukra a cigány megjelölés pejoratív, sértőnek találják; ”roma vagyok, nem cigány”. Velük szemben azonban a cigányság másik csoportja (a lélekszámban jóval kisebb beás cigányok) magukra nézve a cigány megjelölést tartják helyesnek; „cigány vagyok, nem roma”, hisz a beás nyelv egészen más, mint a romani, az ő nyelvükben nincs roma kifejezés. A szakirodalomban ezért a helyes megjelölés: roma/cigány (pl. néesség, fiatalok). Az értekezésben is a roma/cigány megnevezést használjuk leggyakrabban, illetve egymás szinonimájaként a kétféle népvét.

1.2.2. Értelmiség

A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint az értelmiség *„a társadalomnak szellemi munkával foglalkozó, magasabb végzettségű, műveltebb rétege.”* (MÉKSZ 2006) A kutatást végző ugyanakkor tisztában van azzal, s maga is vallja azt az alapvetést, hogy *„nem minden értelmiségi diplomás, s nem minden diplomás értelmiségi”*. Az értelmiség tipológiáit, részletesen tárgyalja a 4.1. alfejezet, felsorolva számos meghatározást, melyek közül leginkább Aron és Babits nézeteit fogadjuk el és ötvözzük. Aron úgy véli, értelmiségiek mindazok, *„akik nem elégszenek meg azzal, hogy éljenek, hanem el is akarják gondolni az életüket.”* (Aron 2006) Babits szerint pedig az írástudó, az értelmiségi a *„szellem embere”*, aki *„az egyes helyett az általánosra néz, s ennél fogva mintegy felülemelkedik a tények és esetlegességek hálóján, a szellem összekötő és törvényadó princípium, a Szellem embere túllát ösztönein, talán nem képes legyőzni őket, de képes kritizálni: azaz képes normákat alkotni, melyek függetlenek az ösztönöktől.”* (Babits 1928)

Kutatásunk szempontjából azonban egyértelmű volt, hogy meghatározott kritériumok felállítása, s annak megfelelő alapsokaság kiválasztásán keresztül juthatunk el releváns eredményekhez, ezért értekezésünkben a magukat romának/cigánynak valló, diplomával rendelkezők, s valamilyen értelmiségi szerepet felvállalókat értjük a roma/cigány értelmiség megjelölés alatt.

1.2.3. Mentális állapot

Az egészség meghatározásánál többnyire a fizikális, testi állapot minősítésére gondolunk, holott évezredek óta ismert – már Konfucius, Lao-ce, Buddha, Mózes, Jézus, Patón is tanították –, hogy a lélek meghatározza a test állapotát.

Az ember lelki világának leírása, összefüggéseinek feltárása lehetővé tette, hogy a mentális egészségre vonatkozóan megszülessen egy interdiszciplináris megfogalmazás. Ennek megfelelően az Egészségügyi Világszervezet meghatározása szerint:³ *„Az egészség nem egyenlő a betegség hiányával, hanem a teljes fizikai, mentális és szociális jólét állapotát jelenti. A mentális egészség az általános egészségi állapot összetevője, egyben olyan erőforrás, amely a mindennapi élethez, a sikeres életvezetéshez szükséges. A „jól-levés” pozitív tudata, egyfajta érzelmi, lelki teherbíró-képesség, amely hozzásegít az élet pozitív megéléséhez, a fájdalmak, problémák, csalódások és szomorúság leküzdéséhez, elviseléséhez.”*

A lelki egészséget kialakító és fenntartó összetevők kérdésében nem alakult ki egységes álláspont; attól függően, hogy az egyes szakemberek melyik irányból, melyik területről (egészségügyi, szociális, politikai) közelítik meg az emberi személyiséget, más-más külső és belső tényezőt tartanak meghatározónak.

Az intrapszichés tényezők közül leginkább:

- az érzelemgazdag kapcsolatok igényét
- a mások általi elfogadottságot
- megerősítést és hitelesítést
- különböző közösségekhez tartozást
- az önbizalmat
- a szabadságot
- a személyes teljesítmény és hatékonyság érzetét
- a változó körülményekhez alkalmazkodás képességét
- az érzelmek felismerésének, megtapasztalásának, kifejezésének képességét
- az emberi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának képességét
- a problémák megoldásának képességét emelik ki a szerzők.

³ Implications for the field of mental health of the European targets for attaining health for all. World Health Organization .Regional Office for Europe. The Office 1991.

A mentális egészséget meghatározó külső körülmények közé gyakran sorolják a megfelelő lakhatást és élelmezést, az anyagi és egzisztenciális biztonságot, a különböző közösségi támogatásokban részesülés lehetőségének biztosítását.

Maslow szerint a lelki egészség érdekében mentesnek kell lenni a szenvedéstől, a környezeti ártalmaktól, a szükségtelen stresszektől, a kizsákmányolás minden formájától (Maslow 2003)

Napjainkban Doku megfogalmazása a legfigyelemreméltóbb, mert a multikulturális társadalmak igényeihez igazodva a kulturális szenzitivitást is bevezette a lelki egészség összetevői közé, s ennek megfelelően tíz pragmatikus ismérvet sorol fel:

- képesség a szeretet adására és elfogadására
- a társadalomban a biztonság és a státusz adekvát érzése
- a spontaneitás megfelelő mértéke, az érzelmi válaszok megfelelő skálája (pl. harag, szomorúság, öröm)
- hatékony kapcsolat a valósággal (nem túl sok és nem túl kevés)
- gazdag fantáziavilág, amely a kreativitást segíti
- az önismeret és önítélés olyan foka, amely elősegíti a saját én és a másik ember ártalmak utáni reparációjának megvalósítását, az ehhez szükséges képességek gyakorlását
- a tapasztalatból való tanulás képessége
- a csoport igényeinek teljesítési képessége, együtt azzal a választási szabadsággal, hogy ezt mikor és mennyiben teszi, figyelembe véve saját felelősségét, mint a csoport tagját
- az önkifejezés szabadsága, tekintettel azonban a saját viselkedés vagy cselekvés hatására másokat illetően
- a saját és mások testi szükségleteinek kielégítési képessége (Doku 1997).

A mentális egészség magában foglal érzéseket és hiedelmeket is; annak hitét, hogy jogaink vannak, értékesek vagyunk, azt az érzést, hogy van erőnk, és képesek vagyunk a világ dolgait uralni és befolyásolni. Annak megértését és elfogadását is jelenti, hogy pszichológiai vagy érzelmi problémák előfordulhatnak és elő is fordulnak bennünk és másoknál is, és hogy ez normális a legtöbb embernél életének valamelyik szakaszában. Ezen kívül a lelki egészséghez tartozik, hogy pozitív érzéseink vannak önmagunkkal és másokkal kapcsolatban, boldognak, vidámnak és szeretetteljesnek érezzük magunkat.

Freud szerint a lelki egészség középpontjában

- egyfelől az ember örömkészsége áll; az ilyen egyén az életben örömet talál, szeretni és dolgozni egyaránt képes;
- másfelől az én ösztönöket szabályozó, egyensúlyozó munkája áll; ez az ösztönökkel való megfelelő bánásmódban, azok célszerű kielégítésében, szükség szerinti lemondásban, esetleg a kielégületlenség elviselésében (azaz a frusztrációs toleranciában) jelentkezik.

A pszichoanalitikus modellből alakult ki a személyiségfejlődés kognitív elmélete (Kelly, Beck, Lazarus), amely szerint a lelki egészség meghatározója az egyén énképe, én-ideálja, s e kettő egymáshoz és a személyhez való viszonya. Én-ideálnak nevezzük azt az önmagunkról kialakult ideális képet, amelyhez szeretnénk hasonlítani, s amihez mindig viszonyítjuk, hasonlítjuk magunkat. Az én-ideál a szülőkkel, a környezettel való azonosulás hatására alakul ki. Énkép az a magunkról kialakított kép, ahogy látjuk magunkat, s amit az én-ideálhoz állandóan hasonlítunk. A kognitív elméletek szerint, ha énképünket állandóan negatívan minősítjük, ha az énképünk és az én-ideálunk túlságosan távol áll egymástól, akkor szorongóvá, depresszióssá válik a személyiség (ez az elmélet Durkheim anómia-elméletében is felbukkan, amikor az öngyilkosság alapvető okának ezt a feszültséget – mint a társadalom által keltett feszültséget – tekinti).

Más megközelítésben a mentális egészség olyan értelmezhető állapot, mely jelzi, hogy az individuumok miként reagálnak környezetükre és a hétköznapi életükben jelentkező problémák megoldására milyen eszközökkel rendelkeznek. A mentálisan egészséges ember én-tudata, önazonossága fejlett, helyesen ismeri fel a valóságot, emberi kapcsolatai számára örömforrásul szolgálnak.

A lelki egészséget érzésekkel is jellemezhetjük, a bizalom, kihívás, kompetencia, teljesítmény és humor meglétével illetve hiányával, zavarával.

A definíciók változatosak, mindegyik másra helyezi a hangsúlyt, de valamennyi jelzi, hogy a mentális egészség megléte vagy hiánya biológiai, pszichoszociális, gazdasági és környezeti, társadalom-és individuálpszichológiai feltételek és körülmények kölcsönhatásának függvénye (Grezsa 1998)

Összefoglalva megállapítható, hogy az egyén mentális egészsége külső és belső tényezőktől függ, melyek közül azonban önmagában egyik sem tud egészséget biztosítani, s munkanélküliség, diszkrimináció, szegénység megroppantja a mégoly teherbíró, jó neveltetésű, eredetileg pozitív önképpel rendelkező személyiséget is.

A mentális egészség zavara, károsodása olyan meghatározott fizikai megbetegedéseket, pszichoszomatikus tüneteket, magatartási zavarokat, s tünetegyütteseket –

pszichózis, neurózis, abúzusok, demencia – hoz létre, melyek az egyén számára jelentős szenvedést és/vagy jelentős teljesítménycsökkenést okoznak.

A mentális állapot mérését, e fenti tünetek megjelenését megelőző jelek korai felismerését – a korai, eredményes kezelés megkezdése céljából – tesztek, skálák teszik lehetővé.

1.3. A kutatás céljai, előzményei

A magyarországi roma/cigány értelmiségről készült értekezésünk két kutatási területet – egy oktatástörténeti és egy empirikus kutatást – ölel fel, ennek megfelelően különböző pilléreken nyugszik.

E fő pillérek, s ennek megfelelően a kutatás céljai:

- a roma/cigány értelmiség kialakulásának, történelmének feltárása és leírása
- a hazai többségi és roma/cigány értelmiség történelmének összevetése; a hasonlóságok és különbségek, az érintkezési pontok keresése
- a mai roma/cigány értelmiség útjának, helyzetének, s annak kutatása, hogy milyen árat fizettek az értelmiségi létbe való eljutásért
- annak feltárása, mint roma/cigány diplomás férfiak és nők miképp boldogulnak társadalmunkban
- a mintába került roma/cigány értelmiség mentális státusának vizsgálata
- a kapott eredmények alapján a 21. század eleji hazai roma/cigány értelmiség profiljának megrajzolása.

A fenti céloknak megfelelően a kutatás egyik fő pillére a hazai cigány értelmiség historiográfiája; a hazai cigány értelmiség kialakulásának, történelmének leírása a dolgozat egyik novuma, erre eddig sem az értelmiségkutatásokban, sem a cigánykutatásokban nem került sor. A történelem feltárása, leírása mellett fontosnak tartjuk, hogy a magyar történelemben, a magyar értelmiség történelmébe ágyazva kutassuk e kisebbség oktatástörténetét, s megkeressük, feltárjuk, leírjuk az érintkezési pontokat, hasonlóságokat és különbségeket a két értelmiség között.

Az értekezés következő pillére a közel százfős mintán végzett kérdőíves kutatás, melynek célja a mai roma/cigány értelmiség artikulálódásának, jelenlegi helyzetének, társadalmi mobilitásuk okainak, menetének, következményeinek feltárása.

A mai cigány értelmiség profiljának minél hitelesebb, alaposabb megrajzolása érdekében a kérdőíves vizsgálat mellett huszonöt fős mintán félig strukturált interjúk kutatás is készült.

A disszertáció további novuma a roma/cigány értelmiség körében végzett mentális kutatás; a társadalmi mobilitás és mentális állapotfelmérés összekapcsolása a hazai roma/cigány kutatásokban egy új kutatási módszer, reményeink szerint bővíti a roma/cigány értelmiségről eddig megszerzett ismereteinket, tágítja a támogatásokról, segítségükről, ösztönzésükről szóló eddigi nézeteinket, tudásunkat. A mentális státusz vizsgálata a közel százfős mintán – hasonlóan a hazai átfogó, a teljes népeiséget reprezentáló mintákon végzett magyar lelkiállapot és Hungarostudy kutatásokhoz (Kopp–Skrabski 1995, Kopp 2008) – jelentősen hozzájárulhat a vékony hazai roma/cigány értelmiség megértéséhez, számbeli növekedésének elősegítéséhez.

A kutatás előzményének két jeles hazai kutató vizsgálatát tekinthetők; Forray R. Katalin roma/cigány értelmiségkutatásai, valamint Kopp Mária mentális egészségkutatásai. A felsőoktatásban tanuló roma/cigány diákok, s az értelmiségi életutak, életpályák vizsgálata⁴ mellett iránymutatóak Forray R. roma/cigány értelmiségről, s a velük kapcsolatos kutatásokról vallott nézetei:

„A közelmúltig az volt a jellemzőjük, hogy kisebb csoportjaik önállóan szerveződtek, versengve vagy éppen ellenségeskedve a többiekkel.[...] Amióta a roma közösségben is vannak értelmiségiek, ők azok, akik a romák azonosságtudatát, egyúttal közösségi tudatát alakítják és erősítik.[...] Éppen az elmúlt évszázad mutatta föl annak véres bizonyítékait is, hogy egy (vékony) értelmiségi rétegnek a többség diszkriminálásával és marginalizálódásával párhuzamosan történő kialakulása kedvez a politikai radikalizálódásnak.[...] A cigányellenesség és a cigányellenes diszkrimináció ezt a folyamatot valamennyi európai országban felgyorsíthatja, különösen az ifjúság körében. A fentiek nyomán ezért különösen indokolt, hogy a felsőoktatásban tanuló roma/cigány fiatalokról, leendő értelmiségiekről ne abban a szociológiai összefüggésben gondolkodjunk, amelyben a cigányságra irányuló kérdésfeltevésekben szoktunk, azaz ne a hátrányos helyzet és az abból való kijutás nehézségeire fókuszáljunk. A diákokat elsősorban abból a szempontból próbáljuk megközelíteni, hogy milyen jellemzői vannak a leendő roma értelmiségnek.” (Forray R. 2008)

⁴ Forray R. Katalin 2003. Roma/cigány hallgatók a felsőoktatásban. *Magyar Felsőoktatás*. 8, 8–10., Cigány diákok a felsőoktatásban. *Educatio*. 2003/3, 253–264, Értelmiségképzés – cigány diákok a felsőoktatásban. *Kézirat2008*. www.forrayrkatalin.hu (2011.11.02.)

Kopp Mária és férje, Skrabski Árpád a nyolcvanas években (1983, 1988) – mikorra a nemzetközi népegészségügyi vizsgálatok alapján egyértelművé vált, hogy a civilizált országokban a hagyományos kockázati tényezőknél (fertőző betegségek, dohányzás, elhízás, mozgásszegény életmód) lényegesen veszélyeztetőbb tényező a szociális–gazdasági helyzet – a világon elsőként egy széles körű, országos reprezentatív mintán vizsgálták a magyar népesség mentális egészségállapotát.⁵ Vizsgálati eredményeik alapján – ma már Hungarostudy követéses kutatásokká szélesítve⁶ – időről-időre képet kapunk a társadalom mentális állapotáról. A pszichológiai háttértényezők feltárása, s a magyar lakosság lelkiállapotának leírása mellett e kutatások által lehetővé vált a lelki-magatartási zavarok hatékony prevenció, megelőzési módszereinek, irányainak kidolgozása. A mentális állapot felmérésére Kopp Mária nemzetközileg elfogadott, illetve általa és munkatársai által átdolgozott, kifejlesztett tesztek használt.

1.4. A kutatás menete, hipotézisei

A magyarországi roma/cigány értelmiség kialakulását, történelmét, helyzetét és mentális állapotát feltáró kutatás két fázisban, s némileg eltérő módon történt.

Az előkutatásnak tekintett (Kutatás I.) kérdőíves vizsgálat 2004 tavaszán kezdődött a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának romológia szakos hallgatói között, majd rajtuk keresztül – hólabda módszerrel – további adatközlőkhöz eljutva folytatódott. A mintába bekerült – magát romának/cigánynak valló, diplomával rendelkező – ötvenegy fő körében végzett kutatásunk arra kereste a választ, hogy a magyarországi cigány értelmiségnek milyen a helyzete, milyen problémákkal kell szembesülnie, milyen út vezetett a diploma megszerzéséig, a diplomán túl felvállalnak-e értelmiségi szerepeket, van-e küldetésstudatuk a cigányság felé. Vizsgáltuk azt is, hogy mi és kik voltak a motiválói a továbbtanulásuknak, kikre számíthatnak nehéz helyzetekben, működik-e még a cigány közösségekre tradicionálisan jellemző családi-rokoni kapcsolati háló. Kutattuk, hogy a múltban valamint a jelenben érték-e, érik-e atrocitások kisebbségi létükből fakadóan, tapasztaltak-e megkülönböztetést, s cigány illetve nem cigány környezetük miképp fogadta, fogadja diplomássá, értelmiségivé válásukat. Arra kívántunk válaszolni, hogy a cigányságnak, társadalmunk e stigmatizált, kisebbségi sorsban élő népének milyen lehetősége van az értelmiségi létbe való felemelkedésre, s milyen árat kell ezért fizetnie. Az önkitöltéses

⁵ Kopp Mária–Skrabski Árpád 1995. *Magyar lelkiállapot*. Budapest: Végeken Kiadó, Kopp Mária–Skrabski Árpád 1995. *Alkalmazott magatartástudomány*. Budapest: Corvinus Kiadó.

⁶ Kopp Mária szerk. 2008: *Magyar lelkiállapot 2008*. Budapest: Semmelweis Kiadó.

kérdőívek – a személyes kapcsolatfelvétel után – az ország különböző területein élő roma/cigány diplomásokhoz jutottak el. (Szabóné 2005)

A kutatás második szakasza (Kutatás II.) – 2010–2011-ben – három részből állt; az előző vizsgálattól némileg eltérő kérdéseket is tartalmazó, negyvenhét fős mintán végzett kérdőíves felmérésből, huszonöt fővel készített interjúkutatásból, valamint a hazai roma/cigány értelmiség kialakulásának és történelmének feltárása céljából végzett kutatásból.

E kérdőíves és interjú vizsgálat hangsúlyozottabban irányult a diplomához vezető út, az intergenerációs mobilitás, az értelmiségi életmód, a saját csoport és a többség minősítése, párkapcsolati kérdések, a roma/cigány közösség és az értelmiség kapcsolatának kutatására.

Mindkét kutatás (Kutatás I., II.) szerves része a hazai és nemzetközi gyakorlatban egyaránt használt mentális állapotmérő tesztekkel végzett mentális egészségállapot-felmérés; a kapott eredmények alapján valós, objektív képet kaptunk a mintában szereplő hazai roma/cigány értelmiség mentális státusáról, életcél-viszonyulásairól, szociális támogatottságáról.

A kutatás megkezdése előtt a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg:

1. Feltételeztük, hogy az értelmiségivé válás útján egy külső segítő (tanár, pap/lelkész, barát) támogatásának, példakép szerepének van meghatározó szerepe.
2. A mai roma/cigány értelmiség túlnyomó többsége első generációs értelmiség, mint a alig vagy egyáltalán nem áll előttük, ami különböző típusú és súlyú nehézségeket okozhat.
3. Az értelmiségivé vált cigány emberek ma még jelentősen eltérnek mind népük, mind a többség hagyományos cigányképétől, ezért fogadtatásuk egyik környezetben sem egyértelműen pozitív.
4. A roma/cigány értelmiségi nők többsége – felsőfokú tanulmányaik végzése által, szakítva a hagyományos roma/cigány női szerepekkel – nehezen talál társat, párkapcsolati zavarok, válás, egyedüllét gyakoribb körökben, mint a hasonló végzettségű cigány férfiak között.
5. E fenti okok miatt feltételeztük, hogy a mintába került roma/cigány diplomások mentális státusa nem kielégítő, neurózis, depressziós tünetegyüttes gyakori körökben, amit mérni tudunk.
6. A diplomás roma/cigány emberek közül kevesen őrzik hagyományaikat, nyelvüket, körökben – családjaiktól való térbeli elszakadás miatt, s a többségi

társadalomba való beilleszkedés érdekében – gyakoribb a kultúraváltás, nyelvvesztés.

1.5. A kutatás során alkalmazott módszerek, a kutatási minta

1.5.1. Kérdőíves vizsgálat, interjúk készítése

A kutatás során kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmaztunk; nyitott, zárt és kombinált kérdésekből álló kérdőíveket, állapotmérő teszteket használtunk, félig strukturált interjúkat készítettünk és történetírást végeztünk. Historiográfiai kutatásunkban irodalomtörténeti, oktatástörténeti, társadalom-és jogtörténeti munkákra, dokumentumokra, forrásokra támaszkodtunk, a korabeli nyomtatott sajtó, a jelentősebb irodalmi folyóiratok, napi-és hetilapok írásait tanulmányoztuk.

A Kutatás I. kérdőív harmincegy kérdést – melyekből tizenhárom zárt, tizenegy nyitott, hét pedig kombinált volt – tartalmazott. A zárt kérdések a szociológiai háttérváltozókra irányultak (nem, életkor, lakóhely, családi állapot és hasonló kemény adatok). A kombinált kérdéseket kapcsolatok minőségének kifejtésére, s egyértelműen megválaszolható, de bővebben kifejtve árnyaltabb választ adó kérdéseknél alkalmaztuk (kisebbségi létből fakadó hátrányok, küldetéstudat leírása). Nyitott kérdéseket a kutatásnál leginkább preferált kérdéseknél használtunk; a múltban illetve a kutatás időszakában őket ért hátrányos megkülönböztetésük, az értelmiségivé válás motivációjának valamint a cigány és nem cigány környezet reakcióinak felmérésekor. Első kutatás során ötvenegy válaszadó értékelhető kérdőívét dolgoztuk fel.

A második kutatás alkalmával mélyebben kívántuk megismerni válaszadóink hátterét, értelmiségi életformájukat, s ezért az előző vizsgálatban feltett kemény adatok mellett a diplomaszerezés módjára, társuk iskolai végzettségére, foglalkozására, szüleik, testvéreik iskolázottságára is rákérdeztünk. A Kutatás II. kérdőívben szerepeltek kérdések a cigányságon belüli csoport-hovatartozásra, nyelvhasználatra, hagyományőrzésre vonatkozóan. Igen sok nyitott kérdést tettünk fel, melyben az értelmiségi léthez köthető szokásaikat, életformájukat, a női férfi szerepről, párkapcsolatról vallott nézeteiket és gyakorlatukat kutattuk, s vizsgáltuk politikai, közéleti szerepvállalásukat is. Fontosnak tartottunk arra vonatkozóan is kérdést feltenni, milyennek látják ők a cigányságot illetve a többségi társadalmat; azaz mint értelmiségiek látják-e reálisan saját népük hiányosságait, a többség pozitívumait, előítéletes gondolkodásmód jellemző-e, s milyen mértékben rájuk. A kutatás második szakaszában negyvenhét adatközlő kérdőíve került feldolgozásra.

A huszonöt fős mintán készült interjúk kutatás közepes mértékben volt formalizált, félig strukturált szerkezete által lehetőség nyílt a kérdőívekben feltett kérdésekre kapott válaszoknál még alaposabban, még több szempontból megismerni a cigány értelmiségiek életét, életkörülményeiket, életútjukat, gondolataikat. Az átlagosan három-négy óra alatt elkészített huszonöt interjú többsége a válaszadók otthonában készült, így megismerhetővé váltak életkörülményeik, családjuk, családi kapcsolataik is. A félig strukturált interjúk során feltett kérdések, témakörök listája a Mellékletben található. (1. melléklet)

A két kutatás közös (Kutatás I. és II.) és eltérő témáit (Kutatás I. illetve Kutatás II.) az 1. ábra mutatja.

Kutatások	Kutatás I.	Kutatás I. és II.	Kutatás II.
Mintaszám	n = 51	n = 98	n = 47
Témakörök	Egészségi állapot	Nem	Foglalkozás
	Alkoholfogyasztás	Életkor	Diplomák száma
	Dohányzás	Családi állapot	Diplomaszerzés módja
	Távolság szülőktől	Lakóhely	Társ iskolai végzettsége
	Elégedettség	Első diploma	Társ foglalkozása, csoport-hovatartozása
		Diplomás családtag	Szülők isk. végzettsége
		Életkörülmények	Testvérek száma, iskolai végzettségük
		Továbbtanulás motivációi	Csoport-hovatartozás
		Cigány környezet reakciói	Cigány nyelvhasználat
		Nem cigány környezet reakciói	Hagyományok ápolása
		Küldetéstudat	Ösztöndíj, támogatás
		Civil, politikai szerepvállalás	Cigányok jellemzői
		Beck-skála	Nem cigányok jellemzői
		Életcél-kérdőív	Párkapcsolat és diploma
		Neurózis-skála	Női szerepek és diploma
		Szociális támogatottság	Diploma következménye
			Értelmiségi életforma

1. ábra

Kutatás I., Kutatás II. valamint a két kutatás közös témakörei, mintaszámai

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004) és Kutatás II. (2010–2011)

A mentális státus felmérésére – a már előzőekben említett – tesztek, skálákat alkalmaztuk (2. melléklet), melyeket a kérdőívekhez hasonlóan a válaszadók saját maguk, s anonim módon töltöttek ki. A teljes – azaz közel százfős – minta mentális egészségállapotát vizsgáló tesztek:

A Beck-féle depressziós skála (BDI) Kopp és Skrabski által átalakított rövidített változata (Kopp–Skrabski 1995), melynek megadott állításaira adott választásokból a

válaszadó depressziós tünetegyüttes szempontjából való érintettségére, ill. a depressziós megbetegedés súlyosságára tudtunk következtetni.

A mindössze négy tételből álló – az eredeti Crumbaugh & Maholick (Crumbaugh–Maholick 1964) Kopp és Skrabski által rövidített változata (Kopp–Skrabski 1995) – életcél-kérdőív alapján egyértelműen kiszűrhetővé váltak a mintából a depresszió, neurózis szempontjából veszélyeztetett válaszadók.

A Caldwell-féle Szociális támogatás kérdőív (Caldwell 1987) – ugyancsak átdolgozott, hazai viszonyokra adaptált változata (Kopp–Skrabski 1995) – válaszaiból a társas kapcsolatok meglétére vagy hiányára, s azok erősségére utaló információkhoz jutottunk.

A Juhász-féle neurózis pontozó skála (Juhász–Kopp–Veér 1978), melynek kapott – szorongásra, tartós hangulatzavarra, megváltozott munkaképességre, testi és vegetatív funkciók zavaraira utaló – adataiból a neurózis szempontjából veszélyeztetett, ill. valamilyen fokban érintett neurotikus válaszadókat tudtuk szűrni.

A kapott mentális mutatók mögött a háttéradatokat vizsgálva lényeges összefüggéseket találtunk.

1.5.2. A minta, a mintavétel módszerei

A kutatási mintát nem valószínűségi kiválasztási eljárással, ún. hólabda módszerrel állítottuk össze, hiszen a hazai cigányság esetében valószínűségi minta kiválasztása lehetetlen; létszámukra, összetételükre (kor és nem), területi elhelyezkedésükre, iskolai végzettségükre vonatkozóan csak becslések állnak rendelkezésünkre, cigány származású értelmiségiek számára, arányára vonatkozóan pedig még becslések sem készültek.

Az első kérdőíveiket a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának romológia szakos roma/cigány hallgatói töltötték ki, majd rajtuk keresztül, általuk megadott címeiken át – azaz hólabda módszerrel – jutottunk el újabb és újabb válaszadókhöz. A kutatásba bekerült kilencvennyolc válaszadó az ország különböző területein, eltérő típusú és nagyságú településeken él, mindegyik hazai roma/cigány csoporthoz tartozók megtalálhatók közöttük (kivéve az igen kis létszámú, s inkább ideiglenesen hazánkban élő szintókat/szintiket), igen eltérő korúak és mindkét nem képviselői.

A kérdőívek postai úton történő elküldését mindig megelőzte személyes kapcsolatfelvétel, melynek során sor került a kutatás bemutatására, céljainak ismertetésére. Kérdőív egyetlen esetben sem ment ismeretlen helyre. A kutatási mintában való részvételre történt megkeresések a legtöbb esetben eredménnyel jártak; a felkeresett roma/cigány

emberek igen nyitottan, őszintén reagáltak, durva elutasítást nem tapasztaltunk. Minden bizonnyal a hólabda módszernek köszönhető a pozitív hozzáállás; mindig valamilyen ismerős, rokon, barát ajánlott új alanyokat, s rájuk hivatkozva kerestük fel az újabb válaszadókat. Gyakran előfordult, hogy a kérdőívet kitöltők a felbélyegzett és megcímezett válaszborítékban nemcsak a kérdőívet küldték vissza, hanem újabb címeket is küldtek, sőt, leveleket írtak, részletesen kifejtve a roma/cigány értelmiséggel kapcsolatos meglátásaikat, véleményüket. Sokan kérték, hogy a kutatás eredményeiről valamilyen tájékoztatást kapjanak. A roma/cigány népe sségben belüli széles és erős kapcsolati háló a kutatásban nagy segítséget jelentett.

Mintánk összetétele és létszáma alapján úgy véljük – ha nem is reprezentatív –, de reális képet kaphatunk a mai magyarországi roma/cigány értelmiségről.

1.6. Az értekezés szerkezeti felépítése

A dolgozat a Bevezetés mellett – melyben indokoljuk a témaválasztás aktualitását, s ismertetjük a kutatás célját, irányait, előzményeit és módszereit – szerkezetét tekintve két fő részre tagolódik; egy elméleti és egy empirikus egységre.

Az elméleti modul elején egy rövid áttekintés mutatja be a hazai roma/cigány népe sség összetételét, körülményeit, főbb jellemzőit, s legveszélyeztetettebb – a tanulás és a fejlődés szempontjából legfontosabb – csoportjainak, a nőknek és gyermekeknek a helyzetét. A roma/cigány értelmiség útjának, feladatainak, háttérének megértéséhez nélkülözhetetlen ezeknek a mutatóknak, tényeknek ismerete. Ugyancsak elengedhetetlen az identitás, a kisebbségi identitás elemeinek, formáinak, kialakulásának tárgyalása. Külön fejezet mutatja be az értelmiségkutatások alapvető megállapításait; az értelmiség meghatározásait, tipológiáját, funkcióit.

Az elméleti rész a továbbiakban oktatástörténeti és kutatástörténeti fejezetekből áll. Előbbi a magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiájának feltárását és részletes bemutatását – a 17. századtól napjainkig – tartalmazza. A kutatástörténeti modul áttekinti a témához kapcsolódó hazai kutatásokat, s hasonló külföldi kutatások hiányában néhány, a tárgykörhöz közelítő nemzetközi vizsgálatot, vélekedést ismertet.

A disszertáció második része az empirikus vizsgálatokat tartalmazza, dolgozza fel és elemzi; a 2004-ben és 2010–2011-ben, közel százfős mintán végzett kérdőíves és mentális állapotfelmérő tesztekkel végzett kutatásainkat, valamint a huszonöt fővel készített interjúink eredményeit.

Az értekezés befejező része a kapott eredményeket összegzi; összehasonlítja a többségi és kisebbségi értelmiség fejlődésének útját, hasonlóságait és eltéréseit, megállapításokat tesz, valamint a kapott kutatási eredmények alapján megkísérli felrajzolni a hazai roma/cigány értelmiség harmadik évezred eleji profilját.

Az oktatástörténeti és az empirikus kutatások kapott eredményei alapján javaslatokat fogalmazunk meg arra vonatkozóan, miképp lehetne jelentősen és hatékonyan növelni a hazai roma/cigány értelmiség mennyiségi és minőségi mutatóit, s további lehetséges kutatási irányokat ajánlunk.

2. Alapvető ismeretek a magyarországi roma/cigány népeességről

2.1. A hazai roma/cigány népesség nyelvi csoportjai, területi elhelyezkedésük

A hatszáz éve köztünk élő cigányság, melynek lélekszáma becslések⁷ szerint 650 000 - 700 000 fő, több csoportra, törzsrre, nemzetségre tagozódik. A magyarországi cigány törzsek, nyelvek leírása, rendszerezése Erdős Kamill (1924-1962) ciganológus, etnográfus, nyelvész érdeme.⁸

Anyanyelv szerint a hazai cigányok két fő csoportját különböztetjük meg; a magyar anyanyelvű és a kétnyelvű cigányokat.

A magyar anyanyelvű, azaz „magyar cigányok” (romungrók) alkotják a hazai cigányság túlnyomó többségét, 86, 9%-át.⁹ Ők azok, akiknek ősei, a kárpáti cigányok elsőként érkeztek a történelmi Magyarország területére; bevándorlásuk – a legutóbbi kutatások szerint – a tizennegyedik és a tizenhetedik század között egy elhúzódó, folyamatos migráció volt. Az asszimilációs kényszer következtében nyelvüket és hagyományaik jelentős részét az évszázadok során elveszítették, mára csupán néhány kárpáti nyelvet beszélő közösség, „nyelvsziget” – Nógrádban, Pomázon, Csobánkán és Versenden – maradt meg. A magyar cigányok nem egységesek, három fő csoportjuk: a zenész, muzsikus cigányok (az „úri réteg”), a kereskedők (régiséggel, ékszerrel, használcikkkel kereskedők) és a vályogvető, kosárfonó, szegkovács, alkalmi munkások szegény rétege. Magyar cigányok főleg Budapesten és környékén (Pomáz, Zsámbék) élnek.

A kétnyelvű cigányokat – anyanyelvük szerint – további két csoportba soroljuk; az oláh cigányokra és a beás cigányokra.

Az oláh cigányok („kolompárok”) cigány anyanyelvűek, a romani valamelyik nyelvjárását beszélik, a hazai cigányság 7, 7%-át alkotják. A 18. és a 20. század között folyamatosan vándoroltak be hazánkba, ők őrizték meg legerősebben nyelvüket, hagyományaikat, hiedelemvilágukat, emiatt büszkén tekintik és nevezik magukat „chacho rom”-nak, igazi cigánynak. Nyelvük az indoeurópai nyelvcsalád ind (szanszkrit) ágába tartozó romani, rokonai a kasmír és hindi nyelvek. A csoport hazai tagozódása foglalkozás szerinti,

⁷ Kemény István a 2003. évi kutatásai alapján 520–650 ezer fő közé becsülte a lélekszámot. (Kemény István-Janky Béla 2003. A 2003. évi cigány felmérésről. *Beszélő* 10, 64–76.)

Kertesi és Kézdi a kilencvenes évek elejére 400–500 ezer fős létszámot becsültek. (Kertesi Gábor–Kézdi Gábor 1999. *A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején*. Kemény István szerk., A cigány népesség Magyarországon, 45–72. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.)

⁸ Főbb munkái: A magyarországi cigányság (1958), A békés megyei cigányok – Cigánydialektusok Magyarországon (1959), s munkáiból készült gyűjteményes kötete: Erdős Kamill cigánytanulmányai (1989)

⁹ A hazai cigányság anyanyelv szerinti összetételét Kemény István 2003. évi kutatásának adatai alapján tárgyaljuk.

ennek alapján megkülönböztetik maguk között a lovári, khelderás, kherari, churari, cerhari, colari, gurvar, mashari, chadrari, drizari, potyorari, bugari törzseket. A csoportok közötti hierarchia, s ennek megfelelően az endogámiára való törekvés a mai napig fellelhető az oláh cigány közösségen belül.

A beás cigányok – arányuk a hazai cigányságon belül 4, 6% – a 18. és a 20. század között folyamatosan vándoroltak be hazánkba, leginkább Román területről, ahol többnyire bányászként, aranymosóként dolgoztak. Népnevük eredetét tekintve még nem született megegyezés a kutatók között; egyik csoportjuk szerint a román tájnyelv bájas, azaz bányász szavából született a „beás” elnevezés, más kutatók szerint inkább a teknővájó mesterségüket jelzi a nevük. Nyelvük az indoeurópai nyelvcsalád latin ágába tartozó, nyelvújítás előtti román nyelv – rokonai a román, olasz és a francia nyelvek –, az oláh és a kárpáti cigányok nyelvét meg sem értik. Hagyományos mesterségeik a teknővájás, famegmunkálás, kosárfonás. A beás cigányság sem egységes, magukat további három csoportba sorolják; a többséget alkotják az árgyelánok, akik a nyelvújítás előtti bánáti román dialektust beszélnek, s leginkább Somogy, Tolna, Zala, Baranya és Vas megyében élnek. A muncsánok nyelvjárásának eredete még nem ismert, Alsószentmárton teljes cigány lakosságát ők adják. A ticsánok a nyugat-erdélyi krisán nyelvjárást beszélnek, Tiszafüreden, Tiszántúlon nagyobb csoportjuk telepedett le. A csoportok bár különböző dialektusokat beszélnek, egymást megértik. (Orsós 1997)

2.2. A magyarországi roma/cigány népesség demográfiai mutatói

A magyarországi cigányság lélekszámára vonatkozóan csupán becsléseink vannak, pontos számok soha nem is álltak rendelkezésünkre. Az évszázadok során elrendelt cigányösszeírások, népszámlálási eredmények és a becsült, vélt létszámok között mindig nagyságrendbeli különbségek voltak.¹⁰ A cigányság legújabb kori történetét tekintve – létszám kérdésében – Kemény István szociológus és társai 1971, 1993 és 2003 években végzett kutatásaira, illetve néhány KSH – számlálási eredményre, s ezekből becsült számokra tudunk támaszkodni. Keményék 2003-as kutatásuk alapján 520–650 ezer fő közé becsülték a cigányság létszámát (Kemény és mtsai 2004). Az erre alapozott népesség-előjelzések szerint 2010-ben 650–700 ezer fő volt a legnagyobb kisebbség lélekszáma. (Hablicsek 2007) Mai becslések szerint a cigányság létszáma 700 ezernél több, de egymilliónál kevesebb. (Kemény 2004)

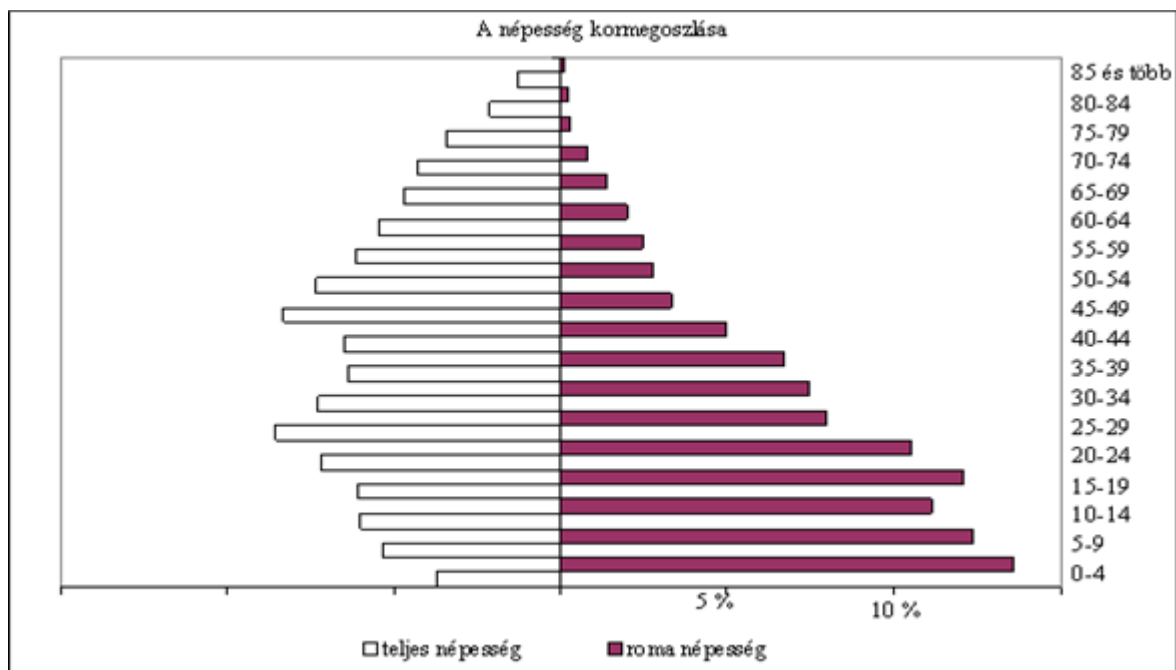
¹⁰ A népszámláláskor kapott (KSH) és az elvégzett kutatások (Kemény, Kertesi, Kézdi) alapján becsült számok közötti különbségek: 1990. évi népszámláláskor 142 683 fő vallotta magát cigánynak (a becsült szám 32%-a), 2001. évi népszámlálás szerint 190 046 fő cigány származású (a becsült lélekszám 33–34%-a).

Demográfiai mutatóit tekintve a cigányság fiatalos népesség, magas termékenységi arányszámmal rendelkezik; két-háromszor több gyermek születik a roma/cigány népcsoportban, mint a többségi társadalomban. Az ezer lakosra jutó szülések száma a teljes népességben 9,3, a cigány népességben pedig 25,3. (Kemény 2004) E magas születésszám mögött azonban a cigányság esetében – a többséghez viszonyítva igen nagy eltérést mutatva – gyakran fiatalkorú anyák, tinédzser-terhesek vannak; 14 éves, vagy annál fiatalabb a cigány várandósok 5,3 ezreléke, 15–17 éves korú 27,9 ezrelék. Többek között e korai gyermekvállalásnak is következménye, hogy igen magas a koraszülöttek és a kis súlyú újszülöttek aránya, s jelentős a perinatalis (szülés körüli) halálozás a cigány újszülöttek körében.

Meg kell említenünk a változás jeleit is; a cigányság szülési kedve is csökken, 1971 és 2002 között 20%-kal kevesebb cigány gyermek született (Kemény 2004) Az alacsonyabb gyermekszám leginkább a tanult cigány fiatalokra, valamint a kevésbé hagyományörző, illetve asszimilálódott cigány közösségekre jellemző. A 0–14 éves korú gyermekek aránya a cigányság körében 36,8%, a nem cigányok esetében 15,4%.

A cigány és a teljes népesség korfáját együtt ábrázoló diagramról (2. ábra) azonban leolvashatjuk a – teljes népesség előregedését mutató adatok mellett – a cigányság demográfiai helyzetének szomorú adatait is; hiába magas a születési gyermekszám, az egészségtelen életmód, egészségtelen táplálkozás, lakókörnyezet, iskolázatlanság, munkanélküliség, korai, elhúzódó betegségek, a cigányságra oly jellemző komorbiditás¹¹ mind korai halálhoz, a nem cigány lakossághoz képest tíz-tizenöt évvel rövidebb élettartamhoz vezetnek.

¹¹ Betegségársulás; több betegség együttes jelenléte.

2. ábra

A cigány és a teljes népesség kor megoszlása

Forrás: Babusik Delphoi 2004

Az idősek – 60 éves és annál korosabbak – aránya a teljes népességben ötször nagyobb, mint a cigányságban; a többség 21%-a ehhez a korosztályhoz tartozik, a cigányságnak azonban csak 4%-a éri el ezt az életkort.

A roma/cigány népesség számának, arányának alakulása a teljes népességben belül állandó kérdése a többségi társadalomnak; szélsőséges szerveződések témája a cigányság „túlszaporodásával” való ríogatás. Tény, hogy a teljes népességben belül növekszik a cigányság aránya, de korántsem olyan mértékben, mint ahogy elterjedt; statisztikai számítások, előrejelzések és becslések szerint arányuk a teljes népességben belül 2030-ban 10%, 2050-ben 15% lesz. (Polónyi 2002)

2.3. A hazai cigányság lakhatási helyzete

A hagyományosan vidéki életformát követő cigányság több mint 60%-a mai is rurális környezetben él, mára egyre inkább szegregátumokban, elkülönülve a többségi népességtől. A cigány népcsoportok országon belüli, valamint településtípusok szerinti elhelyezkedése jelentősen eltér a nem cigány lakosságtól, s területi egyenlőtlenséghez vezet. Túlnyomó többségük ugyanis az ország hátrányos helyzetű, recessziós északi, északkeleti (51%), Dél-Dunántúli (20%) régióiban él; arányuk szerint felülreprezentáltak Borsod-Abaúj-Zemplén,

Szabolcs-Szatmár-Bereg, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés és Baranya megyékben. (Kemény és mtsai 2004). A regionális hátrányokat felerősíti előnytelen településtípus szerinti letelepedésük is; kétezer fő alatti településen él a teljes népesség 16,8%-a, a romáknak viszont 40%-a. Ezer fő alatti aprófalvakban – orvos, gyógyszertár, iskola, sokszor önkormányzat nélkül – további 20%-uk él, míg a többségi népesség 7,8%-a lakik ilyen kis településeken.

A cigány lakosság e régiókban és településeken való koncentrációja gazdasági, társadalmi, történeti eseményekkel magyarázható, illetve a huszadik század végén megélnéül migrációs folyamatok következménye.¹² (Cserti Csapó 2008)

Az ország gazdasági nehézségeivel párhuzamosan egyre nő az országon belül a szegregátumok, azaz a többségi lakosságtól elkülönülten, cigánytelepeken élők aránya; Keményék kutatásai szerint 1971-ben a cigányok kétharmada élt telepeken, 1993-ra csökkent ez az arány, majd a 2003-as felmérésük ismét az 1971-es adatokhoz való közeledést mutatta. (Kemény 2004) 1997-ben 540 cigánytelep – megközelítőleg százezer lakossal – volt az ország négyszázhat településén. Az ÁNTSZ 2003-as felmérése az ország tizennégy megyéjére kiterjedő vizsgálatában már 637 telepet írt össze, főleg az ország északkeleti régióiban. (Bényi 2003) A kormány, azaz a KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság által kidolgozott Roma stratégia száz olyan településről tud, amelyek végérvényesen szegény-cigány gettóvá váltak, s további kétszáz településről, amelyik elindult a gettósodás útján, s úgy tűnik, már visszafordíthatatlan a folyamat. (KIM 2011) Egy 2010-es kutatás szerint az országban – az 813 települését és a főváros tíz kerületét vizsgálva – a szegregátumok száma 500–1660 közé tehető, ezek negyede a települések belterületén, kétharmaduk a szélén található. A különálló telepek 14%-a a településhatáron túl, attól átlag 3,8 km távolságra van. Tizenhét telepen nincs kút és világítás. A kutatás szerint 1633 gettókezdeményben háromszázezer ember él. (Domokos 2010)

A migráció másik irányát választók a nagyvárosokba, s a fővárosba költöztek; ott élő rokonoknál szállást találva, vagy üresen álló lakásokat elfoglalva, mint jogcím nélküli lakáshasználók, vagy olcsón – a városok már egyébként is cigány családok által lakott részeiben, illetve a városok peremén – lakást vásárlók, bérlők tömegei, a munkához jutás reményében hagyták el szülőházaikat, közösségeiket. A cigányság folyamatos beköltözése az adott városrészbe, kerületbe, az ott élő nem cigányok folyamatos kiköltözésével járt együtt,

¹² Részletesen: A Somogy megyei – régen többségében svábok lakta – Csomán például ma is csupán a lakosság 1,9%-a cigány, a közeli Büssün pedig – ahol eredetileg csak magyarok laktak – ma 49,3% a cigány népesség aránya. Részletesen: Cserti Csapó Tibor 2008. *Területi-szociológiai jellemzés a magyarországi cigány népesség körében*. Cserti Csapó Tibor szerk., Társadalom és életstílusok. 75–109. Gypsy Studies 21. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék

ennek következtében pedig etnikailag homogén gettók jöttek létre az ország sok nagyvárosában. E városi gettók – melyek sajátos gettó-kultúrával, törvényekkel, gettó-iskolákkal rendelkeznek – a főváros belső kerületeiben jellemzők leginkább, de megtalálhatók minden vidéki nagyvárosban is. Az önkormányzatok rehabilitációs programjai – melyek e slumosodott, lepusztult lakónegyedek lebontásával, az ott lakó szegény-cigány lakosság kiköltöztetésével jár együtt – időről-időre átrajzolják a települések szegregációs térképeit; mivel többnyire egy tömbben helyezik el a kilakoltatás után a cigány közösséget, így új szegregátumok, új feszültségek keletkeznek, leginkább a városok peremkerületeiben. Előfordul az is, hogy a horizontális cigány gettók vertikális gettókként születnek újjá; a kiköltöztetett cigányokat egy tömbben lakótelepi házakba, üresen álló magasházakba költöztetik; amint történt ez a miskolci Avas lakótelepen, vagy a veszprémi „Pokoli toronyban”, s még több helyen az országban. Új telepek létesülése a nagyvárosok peremkerületeiben már általánossá vált jelenség; Miskolc–Lyukóbánya, Hajdúböszörmény–Bocskai szőlőskert, Jászberény–Neszűr telepei a huszonegyedik századi gettósodás tanújelei.

2.4. A magyarországi roma/cigány népesség foglalkoztatottsági helyzete

A magyarországi roma/cigány népcsoport és a teljes népesség közötti foglalkoztatottsági mutatókban a nyolcvanas évek közepéig elenyésző volt a különbség. gazdaságokba, mezőgazdasági szövetkezetekbe. A nyolcvanas évek közepétől meginduló gazdasági változások azonban alapjaiban rengették meg a romák/cigányok életét; míg addig a társadalmi, gazdasági felemelkedés lehetősége adott volt számukra – általános foglalkoztatottság, biztos és állandó jövedelem, társadalmi megbecsültség és ugyanennyire fontos önbecsülés által –, biztos, pozitív jövőképpel rendelkeztek, gyermekeikre ezt a mintát hagyományozták, a kilencvenes évek elejére ismét a társadalom peremére szorultak, társadalmon kívülivé váltak. A roma/cigány népesség kiszorulását a munkaerő-piacról jól szemlélteti a Kemény kutatásokból és az adott évekre vonatkozó KSH adatok összevetésével készült ábra. (3. ábra)

Év	Teljes népesség (%)		Cigányság (%)	
	Munkaképes korú férfiak	Munkaképes korú nők	Munkaképes korú férfiak	Munkaképes korú nők
1971	87,0	64,0	85,0	30,0
1993	64,0	66,0	29,0	15,0
2003	56,5	43,7	28,0	15,0

3. ábra

A foglalkoztatottság alakulása a cigányságon és a teljes népességen belül 1971–2003

Források: 1971, 1993, 2003-as Kemény kutatások és KSH adatok

A TÁRKI 2010-ben végzett Háztartás Monitor adatfelvétele szerint a cigány népesség körében a munkanélküliség óriási mértéke miatt a szegénységi arány 70% volt. (KIM 2011) Keményék kutatása alapján 2003-ban a cigányság foglalkoztatási rátája alig érte el a 20%-ot, a nők esetében pedig csak 10% volt. (Kemény és mtsai 2004)

Az EUROSTAT 2010-es vizsgálatait – mindamelllett, hogy kimutatták, hogy hazánk az egyik legalacsonyabb foglalkoztatási szinttel rendelkező tagország az unióban – megállapították, hogy a cigányok munkanélküli rátája három-ötszöröse a többségnek, s a tagországok közül a magyarországi cigányokat sújtja leginkább a munkahelyi diszkrimináció. A foglalkoztatás területi egyenlőtlensége kirívó, legrosszabbak a mutatók az ország északi és keleti régióiban, ahol a cigányság létszámban felülreprezentált. Hazánk elmarad az alacsonyan iskolázottak elhelyezkedési esélyeiben is; az EU27 országaiban foglalkoztatottsági arányuk átlagosan 45,1%, Magyarországon 25,9%. (KIM 2011)

Világbanki számítások szerint a romák/cigányok munkaerő piaci kizáródásának következménye akár 0,5 milliárd euró veszteség is lehet, az alacsonyabb adóbevételek és a magasabb jóléti kiadások következtében. (Világbank 2010)

2.5. A roma/cigány népesség legveszélyeztetettebb csoportjai; nők és gyermekek

A magyarországi cigányságon belül a nők és a gyermekek különösen veszélyeztetettek, kiszolgáltatottak. A tradicionálisban különösen, de a kevésbé hagyományörző roma/cigány közösségekben is a nőkre mindig nagyobb felelősség hárult, mint a férfiakra; az ő feladatuk volt a mindennapi élelem előteremtése – házalással, faluzással, parasztnak végzett munkák elvégzésével, jóslással, koldulással és minden egyéb módon –, a gyermekek gondozása, nevelése, a háztartás ellátása. Mindemelllett – s ez etnikai sajátosság

– a közösségen belül a nőknek alávett szerepe volt és gyakran még ma is az van; ki kell szolgálnia a férfiakat, kezdetben az apját, fivéreit, majd a férjét és a fiait. Önállósága, önálló élete nincs, a roma/cigány nőnek a feladata, hivatása a gyermekek szülése, nevelése, a család összetartása, a hagyományok őrzése, férje ellátása, kiszolgálása. Gyermekkortól kezdve erre szocializálódnak a lányok, a karriert – ellentétben a többségi lányokkal – nem a munka, valamilyen külső hivatás, feladat jelenti, hanem az említett anyaság, a sok gyermek. Épp ezért nem lényeges a családok többsége számára a lányok sikeres iskolai előmenetele. A roma/cigány nők nem csak a többségi nőkhöz képest, de a roma/cigány férfiakhoz képest is aluliskolázottak. (4. ábra)

Végzettség	Férfiak (%)	Nők (%)
8 osztály alatt	21,6	34,7
8 osztály	62,8	58,1
Szaktanácsképző, szakiskola	13,2	5,2
Középszintű érettségi	1,8	1,7
Felsőfokú	0,5	0,3

4. ábra

Roma/cigány férfiak és nők iskolai végzettsége 2001-ben

Forrás: Hablicsek 2007

Keményék kutatásai az utóbbi évtizedekben a hagyományok változásait, s a különböző csoportokhoz tartozó nők eltérő emancipációs mozgásait jelzik. Adataik szerint először a romungro nők kapcsolódtak be az oktatásba, az 1970-es és '80-as években a beás nők között volt a leggyorsabb növekedés a nyolc általános elvégzésében, s az oláh cigány nők között volt a legkisebb az előrelépés. A foglalkoztatási arányok tekintetében is hasonló a változás sorrendje; a hetvenes évektől kezdve a beás nők hamar felzárkóztak a munkavállalás terén is a magyar cigányok mellé, az oláh cigányoknál e téren is lemaradás észlelhető. (Janky 1999)

A hagyományőrző oláh cigány közösségekben él még a „szüzesség tabuja”, a lánynak szüzen kell férjhez mennie, ellenkező esetben a családja elveszti megbecsültségét a cigány közösségen belül. Hogy megakadályozzák korai – nem ellenőrzött, nem kívánt kapcsolatok létrejöttét – nem ritkán már hetedik, nyolcadik osztályban kiveszik az iskolából, magántanulónaként szerepel az intézményben, s igyekeznek mielőbb férjhez adni. A korai

gyermekvállalás, a korai házasodás, vagy, ahogy ők gyakran mondják „összeállás” nem azonos a többségi fiatalok tini szerelmével, ez inkább etnikai sajátosság. A cigány közösségben ugyanis – többségi kortársaiktól eltérően – jóval korábban tekintik és kezelik felnőttként mind a fiúkat, mind a lányokat. S mivel a fiatal lányok előtt ez a minta, s még ha szerepel is terveikben, álmaikban valamilyen más út – hivatás, továbbtanulás –, nagyon kevés esélyük van arra, hogy elérjék, megvalósítsák azt.

A roma/cigány nők fokozott veszélyeztetettsége így módon összeadódik; alacsony iskolai végzettségük következtében munkaerő-piaci elhelyezkedésük szinte lehetetlen, jövedelemmel így nem rendelkeznek, a korai gyermekvállalás a kitaposott út, a minta, ami egyben megemeli presztízsét a családban, a közösségben; már nagykorúnak tekintik, s a gyermek után járó támogatások anyagi segítséget jelentenek az egész családnak. Így öröklődik tovább generációról-generációra a korai gyermekvállalás a szegény cigány közösségekben. A munkalehetőség és a gyermekvállalás elhalasztása közötti összefüggést már több kutatás alátámasztotta; az országnak azokban a térségeiben, régióiban ahol a munkaerő-piaci kilátástalanság jellemző, jóval magasabb mind a korai gyermekvállalás, mind pedig a gyermekszám a cigányság körében. (Janky 2005) A fiatalkori várandósok aránya Észak-Magyarországon háromszor nagyobb, mint Nyugat-Dunántúlon. A nagy számban romák által lakott térségekben az országos, 22,5%-ot jelentősen meghaladja az arányuk; Észak-Magyarországon 38,4 ezrelék, Észak-Alföldön 29,2 ezrelék, Dél-Dunántúlon 26,2 ezrelék. A település nagyságát, a lakosság lélekszámát tekintve, azokon a településeken, ahol a cigányság számban felülreprezentált, szintén az átlagosnál jóval magasabb a tizennyolc éven aluli várandósok aránya; a kétezer fő alatti településeken 32,8%, az ezer fő alatti településeken 34,1%. (KIM 2011) A Kemény kutatások szerint bizonyos hullámvázis látható a várandósok arányának alakulásában; 1990–1994 között a 18 évnél fiatalabb cigány terhes nők aránya 32%, 1995–1999 között 24%-ra csökkent, majd 2000–2003 között ismét emelkedett, 29%. (Janky 2005)

Természetesen, lényeges különbség van a különböző cigány csoportokhoz (romungro, beás, oláh cigány), de még inkább a különböző rétegekhez (tanult, muzsikus, kereskedő, vállalkozó, értelmiségi) tartozó nők lehetőségeiben, életében. Az iskolázottsággal arányosan csökken a korai születek száma, de csökken a gyermekszám is, a nők egyre inkább – elsősorban a fiatal generációban – partnereivé válnak társuknak. A roma/cigány népesség túlnyomó többségét, több mint hatvan százalékát kitevő szegénységben, mélyszegénységben élő cigány családok lányainak, asszonyainak azonban kevés lehetőségük van, hogy kitörjenek a hagyományos női szerepből. Predestináltak tűnő helyzetükkel azonban egyre többen

elégedetlenek, s igyekeznek változtatni, amint azt egy asszony, a pécsi Roma Asszonyok és Nők Jogaiért Egyesület (ARANJ) tagja írta: „23 éves vagyok. Egy hagyományos kelderás-lovári roma családból származom. Három gyermek édesanyjaként dolgozom. A nemzetközi roma női hálózatban az ARANJ másodikként végzett egy kutatást Magyarországon, melyet hasonló kezdeményezések követnek Szlovákiában, Szerbiában, Romániában, Csehországban és Bulgáriában. A felmérés témája: szexuális tabuk és a szüzesség kultusza a roma közösségekben. Kutatásunk eredményei egyértelműen mutatják: a szüzesség kultusz hagyományát mi romák is károsnak valljuk, úgy gondoljuk, hogy a roma nőket szabad akaratuktól teljesen megfosztjuk, szüleik döntenek gyermekeik felett, többnyire az iskolai tanulmányaikat sem fejezik be, hiszen szüleik által elrendezett házasságok révén tizenévesen férjhez mennek, gyerekeket szülnek, és egy életen keresztül férjét és gyermekeit szolgálja a saját álmaival, vágyaival és egészségével nem törődve. Mindezek ellenére gyakoroljuk és őrizzük ezt a szokást. Én magam is megtapasztaltam ezt, hagyományos roma nőként. 23 éves vagyok, 14 évesen mentem férjhez, s azóta három gyermeket szültem. Az elmúlt nyolc évben csak ők és a férjem voltak fontosak számomra. Nyolc év alatt eljutottam arra a pontra, amikor azt mondom, ez nem elég számomra. A férjem építette a maga életét mellettem, míg én mindig csak egyre lejjebb csúsztam. Sosem gondoltam, hogy valaha élhetek azzal a joggal, hogy foglalkozom önmagammal, saját érzéseimmel és gondolataimmal. Sosem hittem, hogy ugyanolyan jogaim vannak, mint a férjemnek, hogy én is érek annyit, mint ő”. (Szabóné 2008)

A magyarországi roma/cigány nők fokozott kiszolgáltatottságát jelzik azok az adatok is, amelyek a prostituáltak körében rendkívül magas arányukat mutatják; hazai nőjogi szervezetek szerint az amszterdami prostituáltak 25–30%-a, a zürichi utcai prostituáltak 96–99%-a magyar állampolgár, akik közül 80–85% cigány származású. (KIM 2011)

A cigány nőkre háruló terhek, a munkanélküliségből fakadó nyomor, a kilátástalanság, a perspektívák hiánya, a reménytelenség, súlyos mentális problémák kialakulásához vezet. 1998-ban Gyukits és munkatársai 15–24 éves roma és nem roma nők között végeztek egészségfelmérést. (Gyukits és mtsai 2000) Az 5. ábráról leolvasható, hogy mentális mutatókat tekintve milyen szignifikáns különbség van a cigány és a nem cigány nők között.

Státusz	Vizsgált cigány nők (%)	Vizsgált nem cigány nők (%)
Súlyos depresszió	9,3	2,1
Depresszió	50,0	25,0
Öngyilkossági kísérlet	12,1	5,6

5. ábra

Depressziós tünetegyüttes előfordulása 15–24 éves roma és nem roma nők körében

Forrás: Gyukits 2000

A nők, az anyák, a cigány családok többségének halmozottan hátrányos helyzete maga után vonja a gyermekek fokozott veszélyeztetettségét. A TÁRKI 2010-es vizsgálata szerint a cigány népesség körében a szegénységi arány elérte a 70%-ot. Az EUROSTAT adatai alapján 2009-ben Magyarországon a gyermekek 21%-a, közel háromszáznolcvanezer kiskorú élt szegénységben. Hazánkban a szegénységnek fiatal arca van; a szegények 30%-a a 0–17 éves korosztályba tartozik, a hazai szegénység profilja: alacsony iskolai végzettség, cigány származás, magas gyermekszám, rurális lakókörnyezet. (KIM 2011)

A roma/cigány gyermekek többsége az ország hátrányos helyzetű, azon belül is a 47 LHH (leghátrányosabb helyzetű) kistérségeiben – Észak-Magyarország, Észak-kelet, Dél-Dunántúl, Dél-Alföld – él. 2003 óta több mint 230 településen szűnt meg az alapfokú oktatás, főleg ezekben a kistérségekben. A KSH 2009.évi felmérései szerint az ország 926 településén – kiemelten az észak-magyarországi, dél-dunántúli régiókban – nem működik óvoda. (KIM 2011). E régiókban a legalacsonyabb a betöltött háziiorvosi, valamint gyermekorvosi praxisok száma, ennek is következménye, hogy e megyékben:

- az országos átlagnál (8,4%) jóval magasabb e településeken a koraszülöttek aránya; Észak-Magyarországon 10,3%, Észak-Alföldön 9,9%, Dél-Dunántúlon 9,4%.
- a perinatális (szülés körüli) halálozások számának országos átlaga 7,48 ezrelék, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 13,17 ezrelék
- a kis súlyú újszülöttek száma – az országos 8,1%-nál jóval magasabb, az észak-keleti régióban mind 10% feletti érték
- a csecsemőhalálozás aránya is kirívóan magas, országos 5,95 ezrelékhez képest Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 10,52 ezrelék, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 7,44 ezrelék.

A cigány gyermekek további veszélyeztetettsége fakad abból, hogy az oktatási rendszer, az iskola a szegénységből, szocio-kulturális másságból fakadó hátrányokat nem megszünteti, lefaragja, kiegyenlíti, hanem éppen megerősíti, tartósítja. A PISA vizsgálatok szerint az OECD országok közül hazánk oktatási rendszere a legkevésbé képes az esélyegyenlőséget megteremteni, oktatási rendszerünk továbbra sem segíti elő a társadalmi mobilitást, s ebben az első, 2000-ben történt vizsgálat óta sem történt előrelépés. (Balázs és mtsai 2010) Az elkülönített oktatás – ami leginkább a cigány gyermekeket érinti – tovább emelkedik; 2003 óta 34%-kal nőtt a szegregált iskolák száma, amelyek többségében bizonyítottan nem a továbbtanulást biztosító minőségi oktatás folyik. (KIM 2011) Az iskoláskorú roma/cigány gyermekek kétharmada halmozottan hátrányos helyzetű; a HHH-s tanulók fele cigány származású.

A roma/cigány gyermekek veszélyeztetettségének felismerése, összetett voltára adandó célzott válaszok, megoldási módok kidolgozása, s azok megvalósítása mára ösztársadalmi létérdek, gazdasági szükséglet.

3. A hazai roma/cigány népcsoport etnikai identitása, mentális helyzete

3.1. A roma/cigány emberek identitásának alakulása, változása

Bár Péli Tamás – a hazai cigányság kiemelkedő tehetségű festőművésze – igen szemléletesen fogalmazta meg népének kettős identitását: „*Két aranypántot viselünk homlokunkon; egyik cigány identitásunk, másik meg magyar kultúránk*”, a bikulturalizmus,¹³ mint az együttélés legértékesebb, legkívánatosabb formája még nem jellemző a cigányság és a többségi népesség együttélésére. S számos jel utal arra is, hogy az identitással magának a cigányságnak is problémái vannak. Ezt erősíti meg többek között a 2001. évi népszámláláskor az etnikai hovatartozásról önbevallás által kapott adat, mely szerint mindössze 190 000 fő vallotta magát cigánynak, holott becslések szerint már ekkor legalább 5-600 000 főből állt a roma/cigány népesség, sőt, a cigányság vezetői még ennél is nagyobb létszámot tartottak reálisnak. Az ellentmondások miatt különösen fontos megvizsgálunk az identitás alakulását, az identitást meghatározó, befolyásoló elemeket, formáit és zavarait. Ezek megismerése nélkül sem a hazai cigányságot, sem annak értelmiségi rétegét nem tudjuk megérteni.

Az etnikai identitás nem velünk született tudás, hanem másokkal – más etnikumokkal – történő interakciók folyamatában alakul, formálódik, születik meg. (Barth 1996)

Identitásunk, azonosságtudatunk, válaszunk arra, hogy „kik és mik vagyunk”, a cigányság esetében sem egyéni spekuláció, hanem szocializációs folyamat eredményeként születik meg. A roma/cigány emberek is társas interakcióik során, mások reakcióit megtapasztalva építik fel saját én-identitásukat, miközben szocializációjuk során fokozatosan kialakul identitásuk másik fontos eleme, a csoport-hovatartozás tudata. Phinney szerint az etnikai identitás három szakaszban alakul ki; az első a „reflektálatlan” szakasz, amikor az egyén passzívan, kritika nélkül átveszi a többség vélekedését saját csoportjáról. A második – „feltárás” – fázisban már feltárja és összehasonlítja a saját és a domináns (többségi) kultúra értékeit, s majd a harmadik, „beteljesült” szakaszban fogadja el, azonosul saját csoportja kultúrájával. Ez utóbbi fázisban történik meg az elköteleződés a saját csoport mellett, azaz az én-identitás mellett a csoport-identitás kialakulása is. (Phinney 1992). Ez utóbbi erőssége különösen fontos egy kisebbség esetében.

¹³ A bikulturalizmusról bővebben: Varga Aranka 2009/a. *A gyermekvédelmi gondoskodásban élők inklúziójának esélyei*. Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. <http://www.ofi.hu/tudastar/varga-aranka> (2011.09.30.) továbbá Forray R. Katalin–Czachesz Erzsébet–Lesznyák Márta 2001: *Multikulturális társadalom–interkulturális nevelés*. Báthori Zoltán–Falus Iván szerk., Tanulmányok a neveléstudományok köréből. 111–125. Budapest: Osiris Kiadó, valamint Meleg Csilla 1996. szerk., *Iskola és Társadalom I.* Pécs: JPTE BTK-TKI

Indokolt a kérdés, vajon a cigányság – ez az évszázadokon keresztül vándorló, igazán szívesen sehol nem fogadott, saját hazával nem rendelkező, gyakran üldözést, erőszakos asszimilációs törekvéseket elszenvedő nép – vajon miképp tudott fennmaradni, megmaradni, oly sok néphez hasonlóan miért nem tűnt el a nagy nemzetek olvasztótégelyében? A választ pontosan az identitás megőrzésében, átadásának erősségében találjuk meg; a cigányság azért tudott megmaradni, mert erősen őrizte hagyományait, ereje a külvilágtól, többségtől való határozott elkülönülésben rejlett. A csoport-identitás az egyéni érdekek felett állt, az összefogás, a közösségen belüli szolidaritás erőt adott a külső – nemritkán ellenséges – világgal szemben. Identitásuk megőrzéséhez nagymértékben hozzájárult a többségi társadalom idegenkedése, elzárkózása, s azon törekvése, hogy a cigányság mindenütt csak marginális csoportként élhessen.

E hagyományos cigány közösségekben az identitás stabil, készen kapott elemekből állt, ami az egyén számára adott és természetes volt. (Csepeli 1997, Pataki 1998) A nemi és életkori szerepek, az elvárások, az életút, a szokások egyértelműek és tiszták voltak. Ezek átadása, átvétele mindaddig nem járt nehézségekkel, amíg a többségi társadalomtól sikerült elkülönülni. A távolság csökkenésével azonban – az említett foglalkozási differenciálódás következtében – a roma/cigány identitás is változni kezdett. Az identitásváltozás felgyorsult a huszadik század ötvenes, hatvanas éveiben, amikor a cigány emberek is munkásokká váltak a gyáriparban, bányászatban, építőiparban. A hagyományos közösségekhez tartozók (oláh és beás cigányok) még ennek ellenére is igyekeztek megőrizni szokásaikat, identitásukat. Choli Daróczi József, a cigányság egyik nagy öregje így emlékezik erre az időre: *„A legelmaradottabb zugból a legmodernebb gyári életbe kerültünk. A nyomorúságból a jobb megélhetésbe, de ez nem kavarta meg az otthoni életünket. Ha levetettük a munkaruhát és hazamentünk, ugyanúgy éltünk, mint azelőtt. Egymás között csak cigányul beszéltünk. Megmaradt a szoros családi összetartozás, tovább éltek a régi szokások.”* (Juhász 2003)

A politikai, gazdasági és társadalmi változások következtében azonban megkezdődött a hagyományörző közösségek lassú felbomlása, ami nehezítette/nehezíti az identitás átadását, kialakulását. A készen kapott, bár gyengülő tradicionális identitás elemek mellett ugyanakkor megjelentek a választott és teljesítmények által megszerzett, személyes erőfeszítések által megtalálható identitások. Ez különös feszültségeket eredményez, kiváltképp a hagyományos közösségekből származó, tanult, diplomás cigány fiatalok identitásában.

Egy kisebbség esetében nagy jelentőségű a többségi társadalom megítélése, abból a szempontból is, hogy minek tekintik őket. A hazai cigányság sajátos utat járt be e téren is; 14. századi megjelenésükkor egyértelműen etnikai csoportként fogadták őket. Az évszázadok

során azonban egyre inkább a társadalom sajátos, megszüntetendő rétegévé devalválódott, s mint ilyen, előbb a felvilágosult abszolutista uralkodók erőszakos asszimilációs törekvéseit (nevük eltörlése, nyelvük, szokásaik, hagyományaik tiltása, büntetése, gyermekeik elvétele), majd az államszocializmus kevésbé erőszakos intézkedéseit élte át. A cigányságon belül már a hatvanas évekre kialakult egy erős igény, hogy etnikai csoportként ismerjék el őket, a politika azonban határozottan elutasította e törekvéseket. Az MSZMP PB.1961. évi párthatározata a cigányságot társadalmilag elmaradott, sajátos életmódot folytató, megszüntetendő társadalmi rétegnek minősítette, s deklarálta, hogy a cigányság bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot. A roma/cigány népesség e státusza egészen az 1993. évi Kisebbségi törvényig megmaradt, annak ellenére, hogy a cigányság nemzetközi szerveződése már a 20. század első évtizedeiben megkezdődött; 1971-ben London mellett megrendezték az első cigány világtalálkozót, 1977-ben pedig az ENSZ a cigányságot sajátos etnikai csoportként ismerte el. Az 1993. évi Kisebbségi törvény¹⁴ az első a hazai cigányság közel hatszáz éves történelmében, amely először ismeri el önálló etnikai kisebbségként a romákat/cigányokat. Az etnikai identitás vállalásában, illetve elrejtésében, a kisebbséghez tartozók önértékelésében nyilvánvaló, hogy jelentős szerepet játszik e társadalmi minősítés; nem véletlen, hogy az utóbbi évtizedekben pozitív változásokat is tapasztalunk e téren; a cigányok körében fokozódó érdeklődést saját történelmük, hagyományaik iránt, s sokan újratanulják a már szüleik által is alig használt, elfeledett nyelvüket.

Ugyanakkor az 1993. évi Kisebbségi törvény tette lehetővé az identitásválasztás szabadságát,¹⁵ amellyel azonban újabb kérdések merültek fel az identitással kapcsolatban. (Bindorffer 2001)

3.2. Az etnikai identitást meghatározó külső elemek

Az etnikai identitás kialakulása, vállalása, hordozása egy kisebbség esetében számtalan tényezőtől függ. A cigányság esetében meghatározó, hogy melyik közösséghez tartozik (romungro, oláh vagy beás cigány), mennyire hagyományőrző az adott közössége, hol él, mennyire elszigetelten a többségi társadalomtól (cigánytelepen, cigánysoron, városi gettóban vagy nem cigányok között). Minden kutatás azt bizonyítja, hogy minél szegregáltabban, elkülönültebben lakik egy cigány család, közösség, annál inkább saját

¹⁴ 1993. évi LXXVII. Törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól.

¹⁵ Uo. 7. § (1): "Valamely nemzeti, etnikai csoporthoz, kisebbséghez [...] tartozás vállalása és kinyilvánítása az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga. A kisebbségi csoporthoz tartozás kérdésében nyilatkozatra senki sem kötelezhető."

hagyományai szerint éli életét. Az integráltan élők, tanulók, dolgozók sokkal inkább átveszik a többségi társadalom mintáit, elvárásait minden területen.

Minden kisebbség esetében identitásuk szempontjából (is) meghatározó erejű a társadalmi minősítés, ami többek között megjelenik a társadalmi kommunikációban valamint a rájuk aggatott emblémák, címkék szövegeiben a róluk folyó diskurzusban. Amennyiben a csoportközi viszonyaiban egy kisebbséghez tartozó saját csoportjának negatív minősítését tapasztalja, az esetek nagy részében negatív énkép, problémás identitás (Voci 2006), sztereotípiá-szorongás (Pinel 1999), stigma-tudatosság (Brown–Lee 2005) alakul ki.

Az elfogadottság–elutasítottság megélése – egy olyan kisebbség esetében, amely a társadalom többségének nem a támogatását, hanem idegenkedését tapasztalja – már korai életkorban negatívan alakítja a gyermekek identitását, korán szembesül azzal, hogy nem jó csoporthoz tartozik. Az 1940-es évek elején Kenneth és M. Clark¹⁶ három évnél idősebb amerikai fekete és fehér gyermekeket vizsgáltak; akiknek két játék baba – egy fehér és egy fekete – közül kellett választaniuk. A fekete gyerekek a fehérekhez hasonlóan mind fehér babát választottak, azaz inkább a fehérekkel, mint a saját csoportjukkal azonosultak. E kutatás is megerősítette azt a feltevést, hogy négy éves korukra a gyerekek már tudatában vannak az etnikai különbségeknek, s azt is megértik, hogy melyik csoporthoz érdemes, jó tartozni, azaz: feketének lenni nem jó. (Később e kísérletet mások úgy módosították, hogy egy osztály diákjainak fehér és fekete emberek képeit mutatták. Miután a fehér emberek képeinek preferenciája ez esetben is jóval magasabb volt, a kutatást vezetőek elkezdték jutalmazni azokat, akik a feketék képeit választották. Hamarosan megfordult az arány, egyre többen találták szimpatikusnak a fekete embereket. Jutalmazással olyan mértékben és olyan hatásosan sikerült megváltoztatni a gyerekek ellenséges attitűdjeit, hogy még hetekkel a kísérlet után is ugyanezt az eredményt kapták.)

A magyarországi cigányok etnikai identitása, s annak a felismerése, hogy egy nem igazán elfogadott csoporthoz tartoznak, már gyakran kora gyermekkorban tudatosul. Szüleik, hozzátartozók mellett az elutasítást a gyermekek is világosan megértik; olyan esetek kapcsán, amikor bezárják előttük az iskolák kapuit, s csak nehezen találnak helyet, ahová befogadják őket – amint ez a 2007/2008-as tanév kezdetekor 30 csörögi cigány tanulóval történt –, vagy amikor a többségi diákoktól külön ballagtatják őket – mint 1997-ben Tiszavasvári egyik

¹⁶ Clark K. és Clark M. kutatása: Festus E. Obiakor: Self-Concept of African-American Students: An Operational Modell for Special Education. <http://www.questia.com/googleScholar.gst?docId=5000150290> (2011.12.13.)

általános iskolájában –, de az országban vannak olyan iskolák is, ahol külön étkeztetik őket, nem használhatják az iskolai büfét, a tornatermet.

Az identitás megélése, vállalása szempontjából meghatározóak az antropológiai elemek, a rasszjegyek is. Minél kevésbé feltűnőek, annál inkább lehetőség van az etnikai hovatartozás elrejtésére, de az is előfordul, hogy más, kevésbé elutasított etnikumhoz (spanyol, olasz) tartozónak vallják magukat. Bár olyan szélsőséges megoldási mód, mint a bőrfehérités – ami napjainkban afrikai és ázsiai nők és férfiak millióinak ígéri a gyors felemelkedés lehetőségét, magánéleti problémáik megoldódását – a hazai cigányság körében nem terjedt el, a roma/cigány családok is úgy vélik, minél kevésbé látszanak egy gyermekben a rasszjegyek, annál jobban tud boldogulni az életben.

3.3. Az etnikai identitás formái, identitászavarok

Etnikai identitás alatt nem csupán egy etnikumhoz való tartozás szubjektív érzését értjük, hanem ennek határozott megnyilvánulását, kifejezését is a csoporthoz tartozókkal történő intenzív kapcsolatokban, interakciókban. Így fordulhat elő, hogy bár valaki rasszjegyei alapján a cigánysághoz tartozik, ám neveltetése vagy saját elhatározása miatt nincs cigány identitása.

Felvállalása sokszor függvénye a vele együtt járó előnyöknek (ösztöndíj, különféle juttatások, politikai szerepvállalás) valamint hátrányoknak (fenyegetettség, megvetett csoporthoz tartozás érzelmi következményei) is.

A fentiekől függően előfordul a csoporthoz-tartozás időszakos, illetve végleges feladása, amelynek legegyszerűbb és legáltalánosabb formája a névváltoztatás (Lakatos, Kalányos, Orsós, Rézműves, Rostás, Kolompár, azaz a hagyományos cigány mesterségekre utaló cigány nevek megváltoztatása). Tapasztalataink szerint a legtöbb esetben már ez is disszonanciát okoz, sokan később megbánják, restellik, hogy elhagyták szüleik nevét.

Rejtett identitás (Okley 1983, Hancock 1997, Kwiek 1998) esetén az egyén nem adja fel a csoporthoz tartozását, de elrejtí környezete előtt, legtöbbször a diszkriminációtól való félelem miatt. Kiknek lehetséges ez? Egyrészt azoknak, akiknek a rasszjegyei nem egyértelműen jelzik származásukat, valamint azoknak, akik nem férnek bele a többségnek az adott kisebbségről vallott sztereotípiáiba. Egy cigány orvostanhallgató lány így fogalmazta

meg ezt: „*Fel sem merül bennük, hogy ebben a környezetben (a orvosok körében) egy cigány lány is lehet*”.¹⁷

Az utóbbi időben gyakori az „újra felfedezett” identitás; amikor valaki elkezd tudatosan keresni gyökereit, kultúrájának elemeit.(Bindorffer 2001) A romák/cigányok többsége – hasonlóan a többségi társadalomhoz – egyáltalán nem ismerik saját népük történelmét, hagyományait, csoportjait, nyelveiket, sokan nagy érdeklődéssel jönnek előadásokra, különböző, róluk szóló kurzusokra.

Különös helyzetben vannak azok, aki állami gondoskodásban nőnek fel, ahol nem kérdés, hogy ki milyen származású. Esetükben a választóvonal – akár az adott település iskolájában – az „*intézetis*” és a „*nem intézetis*” között húzódik. Két igen tehetséges, Budapesten élő cigány képzőművész fiatal mesélte el ezzel kapcsolatos élményét; 18 évesen kikerültek egy vidéki gyermekotthonból, s felköltöztek a fővárosba. Itt szembesültek életükben először azzal, hogy ők cigányok, addig ugyanis „csak” intézetisek voltak. Kezdetben ezért nem is értették a feléjük – rasszjegyeik miatt – irányuló magatartást, ellenségeskedést. Elmondásuk szerint két év ment el életükből arra, hogy feldolgozzák, mit is jelent, hogy ők cigányok, mit kezdjenek ezzel. Szerencsájuknak tartják, hogy ketten voltak, így egymás segítségére lehettek.

Az etnikai identitás teljes elvesztése valósul meg az asszimiláció – inkább asszimilációs törekvésekről van szó – esetében, amikor egy kisebbség feladja eredeti kultúráját, s igyekszik beolvadni a domináns, többségi kultúrába. Bármennyire is kívánatos ez a többség számára, számolni kell azzal, hogy ennek beláthatatlan káros következményei vannak. A nyolcvanas évek második felétől, amikor cigány munkavállalók százai zuhantak ki a munkaerőpiacról s megindult a migráció, igen sok cigány család költözött be a nagyvárosokba, a fővárosba munkavállalás reményében. Elhagyván közösségeiket, csupán a városi szegény, gyakran lumpen réteghez tudtak illeszkedni, s hamarosan mindenütt kialakultak a városi gettók, a maguk sajátos szubkultúrájával. A hagyományos cigány identitást a felnövekvő nemzedékekben felváltotta a veszélyes gettó-identitás; ahol mintául, követendő például a deviáns, de könnyen pénzt, tekintélyt szerző bűnözők szolgálnak. Könnyen belátható, ha ezek a fiatalok egész életüket itt élik, iskoláikat is e gettókon belül végzik, pozitív példát, más utat nem látnak maguk előtt; a szegregáció újraszüli önmagát. (Szabóné 2011)

¹⁷ Idézet Novák Péter: A romák érvényesülése a továbbtanulásban című Strucc TV2 által 2008.10.10. készített DVD-ről.

Moretti és munkatársai az asszimiláció másik árnyoldalát fedezték fel a kilencvenes évek elején, klinikájuk pszichiátriai osztályára felvett, szokatlanul nagyszámú roma/cigány betegek eseteit megismerve. A páciensek, megfelelő körülmények között élő, többnyire roma férfiak – akik öngyilkossági készlettel, kísérlettel, szuicid gondolatokkal kerültek felvételre – családjait kivétel nélkül egy közös vonás kötötte össze; mindannyian tudatosan elszakadtak eredeti közösségeiktől, megszakították kapcsolataikat, elköltöztek, s igyekeztek a többséghez asszimilálódni. Egy idő után azonban mentálisan és fizikálisan is légüres térbe kerültek; gyökereiket elvágták, a többség pedig nem fogadta be őket. Identitásuk válságba került, ez okozta mentális problémáikat. Nem véletlenül adták a szerzők *Az asszimiláció ára* címet tanulmányuknak. (Moretti és mtsai 1997)

3.4. Identitás problémák a hazai roma/cigány népesség körében

A pozitív énkép, az önbecsülés, amit jelentősen meghatároz etnikai hovatartozásunk, csoportunk társadalmi elismertsége, megbecsültsége, elengedhetetlen mentális egészségünkhöz. Egy ország mentális státusa – ami meghatározza életrevalóságát, erőt ad a nehézségekkel szemben, növeli kreativitását, ezáltal gazdasági jólétét, a világban kivívott szerepét, presztízsét – közösségeinek mentális állapotából tevődik össze. Magyarországon nagy létszámú roma/cigány népesség él, akiknek jelentős része küzd a pozitív énképének megteremtésével vagy annak hiányától. A többség, a média, a közbeszéd, a politika többnyire csak elmarasztaló, negatív minősítést küld a cigányság felé, jogos, hogy legtöbben közülük valóban értéktelennek, kevesebbet érőnek tartják magukat. Öngyűlölkévé válnak, önbeteljesítő jóslatként a negatív sztereotípiáknak igyekeznek megfelelni. Sokan közülük sem csoportjukat, sem önmagukat nem tudják elfogadni. Az elutasítás, a negatív minősítés, a jövőkép hiánya nem csupán az identitás zavarához, de tartós frusztrációhoz, szorongáshoz is vezethet, ami agressziót eredményez mind önmaguk, mind a külvilág felé.

A hazai cigányságon belül ugyanakkor kialakult egy egyre erősödő, harcossá váló réteg is; a politikából kiábrándult, a sokféle ígéretésbe belefáradt idősebb értelmiségi cigány generáció egy részének holdudvarában egy keményebb, néha magyarellenes hangot is megütő, igen erős identitással rendelkező csoport.

Az etnikai identitás – ami énerősítő szerepet játszik az egyén életében – eltúlozva fejlődési gátja is lehet a cigány közösségnek. Az egyik leggyakrabban előforduló következménye a csoporton belüli határok minimalizálása, s a csoportközi különbségek maximálása, azaz, a saját csoport túlértékelése, s a külső (többség) leértékelése. Ahogy ez az

elkülönülés a múltban a megmaradást szolgálta, úgy ma ez akadály a cigányság fejlődésének. Az ellenségesnek tekintett iskola, többségi társadalom ugyanis önmagában nem, csak a cigánysággal együtt képes a társadalmi integrációt megvalósítani. Hasonló, gyakori probléma, amikor az egyéni kudarcok valódi okainak felismerése és korrigálása helyett sokan egyedüli okként etnikai hovatartozásukat jelölik meg. Az állandó áthárítás – amellet, hogy valóban sok esetben éri diszkrimináció őket –, az etnikai hovatartozásra való folytonos hivatkozás („*azért, mert cigány vagyok*”) a fejlődés lehetőségét kizárva a személyiség és a közösség torzulásához is vezethet.

A tanult cigányok egy jelentős rétege a tudatos kultúraőrök közé tartozik, ami nem azt jelenti, hogy cigányos ruhákban járnak, otthon cigány nyelven beszélnek, hanem gyűjtik a régi hagyományokat, megtanulják, esetleg tanítják is a nyelvet, más mesekönyvet ír lovári vagy beás nyelven, cigányos motívumokat, színvilágot felhasználva ruhákat, ékszereket tervez, készít, autentikus cigány zenét játszik, egytől-egyig értékes, a többségi kultúrát is gazdagító tevékenységet végez. A diplomás fiatal cigány generációban kezd kialakulni egy olyan réteg, amelyik a kettős identitást vallja, így nevei gyermekeit is, s erős meggyőződése, hogy ebben az országban többség és cigányság csak egymást támogatva juthat előre.

3.5. A hazai roma/cigány népesség mentális helyzete

A hazai cigány lakosság általános egészségi állapotának felméréséről szóló kutatási eredmények évtizedek óta tragikus egészségügyi helyzetükről, a hiányos és egészségtelen táplálkozás, egészségtelen lakókörnyezet és életmód, a szűrővizsgálatok és preventív szemlélet hiánya következtében kialakuló 10–12 évvel rövidebb élettartamról szóló ismereteinket erősítik meg. A cigányság körében bizonyos betegségek – vérszegénység, pajzsmirigy- és vesebetegségek, agyi vérkeringési zavarok, krónikus légúti megbetegedések, asztma, szívbetegségek, látási zavarok – jóval gyakrabban fordulnak elő, mint a többségi népesség között. Jellemző a cigányságra a komorbiditás, azaz több betegség egyidejű jelenléte, valamint a betegségek tartós, elhúzódó jellege. Kimondottan csak a mentális állapotra vonatkozó átfogó kutatás azonban még nem történt a roma/cigány népesség körében, egészségügyi felmérések mellékadatai és egy-egy kismintás összehasonlító vizsgálat áll csupán rendelkezésünkre, de ezekből is kirajzolódik egy – a tapasztalatainkkal harmonizáló – mentális kép.

Gyukits és munkatársai az 1998-as SOTE Magatartástudományi Intézet által végzett országos reprezentatív kutatás mintájának 15–24 év közötti cigány és nem cigány női

adatközlőinek körében vizsgálták a depresszió előfordulásának gyakoriságát és mértékét. A Beck-féle Depressziós Skála rövidített változatát használva kilenc változó – pesszimizmus, elégedettség, örömképesség hiánya, önvádolás, szociális visszahúzódás, döntés-és munkaképtelenség, alvászavar, fáradékonyság, túlzott aggodalom – mentén vették fel az adatokat. A kapott eredmények alapján szignifikáns különbséget találtak a roma és nem roma nők depressziós mutatói között; cigány nők esetében a középsúlyos depresszió háromszor, súlyos depresszió négyszer gyakrabban fordult elő. Öngyilkosságot a roma nők 12,1%-a, a nem roma nők 5,6%-a kísérelt meg. A depresszió okaként a kutatók egyértelműen a szociális helyzetet, a kilátástalanságot, a napi kudarcélményt, a depriváltságból fakadó nehézségeket jelölték meg (Gyukits és mtsai 2000).

Az Egészségügyi Minisztérium 2001-ben készített felmérése szerint¹⁸ a felnőtt roma/cigány népesség 75%-a különböző súlyosságú depressziótól szenved.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 2002 tavaszán 1500 cigány háztartásban a 19-34 év közötti fiatal felnőttek között Babusik és munkatársai által végzett egészségpszichológiai kutatás Gyukitsékhoz hasonló eredményeket mutatott. A nem organikus eredetű mentális betegségek feltűnő aránya (7,78%) különösen a vizsgált nők körében volt magasabb, s összefüggést mutatott deprivált élethelyzetükkel, kilátástalanságukkal. A rossz lakáskörülmények között, s különösen a szegregáltan élt nők között 14,4%-ban találtak mentális betegségeket, s a munkanélküliség is jobban megbetegítette a nőket. A munkanélküli férfiak körében 5%-ban előforduló mentális betegségek aránya a munkanélküli nők körében 14,4% volt. (Babusik–Papp 2002)

A hazai cigány értelmiség körében 2000 elején végzett kutatásaink során hasonló eredményt kaptunk; a mintában szereplők 76%-ának a mentális statusa nem volt kielégítő; neurózis szempontjából érintett volt 29%, enyhe depressziós tünetegyüttest mutatott 66%, s 8% középsúlyos depressziótól – vitális kimerültség, alvászavar, döntési nehézség, önhibáztatás, elégedetlenség, kilátástalanság – szenvedett. Az ő esetükben nem a deprivált helyzet, hanem a kilátástalanság, a csalódottság – „diplomásként sem fogadnak be”, „nincs

¹⁸ EÜM 2001: „Roma felnőtt népesség egészségállapota, egészség magatartása és a romák valamint az egészségügyi szolgáltatások közötti kapcsolat vizsgálata” (Országos Egészségfejlesztési Intézet): https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:kMv_zvOB3LcJ:www.romaweb.hu/doc/szociologia/romak_osszegzett_eum2001.pdf+&hl=hu&gl=hu&pid=bl&srcid=ADGEESgj9DaeOSW8SbQQO4SVylzsYKVMpWBRAWkAg3fc6zXBPSpyy830insc205bMEC0LfsLhxPdZ4BbJylHnLElyLLDqMPO9KC3SQ3xEkGnaBbPVUyztPeGyXoDS3Ut_wPIWkaO-xLt&sig=AHIEtbTQ2wOk4UrkkPfyoBG_VEnBCs0btg (2012.02.21.)

rám szükség” –, a jövőbe vetett hit elvesztése állt a kialakult kórképek háttérében. (Sz. Kármán 2004)

Moretti és munkatársai a kilencvenes évek második felében az egri Markoth Ferenc Kórház II. Pszichiátriai Osztályára, valamint a SOTE Oktatási Klinika Pszichológiai és Pszichiátriai Osztályára – az előző évekhez képest feltűnően nagy számban felvételre került – cigány betegek diagnózisát, pszichés státusát, családi, rokoni kapcsolataikat, egyéni élettörténeteiket vizsgálták. E betegek többnyire feltörekvő, saját kultúrájuktól, csoportjaiktól elhatárolódó (gyakran el is költöző), jobb módú, főleg férfi roma/cigány emberek voltak. Az osztályos felvétel oka esetükben: szívpanaszok, halálfélelem, romló pszichés status, suicid kísérlet volt. Állapotukat összehasonlítva a nem cigány betegekkel, azt tapasztalták, hogy körükben lényegesen magasabb volt a dyshymia (22% kontra 12%), a konverziós zavar (22% kontra 7%) valamint a suicid kísérletek száma (12% kontra 4,5%). A vizsgált, összesen 100 beteg közül – fiatal koruk ellenére – igen magas volt a komorbiditás, melyek jellemzően: ishaemiás szívbetegségek, perifériás érbetegségek, krónikus bronchitis, hypertonia, krónikus lumbágó. Feltűnő volt a rokkanttá nyilvánítottak magas száma közöttük, miközben az átlagéletkoruk 43 év volt! A roma/cigány férfiak 28%-a, a nők 23%-a volt már rokkant a felvételnél, néhány betegnek az ápolási időszak alatt zajlott a rokkanttá nyilvánítási eljárása. A betegekkel foglalkozó orvosoknak feltűnt, hogy pácienseik igen gyakran a depressziót elfedő, változatos szomatikus tünetegyütteseket mutattak, s a nem cigány betegektől eltérő, túlméretezett reakciókat produkáltak (túlfeltés, féltékenység.). A családvizsgálatok során a férfiak kiemelt, domináns szerepét tapasztalták. (Moretti és mtsai 1997)

Zonda a nyolcvanas évek végén Nógrád megyében a cigányság öngyilkossági cselekményeit tanulmányozta, s összehasonlítva azokat a többségi társadalom suicid „szokásaival” azt tapasztalta, hogy jelentős különbség van e tekintetben a két közösség között; a cigányság körében jóval magasabb az öngyilkossági kísérletek száma, de lényegesen alacsonyabb a befejezett (azaz halállal végződő) esetek száma, mint a nem cigányok között. A roma/cigány populáció esetében tehát a figyelemfelkeltés, a hirtelen, meggondolatlan, kontrollálatlan tett, s nem az élet tényleges elutasítása az öngyilkossági kísérlet motivációja. Zonda szerint mindezek háttérében a kultúrantropológiai másság áll; archaikusabb indulatkezelési minták, eltérő konfliktusértékelés, érzelem-vezérelt gondolkodás és alacsony frusztrációs tolerancia. (Zonda 1989)

Tényi és Trixler schizophrén cigány betegeknél vizsgálták a mágikus-babonás hiedelmek patoplasztikus szerepét a befolyásoltatásos téveszmék és a démonikus megszállottság kialakulásában. A kutatók szerint a cigány populációban lényegesen

gyakrabban fordulnak elő pszichés megbetegedések, melyek leggyakoribb okai szerintük az inadekvát asszimilációs folyamatok, az identitás és a kulturális normák elvesztése. (Tényi–Trixler 1992)

A szenvedélybetegségek – addikciók, dependenciák – kialakulása köztudottan szoros összefüggést mutat az egyének szocio-kulturális hátterével. Az ún. kémiai közérzetjavító szerek (kávé, nikotin, alkohol, pszichotrop szerek) használata a legtöbb esetben kapcsolódik a stressz, szorongás, bűntudat, harag, tehetetlenség érzéséhez. A magyarországi cigány populáció jelentős része marginalizáltan, a társadalom peremén – ma már sok esetben társadalom kívüliségről is beszélünk – él, mélyszegénységben, munka s a jövőre vonatkozó legcsekélyebb pozitív elképzelés, remény nélkül. Ez a status, s az ebből fakadó, már említett mentális állapot különösen kiszolgáltatottá teszi őket a szenvedélybetegségekkel szemben, amelyek ugyan ideig-óráig hatnak, de jelentős és visszatérő örömszerző forrásként szerepelnek életükben.

A HUNGAROSTUDY 2006 követéses vizsgálat külön kiemeli, hogy tapasztalataik szerint a leszakadó társadalmi rétegekbe, régiókba tartozó emberek, többek között a cigány férfiak rendkívül kínzó stresszként élik meg a munkanélküliséget, azt, hogy nem tudják eltartani a családjukat. Ez a lelkiállapot különösen hajlamosít az alkoholizmus, a deviáns magatartásformák kialakulására (Kopp 2008/b) A kutatási eredmények egyértelműen mutatják, hogy a szenvedélybetegségek kialakulásának, fenntartásának hátterében nem etno-specifikus, hanem szocio-kulturális, a szegénykultúrából fakadó tényezők állnak. Szignifikáns különbség mutatkozik a cigányok és a nem cigányok között a dohányzás, kávéfogyasztás tekintetében; a mintába került cigány válaszadók 61,8%-a, a nem cigányok 38,2%-a dohányzott. Ezen belül is erős dohányos az előbbieket 71%-a, utóbbiak 46%-a. Megvizsgálva azonban a cigánysághoz hasonló, rossz szociális körülmények között élő nem cigányok dohányzási szokásait, eltűnik a szignifikáns különbség; dohányzik a rossz szociális körülmények között élő cigányok 59,2%, a nem cigányok 48,3%-a. Napi kávéfogyasztás a cigányság 86,6%-ára jellemző (ezen belül négy vagy annál több kávéát iszik 13,5%-uk), a nem cigányok esetében ez az arány 79,1% (négy vagy több kávéát iszik 8,5%-uk). A szegényréteghez tartozó cigány és nem cigány populáció esetében hasonló az eredmény (89,1%, 81,1%), de ezekben a csoportokban növekedik a napi kávéfogyasztás száma, négy vagy annál több kávéát fogyaszt a cigány válaszadók 15,2%-a, a nem cigányok 10,0%-a. Alkoholfogyasztás tekintetében az absztinenciára vonatkozóan van adatunk, e szerint a mintában szereplő cigányok 49%-a, a nem cigányok 38%-a soha nem fogyaszt alkoholt. (Gyukits 2008)

A hazai roma/cigány népesség drogfogyasztási szokásairól egy közép-kelet-európai kutatási beszámolóból (Jean-Paul és mtsai 2001) juthatunk korrekt képhez. Az adatfelvétel szerint a vizsgált tizenegy város közül hétben a cigány populáció intravénás droghasználata jóval magasabb a teljes népességnél (a szorzó 2–20 közötti). A felmérés megállapítja, hogy míg a rendszerváltás előtt a magyarországi cigányságra a „szegény drogozás” volt jellemző (oldószeres, barbiturátok, benzol származékok), a kilencvenes évek elejétől – előbb a jómódú oláh cigány családok, majd a szegényebb cigány rétegek fiataljai között is – igen nagymértékben megindult a heroin fogyasztás. A cigány drogfogyasztók számának becslése nehéz; a kutatás idején egy budapesti drogambulancia vezetője 25%-ra becsülte a városban a cigányok arányát a heroinisták között. Ma ennél lényegesen nagyobb a droghasználók száma mind a drogambulanciák, mind a tücsere-programok vezetőinek becslései szerint. A cigányság kábítószer-fogyasztási sajátosságai sok tekintetben eltérnek a többségi társadalomban megismertektől. Lényeges különbség, hogy jóval korábban, 14–15 éves korban indul a drogkarrierjük, s sokszor a kemény drogok vénás használatával indítanak, hajlamosak a csoportos fogyasztásra. A környező országokhoz hasonlóan a drogszintér hazánkban is szigorúan megosztott az etnikai határok mentén. Szinte általános szabály, hogy mindenki a saját etnikai csoportjában szocializálódik a drogfogyasztásra. Ritkán előfordul, hogy nem cigányok és romungrok együtt alkotnak fogyasztó és terjesztő csoportokat, de az oláh cigányokra az elkülönülés jellemző. Számottevő különbség, hogy míg a nem cigány drogdíleres egyéni vállalkozók, a cigányok körében a terjesztés családi vállalkozás, melynek hasznából az egész kiterjedt rokonság részesül. A drog megjelenése felborította a hagyományos családmodellt; a drogterjesztés útján a közösségbe beáramló pénz a tiszteletet, hatalmat, presztízst hozza el a benne résztvevő fiatalok számára, s már nincs helye a felnőttek, idősek tiszteletének, útmutatásának. A gazdasági előnyök következménye a közösség szétesése, a deviancia növekedése (bűnözés, prostitúció). A felnövekvő cigány fiatalok számára a jogfosztottság, a munkanélküliség ellenében a drogkereskedelem könnyű, ígéretes jövőnek, biztos munkalehetőségnek, azaz követendő példának tűnik.

A hazai addiktológusok tapasztalatai szerint ma a roma/cigány drogfogyasztók életkor szerint két csoportra oszthatók; a 9–12 éves szipuzó gyerekekre, s a náluk idősebb, heroin, kokain, amfetamin, LSD használókra. Zacher szerint a rendszerváltás után a drogfogyasztás rakétagyorsasággal indult meg a cigányok körében, klinikai tapasztalatai szerint a fővárosi nyolcadik kerületi, valamint a nevelőintézetekből kikerülő fiatalok körében a szerfogyasztás – drog, gyógyszer, alkohol – közel 90%-os érintettséget mutat (Zacher 2002). A szakemberek általános véleménye, hogy a függőség a cigányság körében jóval hamarabb

kialakul, mint a többség esetében, roma/cigány betegek az elvonást rosszabbul tűrik, elvonási tüneteik élénkebbek, meglátásaik szerint ennek háttérében az aktívabb érzelmi élet állhat.

3.5.1. A kisebbségi lét mentálhigiénés következményei

A kisebbségi lét egyik legdrámaibb pszichés következménye, hogy a kisebbségben élő ember sohasem határozhatja meg önmagát a többségtől függetlenül, sajátos helyzetéből fakadóan állandóan a többséghez viszonyul, viszonyítják. Ennek következtében számos olyan személyiségjegyet, viselkedési és magatartási formát alakul ki, amelyek a többséghez tartozók esetében nem, illetve ritkábban fordulnak elő. A kisebbségi lét mentálhigiénés attribútumai minden kisebbségben élő népcsoportnál megjelenik, kialakulhat, különösen, ha egy megvetett, nem elfogadott, anyaországgal nem rendelkező, önérvényesítésében, érdekérvényesítésében gyenge népcsoportról – esetünkben a cigányságról – van szó. A kisebbségi lét legjellemzőbb mentálhigiénés következményei:

- „Sztereotípiá-szorongás” (Pinel 1999) – a sztereotípiá-fenyegetésre adott válasz; a kisebbséghez tartozó azt éli meg, hogy nem individuumként, hanem egy sztereotipizált csoport tagjaként kezelik, ítélik meg. Óhatatlanul beépíti a többség által sugallt – a cigányság esetében negatív – képet saját maga megítélésébe, ami aztán önmagát beteljesítő jóslatként fogja életét befolyásolni.
- A többségi elvárásoknak való folyamatos megfelelési kényszer állandó stresszt, frusztráltságot, a meg nem felelés pedig önértékelési zavarokat, súlyos esetben öngyűlöletet okozhat.
- „Stigma tudatosság” (Brown–Lee 2005)) – csoport-hovatartozását stigmaként éli meg.
- A frusztráció kezelésére megoldási mód gyakran a kellemetlen érzések elfojtása, az identitás feladása (ami újabb, másfajta problémákhoz vezethet), düh, harag, kifelé vagy önmaga felé fordított agresszió.
- A kisebbségből induló értelmiségiben igen erős a kitörési vágy, gyakran elementáris erővel szakad ki közösségéből. A legtöbb esetben azonban a többség nem, vagy csak nehezen fogadja be, ezért gyakran magányossá, ún. „szigetemberré” válnak.
- A cigány kisebbség körében igen magas fokra fejlesztett az elfojtás.

- A szorongás és a depresszió gyakori, kiváltó oka a tehetetlenség, amit azért érez, mert azt tapasztalja, hogy rajta kívül álló ok miatt került olyan helyzetbe, amiből nem tud kijutni.
- Mivel eleve hátrányos helyzetből indul, többszörösen kell bizonyítania, energiái jelentős részét a tanulás mellett egyéb buktatók leküzdésére kell fordítania.
- A kisebbségi lét velejárója a cigányság esetében a fenyegetett identitástudat. Az előítélettel sújtott etnikai csoportok identitásukat fenyegetett identitásként élik meg. Fenyegetett identitás esetén az egyén gyakran áll szemben azzal a feladattal, hogy szociális identitását hogyan próbálja meg éni-identitásának részévé tenni, összhangba hozni azt személyes élményeivel, elvárásaival, szükségleteivel, tapasztalataival. Minél erősebb egy etnikai csoporttal szemben a többség részéről megnyilvánuló előítélet, kirekesztés, annál inkább a központba kerül az etnikai identitás megvédése, viselése, s annál nehezebb a személyes identitás kialakítása. Súlyos esetben az etnikai identitás páncéllá válhat az egyén számára (Erős 1998).
- A kihívás, állandó kudarcfélelem miatt gyakori a túlkompensálás.
- „Üvegplafon-szindróma” – e feministáktól kölcsönzött kifejezés – azt a gyakori érzést és tapasztalatot jelenti, amely feltételez egy szintet (határt), ami fölé, aminél magasabbra már – képességei ellenére - nem emelkedhet valaki (feministák szerint azért nem mert nő, esetünkben azért nem mert cigány). Ez a szindróma jelenik meg akkor, amikor egy kiváló szakemberrel közlik/éreztetik, hogy hiába ő a legjobban képzett, legfelkészültebb munkaerő, vezető azért nem ő lesz. (Kiváló pedagógusnak elismerik, de azért ő soha nem lehet az intézmény igazgatója.)

A kisebbségi létből fakadó negatív következmények miatt – ha nincs körülötte az identitását erősítő, annak pozitívumait felmutató család, közösség – az egyén sem önmagát, sem saját csoportját nem képes elfogadni, pozitívan értékelni.

4. Az értelmiség

4.1. Az értelmiség meghatározása, értelmiségi tipológiák

A hazai és külföldi értelmiségtörténeti és értelmiség-szociológiai kutatások egyik központi kérdése az értelmiség fogalmi meghatározása, társadalmi, történelmi, ideológiai változásainak, státuszának, besorolásának leírása.

A közgondolkodás általában a felsőfokú végzettséggel, diplomával rendelkezőket, a szellemi pályán dolgozókat, a „fehér gallérosokat” tekinti értelmiségnek, mások inkább azokat sorolják közéjük, akik a társadalomban, adott közösségükben véleményformáló, irányító, szellemi vezető szerepet töltenek be végzettségtől függetlenül.

A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint az értelmiség *„a társadalomnak szellemi munkával foglalkozó, magasabb végzettségű, műveltebb rétege.”* (MÉKSZ 2006)

Szociológiai, statisztikai értelmezésben egy körülhatárolt társadalmi csoport, amelynek tagjait hasonló (felsőfokú) iskolai végzettség, s ennek megfelelő társadalmi tevékenység (szellemi munka) köti össze.

Az értelmiség-szociológiai szakirodalom a fentieknél jóval árnyaltabb, szigorúbb kritériumokat megfogalmazó értelmezéseket, önmeghatározásokat tárgyal. Ezek eltérőek, gyakran egymásnak ellentmondóak, ám többnyire megegyeznek abban az alapvetésben, hogy nem minden diplomás értelmiségi, s nem minden értelmiségi diplomás. Egységes, általánosan elfogadott definíció azonban nincs, valószínűleg – történeti típusainak, jelentőségének, társadalmi funkcióinak, státuszának – folyamatos változása, alakulása miatt.

A meghatározására irányuló törekvések leginkább vélt vagy valós funkciói, a társadalmi felépítményben betöltött helye, alkalmazott ismeretanyagának jellege, s nem ritkán „transzcendens” attribútumai alapján próbálják meghatározni. A legjellemzőbb definíciók: *„Az értelmiség a nyilvánosság intézményesítője és funkcionáriusa”* (Schumpeter 1976) *„A szellemi munkások azon kategóriái tekinthetők értelmiségieknek, akik hivatásszerűen és rendszeresen részt vesznek a társadalom – állam és gazdaság – irányításában és szervezésében; bonyolult szellemi operációt s nagy információs apparátust követelő döntések előkészítésében és meghozatalában; akik az általuk elsajátított információs anyag mobilizálásával biztosítják a termelés műszaki-technikai progresszióját; akik a korábbi társadalmak által felhalmozott tudományos-szellemi értéket közvetítik; akik a tudomány és a művészet legkülönbözőbb területein új értékeket hoznak létre”* (Huszár 1977) *„A módszeresen figyelő, kérdező, kereső, rendszerező, értékelő, az igazságot kutató, s ha kell, azért szenvedést*

vállaló ember.[...] az emberiség egy „sajátos fajtája”, akinek megadatott, hogy többet egyék a tudás fájának gyümölcséből, [...] tudása révén nagyobb rálátása van a világban zajló folyamatokra, s ezáltal felelőssége is nagyobb.” (íjf. Fassang 1997) „Az értelmiségi olyan ember, aki életét egy eszme vonzáskörében éli.” (Malraux 1996) „Nem a tudás avat valakit értelmiségivé, hanem az, hogy státusza betöltéséhez nincsen más jogcíme, csak a tudása.” (Konrád-Szelényi 1978) Babits szerint az írástudó, az értelmiségi a „szellem embere”, aki „az egyes helyett az általánosra néz, s ennél fogva mintegy felülemelkedik a tények és esetlegességek hálóján, a szellem összekötő és törvényadó princípium, a Szellem embere túllát ösztönein, talán nem képes legyőzni őket, de képes kritizálni: azaz képes normákat alkotni, melyek függetlenek az ösztönöktől.” (Babits 1928) Hasonlóan definiál Huszár is: „Az értelmiségi a „beavatott”, a „titkok tudója”, az a rendkívüli képességekkel rendelkező szubjektum, aki a „magában általános, lényeges, szubsztanciális igazság”-ot érzékeli, annak különös alakjait „felmutatja”, „megfogalmazza”, „láttatja”. (Huszár 1977) Aron pedig az értelmiségiek körébe sorolja mindazokat, „akik nem elégszenek meg azzal, hogy éljenek, hanem el is akarják gondolni az életüket.” (Aron 2006)

A magyar származású neves kenti szociológus úgy véli: „Az értelmiségieket nem az általuk végzett foglalkozás határozza meg, hanem az a hozzáállás, ahogyan viselkednek, ahogyan magukat látják, és az értékek, amelyek megőrzéséért munkálkodnak. (Füredi 2006)

A definíciók koronként és társadalmi rendszerek szerint is eltérőek. Természetesen másképp értelmezte az értelmiséget a híres középkori dán filozófus, Boethius de Dacia, aki szerint: „A filozófusok – vagyis az értelmiségiek – természetüknél fogva erényesek, tiszták és mértéktartóak, igazságosak, szabadelvűek és bátor bírálók, jámborok és nemeslelkűek, nagyszerűek, törvénytisztelők, s nem rabjai a földi gyönyöröknek.....” (Boethius 1270), s másképp a 20. század gondolkodója: „Az értelmiség történetéhez az inkvizíció ugyanúgy hozzátartozik, mint a felfedezések, nemcsak az alkotás, hanem a fegyelmezés is, nemcsak a szabadságmozgalmak, hanem a megvadult reakció is. Semmi sem történt nélkülünk, liberalizmusnak, kommunizmusnak, fasiszmusnak megvolt a maga értelmisége.” (Konrád 1985) S eltérő az orosz szociológus Ivanov Razumnyik 1911-ben írt értelmiségelmélete, mely szerint: „Etikai szempontból az értelmiség antiburzsoá, szociológiai nézőpontból pedig renden és osztályon kívüli csoport, amely a kulturális örökséget magáévá teszi és továbbadja. Ezt a csoportot az új formák és eszmék területén való alkotás jellemzi, valamint az abban az értelemben vett aktivitás, hogy ezeket az eszményeket a személyiség fizikai és szellemi, társadalmi és egyéni felszabadulása céljából bevezessék az életbe.” (Razumnyik 1911)

Az értelmezések közül a Konrád-Szelényi féle meghatározás emeli ki leginkább a lényegét: *„Az értelmiségi egy olyan tudás monopolisztikus birtokosa, amelyet a társadalom transzkontextuális érvényességének fogad el és ezért tagjainak orientálására használ fel.”* (Konrád-Szelényi 1978)

A fenti szerzők mára már legendás, egykori szamizdat írása szerint: *„Akik egy ilyen rendszerben fent vannak, azok inkább értelmiségi. Nem minden értelmiségi van fent. Nem mindenki értelmiségi, aki fent van. De az sincsen kizárva, hogy értelmes értelmiségi vannak odafent. Az elit tagjai, a felső egyhuszad, akiknél az előnyök többsége összejön, jobbra szellemi foglalkozásúak, értelmiségi. Akiknél pedig a hátrányok összetorlódnak, azok általában fizikai dolgozók. Nem minden előny és nem minden hátrány. Vannak gazdag kékgallérosok és vannak szegény fehérgallérosok. De ha azt nézed: ki lakik a hegyen az új villákban, azok inkább fehér, mint kékgallérosok.”* (Konrád 1985)

Az értelmiség-szociológia másik fontos témája a különféle értelmiségi típusok leírása melyek még a definiálásnál is gazdagabb, színesebb értelmezést nyújtanak. A tipológiában általánosan elfogadott, hogy az értelmiség három történeti típusa alakult ki; a professionals, az intellektuel és az intelligencia.

A professionals – a professzionális értelmiségi (orvosok, jogászok, mérnökök) – a rendi társadalom keretei között specializálódott (ennek következtében rendies jellegét a későbbi korokban is megőrizte), majd a 18-19. századtól szétvált.

Az intellektuel (entellektuel) – a francia forradalom előtt, a felvilágosodás idején kialakult értelmiség szellemi és morális elitjét alkotó réteg. Társadalomkritikai szerepénél fogva forradalmak, reformok elkötelezettjei; szellemi vezetők, társadalmi gondolkodók, filozófusok, művészek társasága. A forradalmi aktivitás a történelem során lanyhult, s bár a társadalmi érzékenység megmaradt, az értelmiség e csoportja egyre inkább befelé fordult.

Az intelligencia – elsősorban Kelet-Európa félfudális jellegű társadalmában alakult ki. A hiányzó polgárság helyett a státuszát és vagyonát veszített, társadalmi problémákra nyitott nemesség társadalmon kívüli rétege vállalta fel a társadalom-átalakító, modernizáló értelmiségi szerepet. (Fónai 1995)

A történeti értelmiségtípusokon kívül Weber és Mannheim megkülönböztetik a *„szabadon lebegő értelmiség”* rétegét; ők azok, akik egyetlen más csoport korlátaitól sem szenvednek, s így válnak képessé az elfogulatlan bírálatra. (Mannheim 1940)

Bibó is kétféle értelmiségről ír; a szakmai kompetenciával rendelkező, szervező értelmiségiről, s a politikai-morális ideológiákat megfogalmazókról. Szerinte a társadalmon

belül mindkét csoport megléte követelmény, hisz az elit e felelős értelmiségi emberekből áll. (Bibó 1947)

Szalai szerint az „*értelmiségi piacon*” négyféle értelmiségi található; a médiaértelmiség, mely véleményformálónak tekintve magát él befolyásával, többnyire mellőzi a független értelmiségi magatartást, s inkább politikai reprezentánsnak tekinthető. Az egyetemeken, akadémiai intézetekben dolgozó szakértelmiség; ők biztosítják a szakember utánpótlást, főként részismeretekkel foglalkoznak, kerülnek a társadalmi problémák átfogó, integráns megközelítését, tárgyalását. Az ún. szolgáltató értelmiség a gazdasági és politikai elit keresletét, megrendelését szolgálják ki, nekik kutatnak. Szalai úgy véli, e három csoport békésen él egymás mellett, közös törekvésük az „*egyéb*” értelmiségiék távoltartása, kirekesztése. E piaci szereplőkkel szemben azonban lassan kialakul a kritikai értelmiség kis tábora, melynek jellemzői: független a hatalmi mechanizmusoktól (feltétele: a lehető legnagyobb gazdasági függetlenség, s mind a politikai, mind a gazdasági elittől nagyfokú távolságtartás), képes a társadalomismeret és az elméleti igényesség ötvözésére, s tagadja az értékmentes tudományos megközelítés lehetőségét. (Szalai 2000)

Csizmadia az értelmiség két *őstípusát* különbözteti meg; az intellectuelt, melyhez a kritikai értelmiséget sorolja, s a policyt, amelybe a professzionális elemző, értékelő, tanácsadó és a médiaszereplő egyaránt tartozik. (Csizmadia 2008)

Szerepe alapján Fónai független, kritikai és az elkötelezett értelmiséget nevez meg. Előbbi szerepkészlete szerint az intellektuelhez kapcsolódik, független, célja a szép, a jó és az igaz szolgálata, a társadalmi problémák bírálata, a mindenkori hatalomhoz való kritikai viszony. Az elkötelezett értelmiséget a szolgálat, a népéért, nemzetéért, közösségéért való elhivatottság jellemzi, szerepkészlete az intelligencia szerepkészletén alapul. (Fónai 2008) E két értelmiségi csoport hazánkban magán hordozza a régi, mély megosztottságot okozó népi-urbánus szembenállást; egymástól eltérő világnézet, szerepkészletet, politikai irányultságot.

Származását tekintve – különösen az államszocializmus idején – egymással szembenálló csoportként definiálták a polgári értelmiséget, akik hagyományosan értelmiségi, polgári gondolkodású családból származtak, és a munkás vagy parasztszármazású káderértelmiséget, akik a proletárdiktatúra időszakában kiemelt, kitanított elsőgenerációs diplomások voltak, illetve az őket követő másodgenerációs szakkáder értelmiségit. A polgári értelmiség fő bűne az volt, hogy a kommunisták szerint, idegenkedett a demokráciától, s „*Hozzászólt ahhoz, hogy a társadalmi ranglétrán magasabban állónak érezze magát, mint a munkás és a paraszt, az értelmiség hozzászólt ahhoz, - így nevelték és így nevelte önönmagát, - hogy nem egyszerűen dolgozó embernek tartja magát, hanem úrnak, vagy*

mondjuk közkeletű szóval: úri polgári középosztálynak. És fél attól, hogy a demokrácia ebből a pozíciójából a társadalmi ranglétrán detronizálja". (Révai 1947)

Huszár a 19. századi értelmiséget úri középosztályra és polgári értelmiségre osztotta, a Horthy rendszerét pedig nemesi, polgári, kispolgári és proletár értelmiségre.

Csepeli szerint „szakértők” és „az egész őrzésére hivatottak” alkotják az értelmiséget. (Csepeli 1992)

Andorka is különbséget tesz a „tiszta értelmiség”, azaz a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, valamint az „alsóbb szintű szellemi foglalkozásúak” között. (Andorka 1978)

Szcepanski az értelmiséget tágan értelmezi, beleérti a különféle szakembereket, az entellektüeleket, a tudományos kutatókat, a világnézeti és politikai ideológusokat, mások gondolatainak bírálóit, művelőit. (Szcepanski 1966)

Gramsci a Börtönfüzetekben hagyományos és organikus értelmiséget tárgyal; „Minden társadalmi csoport, amely a gazdasági termelés világában egy lényegi funkció eredeti terepén világra jön, organikusán (saját magával együtt) létrehozza értelmiségi rétegét (vagy rétegeit), amely biztosítja a homogenitását és saját szerepeinek tudatára ébreszti nem csupán gazdasági, hanem társadalmi és politikai értelemben is”. (Gramsci 1971) Ugyanakkor úgy véli, egy részük a társadalmi változás során integrálódik az új társadalmi rendbe, ők a tradicionális értelmiség. (Gramsci szerint ezért független értelmiség nem létezik.)

A rendszerváltás utáni diskurzusban jelent meg a Farkas által „komprádor értelmiségnek” nevezett új típus; e technokrata, a globális elitet nem kis haszonért kiszolgáló értelmiség. (Farkas 2005)

Az értelmiség mentálhigiénés megközelítését nyújtja Skrabski értelmezése, mely szerint az értelmiség a kiteljesedett személyiség szinonimája; a fejlett személyiséget a belső és külső világgal fenntartott harmonikus kölcsönhatás jellemzi. Ilyen megközelítésből értelmiséginek tekinti a bölcs szőlősgazdát vagy a családját és közösségét összetartó parasztasszonyt is. (Skrabski 2003)

A fenti meghatározásokon túl az értelmiségtipológia lakóhely, tevékenység, az alkalmazott ismeretanyag jellege, a társadalom munkamegosztási szerkezetében elfoglalt pozíció alapján, ideológiai elkötelezettség, valamint a társadalomban elfoglalt mérete, státusza alapján is differenciál, így megkülönböztet: vidéki és városi, alkotó és szellemi munkát végző, humán és reál, „politikacsináló”, „csatlakozott bürokratikus” valamint „nem csatlakozott, szabad” értelmiségieket, baloldali, liberális és keresztény, többségi és kisebbségi értelmiséget.

4.2. Az értelmiség szerepe, funkciói

Az értelmiség-szociológia kardinális kérdése, hogy az értelmiség milyen szerepeket tölt be a társadalomban, s milyen funkciókat működtet, amelyek őt, mint társadalmi réteget e funkciók működésének jutalmául legitimálják. (Fónai 1995)

Az értelmiség történeti típusaihoz kapcsolódó szerepeket a következőképpen értelmezhetjük:

- Az intelligenciával összefüggő szerepek: a „*vátesz*” és a „*misszionárius*.”
- Az intellektuelhez kapcsolódnak az „*élő lelkiismeret*” és az „*antipolitikus*” szerepek.
- A professionals-hoz a „*szakértő – tervező – technokrata*” szerepek kötődnek.
- Több értelmiségtípushoz is társul a „*társadalomkritikus*” szerepkészlet, megjelenése azonban jelentősen eltér egymástól. Az intelligencia ilyen irányú szerepe aktív, konkrét, ún. „*aktivista kritikus*”, mindig valamilyen közösség, társadalmi csoport érdekeiért harcol. Az intellektuel inkább szemlélődő „*outsider*”; általánosan elvont célok, eszmék, elvek nevében szólal meg. A professionals a társadalomkritikát is szakmai kérdésként kezeli, így fogalmazza meg technokrata, szakértő kritikáját. (Fónai 2008)

Hasonló Sartre értelmezése is: „*Az értelmiségiek korunk lelkiismeretét szolgálják, feladatuk a pillanatnyi politikai és szociális helyzet megfigyelése és lelkiismeretüknek megfelelő, szabad értékelése, a problémák kimondása.*” (Sartre 1966)

Kaslik a keresztény értelmiség küldetését tárgyalva, annak „*misszionáriusi*” szerepét emeli ki; „*Feladata a társadalomból kiszoruló spirituális értékeknek a közéletbe és az emberek egyéni életébe való visszaállítása.*” (Kaslik 2010)

A kisebbségi értelmiség - az adott etnokulturális közösség avatott reprezentánsai – szerepe elsősorban az azonosságképző normák létrehozása, s a kisebbségi kollektív érdekek artikulálása a hatalmi szervekkel való kommunikációban (formális és informális alkumechanizmusok révén.) (Losonc 2002)

Shils szerint az értelmiség legfőbb feladatai a magaskultúra létrehozása és terjesztése, a nemzeti és nemzetközi egyetemes szttenderdek és értékek közvetítése és propagálása, a hétköznapi kultúra fejlesztése, a társadalmi változások inspirálása, s mindezek érdekében politikai szerepvállalás. (Shils 1965)

A kultúra-alkotó és kritikai szerepek mellett Konrád és Szelényi fontos feladatnak tekintik, hogy az értelmiség *„cél és értelmet adjon az önmagában nem célravezű világnak”*. (Konrád–Szelényi 1978)

Skrabski az értelmiség egyik fontos hivatásának tartja az emberi kultúra egységének erősítését, mivel ez növeli a társadalmi kohéziót, fokozza az erkölcsi elkötelezettséget, csökkenti a társadalom anómiás állapotát. Szerinte az értelmiség legfontosabb feladata a kapcsolatteremtés a társadalomnak lehetőleg minden tagjával – világnézetre, társadalmi és etnikai háttérre való tekintet nélkül – abból a célból, hogy a társadalom tagjainak személyiségfejlődése felgyorsuljon, ezáltal növekedjen az értelmiségiek számaránya, az értelmiségi életforma mindenki számára elérhetővé váljon. (Skrabski 2003)

Az értelmiség váteszi, elemző, küldetэшordozó és egyéb emelkedett értelmezései mellett meg kell említeni a nem elhanyagolható szerepkonfliktusokat, valamint az értelmiség szerepét bíráló kritikákat is. Az értelmiség történetét tanulmányozva – szem előtt tartva, hogy az értelmiségi funkciók tartalma változik, a funkciók is módosulnak; egyes funkciók megszűnnek, vagy megszűnik értelmiségi jellegük, s új funkciók is kialakulnak (Szcpanski 1977) – alapvető konfliktust okoz az értelmiségnek a politikához, a politikai osztályhoz, a politikai szerepvállaláshoz való viszonya. Ennek legfőbb oka az egymástól jelentősen eltérő gondolkodásmód, amely olyan alapképletben jelenik meg, mint *„az igaz, morális értelmiségi és a hazudozó politikus”*. (Fónai 2008) Hasonló, jelentős konfliktus a kétféle szerepkészlettel rendelkező, az előzőekben már definiált független, kritikai és az elkötelezett értelmiség között feszülő ellentét, ami többek között a „médiaháború”, „kultúrharc” táplálója. Az elkötelezettség következményei miatt ostromozza Gramsci az értelmiség egy részét: *“A hagyományos „akadémikus” értelmiségi az azonban már (többé-kevésbé tudatosan vállalva) olyan politikai és kulturális ügyek szolgálatában állnak, amelyeket nem ők határoznak meg és hajtanak végre, hanem csupán eszközül szolgálnak végrehajtásuk során.”* (Gramsci 1971)

Konrád és Szelényi szerint az értelmiség szerepkonfliktusából fakad skizoid helyzete: *„Skizoid volta társadalmi létének kettősségéből ered, fejlődéstörténete különböző jellegű és gyökerű tudathasadások története. Részérdekeket egyetemessé növeszt ideológiáiban, majd leleplezi ezeknek az ideológiáknak a partikularitását. Az értelmiségi szerep skizofréniája gyakran egy ugyanazon személyben jelentkezik. A legkiválóbb értelmiségi éppenséggel gondolkodásuk antinómiába építik be nembeli és genetikus létük ellentmondásait, ami távolról sem bizonyítja gondolkodásuk következetlenségét. [...] Gondoljunk Saulus és Paulus, az ifjú és öreg Hegel, a petrsevista és a szlavofil Dosztojevszkij, a forradalmár és a miniszter Malraux radikálisan ellentétes irányú*

metamorfózisára. Közhely, hogy egy kor radikális kritikája a következő kor apologetikus konzervatizmusává változhatik” (Konrád–Szelényi 1978)

A független, kritikai értelmiség ellenében a mindenkori politikai vezetéshez kapcsolódó elkötelezettek kritikáját írja le Konrád: *„A hatalomnak része a szellemi holdudvara is: az éthosza és a legitimációja, a stílusa, szertartása, ünnepe és büszkesége is. (...) A politikai bizottság illetékes tagja – az elit egyik végéről – átadja a magas kitüntetést a művészeti vagy tudományos élet kitűnőségének, az elit másik sarkának”.* (Konrád 1985)

Ács még keményebben bírálja a társadalom szellemi elitjét: *„Az értelmiség igen sokat vállalt a XX. század nagy szellemi mozgalmaiban. Volt ennek üdvös oldala is, de sajnos sokszor megtörtént, hogy az értelmiségiek balekjai lettek a szolgált ügynek. Az értelmiség mindig is ambivalens viszonyban volt a politikával, mert vagy kiszolgálta, vagy éppen opponálta az adott politikai rendszert. Az pedig vagy kihasználta, vagy éppen drasztikusan elhallgattatta őt. Az értelmiség szerepét átvette egy olyan elit, amely nem a „jó ügy” szolgálatára szegődött, nem azt tűzte ki célul, hogy egy minél jobb élet tervét készítse el a társadalom számára, hanem csak az önérvényesítésnek, a sikernek a lehetőségeit keresi egy olyan világban, amely technokratákból áll mind a gazdasági, mind a politikai életben. A messzebbre és magasabbra mutató ideálokra a technokratáknak nincsen szükségük. Az értelmiség nagy része nem fogadja el, hogy válságban volna. Jól kiegyezik marginális szerepével, és élvezzi a kényszervakációt. Valahogy elboldogul, ellavírozik részben a politika vizein, részben belterjes gettójában, amit meghagy számára ez a teljesen pragmatikus és haszonelvű társadalmi szerkezet. És azokat a kudarokat, amiket megélt, ürügyül használja fel arra, hogy ne teljesítse a hivatását, ami mindig is az írástudók hivatása volt: hogy célképzeteket, jövőképet alakítson ki az emberek életében, s hogy a hatalmat folyamatosan rászorítsa korlátai betartására.”* (Ács 2001)

4.3. Az első generációs értelmiség – a „feltörekvés” ára

Az értelmiségen belül különös figyelmet érdemel az első generációs értelmiségiek rétege, azoké, akik családjukból elsőként – gyakran gazdasági, tudás-és társadalmi tőke nélkül – a társadalmi felemelkedés útjával az iskolázottságot, a tanulást választották. A mobilitás azokban az országokban, ahol nem volt, illetve nincs nagy különbség a társadalom különböző rétegei között, az értelmiségivé válás kiegyenlítettebben haladt/halad, kevésbé látványos. Magyarországon azonban olyan mély szakadék tátongott a múltban – s bizonyos mértékig a jelenben is – a társadalmi osztályok között, hogy a felemelkedés, a szegény,

többszörösen elmaradott rétegből való kiemelkedés egyszerre több lépcsőfok átugrását jelentette; a feltörekvők rendszerint nagy árat fizettek a kiemelkedésért.

A vertikális mobilitás oktatási csatornájának vizsgálatával, leírásával számtalan hazai és külföldi szociológus, társadalomkutató – Gázsó 1976, Bourdieu 1978, Andorka 1997, Sorokin 1998, Róbert 1998, Andor–Liskó 1999 – foglalkozott,¹⁹ ám alig található olyan kutatás, amely a felemelkedők személyiségét, annak változásait vizsgálná, azaz a kérdés szociálpszichológiai megközelítését, elemzését adná. A nemzetközi szakirodalomban Thayer közlései, kutatási eredményei említhetők; afro-amerikai, latin-amerikai, hispán első generációs hallgatók értelmiségivé válásának problémáival, s különösen az otthoni és a főiskolán tapasztalt, megélt kultúra különbözőségéből fakadó konfliktusokkal, az elidegenedéssel, a családtól való elszakadással foglalkozik. (Thayer 2000).

A hazai feltörekvő generációk történelmét tekintve három nemzedéket szokás kiemelni; 1848–49 történéseinek Márciusi ifjait, a második világháború utáni Fényes szelek nemzedékét, s a hatvanas évek második felében formálódott Nagy generációt; azaz az első liberális nemzedéket, a tehetséges parasztfiatalokat valamint a New Left mozgalom és a lázadó ifjúság követőit.

Az értelmiségivé válás szociálpszichológiai elemzését Patakinál találjuk, aki a Fényes szelek mozgalom legendájának és tényeinek, a benne résztvevők sorsának, a korabeli vélekedések, viták bemutatása kapcsán a személyiség változásairól, sorsáról is ír. (Pataki 2005)

A népi kollégisták – az alacsony, leginkább parasztszármazású fiatalok –, mint feltörekvők, állandó viták keresztüzében éltek. A „*Neveljen-e a parasztság urakat?*” heves vita – 1942 nyarán a Szabad Szó újságban²⁰ – arról folyt, vajon „janicsárok”-e ezek a diákok (később „Rákosi janicsárjai”-nak is nevezték őket); „úri emberré válva” elszakadnak-e saját osztályuktól? Az értelmiségivé válás veszélyeitől óvták őket az elengedők is: „*Aztán meg ne tagadj minket!*” intéssel búcsúzva tőlük. (Pataki 2005)

¹⁹ Gázsó Ferenc 1976. *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Bourdieu, P. 1978. *A társadalmi egyenlőtlenség újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Andorka Rudolf 1997. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.

Sorokin P. A. 1998. *A vertikális mobilitás csatornái*. Róbert P. szerk. A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

Róbert Péter. szerk. 1998. *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

Andor Mihály–Liskó Ilona 1999. *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra.

²⁰ Két releváns írás a vitából: Nánási László: Neveljen-e a parasztság urakat? *Szabad Szó* 1942. július 5. , valamint Illyés Gyula: Hősök és janicsárok. *Szabad Szó* 1942. szeptember 15.

Pataki a Bolyai–Györffy kollégistákat vizsgálva – némiképp involválódva is a kutatásba, hisz maga is Györffy-kollégista, sőt a Nékosz vezetőségének tagja volt – úgy véli, a közösségi élet, a hason sorsúakkal való együttélés erősítette bennük a gyökereikhez, a népi sorshoz való ragaszkodásukat. A parasztdiákok úgy hitték, általuk, rajtuk keresztül, az ő felemelkedésük által történelmi igazságtétel, jóvátétel valósul meg, százados mulasztás pótlódik; velük együtt osztályuk is emelkedik. Ennek megfelelően – mint népi értelmiség – progresszív osztály-elkötelezettséget, forradalmi öntudatot, nemzeti felelősségérzetet sugároztak. Mindemellett veszélyeket is rejtett a kiemelkedés; legnagyobb veszélynek az osztálymegtagadást, s az úri-dzsenti világhoz való dörgölődést tartották.

A gyors felemelkedés okozta személyiségbeli változásokat Pataki – mint tanúja a történéseknek – így foglalta össze: *„Természetesen akadtak a kollégisták között – nem is kevesen – olyanok, akik nem tudták elkerülni a gyors és szervesen társadalmi felemelkedést gyakran kísérő sajátos társadalmi lélektani „keszonbetegséget”. Az elesettség és a gyakori anyagi nyomorúság, a mindennapi küszködés világából kilendülve, „fent” megritkult a levegő, megszárdult a fej. Nehezebbé vált a biztonságos tájékozódás; gátlások zavarták a társas tájékozódást; fölösleges feszültségek gerjedtek; hatalmi és egyéb csábítások gyengén működő immunrendszerrel találkoztak. Ilyen helyzetekben léptek működésbe a kompenzációs technikák, a szerepjátszási készségek vagy a különféle feszültségoldó pótszerek, elvéve az önpusztítás módozatai is.”* (Pataki 2005)

E „társaslélektani keszonbetegség” mellett leírta a parasztdiáksors patológiája tünetegyüttest is, melynek jellemzői: az úri modor külsődleges majmolása, nagyhangú vezérkedés, zavaros és megemésztetlen parasztromantikus nézetek, visszahúzódo nyomottság, megbillent karakter, korlátolt és ösztönös úr-és polgárellenesség, álcázott irigység, s faragatlansággá ferdült egyszerűség és keresetlenség.

Mindezen vadhajtások ellenére a „fényes szelek” mozgalom számos későbbi tudóst, művészt, szellemi munkást nevelt ki. Egy 1970–71-ben végzett adatgyűjtés szerint²¹ a népi kollégisták túlnyomó többsége értelmiségivé vált; a volt főiskolás kollégisták 96%-a, a középiskolások 81%-a, az általános iskolások 60%-a szerzett egyetemi, főiskolai diplomát. Többségük az állami és társadalmi élet középszintjén, középvezetői beosztásba került; iskolák és művelődési házak igazgatói, tanács-és tsz-elnökök lettek, vezető orvosi, mérnöki, agronómus munkakörben helyezkedtek el. Természetesen lecsúszás – szakmai kudarc, politikai bukás, magánéleti zavar, alkoholizmus – is előfordult.

²¹ Tánczos Gábor 1977. *A népi kollégisták útja 1939–1971*. KSH Budapest.

A mozgalom radikális balra tolódása miatt egyértelmű, hogy a népi kollégisták többsége szocialista értelmiségivé vált; csupán húsz százalékuk nem volt párttag. (Pataki 2005)

A felemelkedéssel együtt járó osztálymegtagadás, saját csoporttól való elfordulás – ami a magyar népi értelmiség esetében nem, vagy csak ritkán fordult elő – az amerikai feketék esetében kezdettől fogva gyakoribb jelenség volt. Már a negyvenöt éve megjelent Harold Cruse könyv – *A fekete értelmiség krízise* – bírálta az afroamerikaiakat, mert értelmiségivé vált tagjaik már nem vállalták a közösséget saját népükkel. (Cruse 1967). Hasonló kritikát fogalmaz meg a híres fekete értelmiségi, Cornel West is – *Kenyértörés: Feltörekvő fekete értelmiség* című – munkájában. (Cornel 1991) Legutóbb pedig a Dél-Connecticuti Egyetem professzorának, W. D. Wright *A fekete értelmiség válsága* címmel megjelent könyve foglalkozik az első generációs afroamerikaiak népükkel szembeni árulásával; a szerző írásával saját „*önelégült, intellektüel kollegáit*” szándékozott felrázni, s figyelmeztetni az elefántcsonttoronyokban ülő fekete értelmiséget népükkel szembeni adósságaikra. (Wright 2007)

A hatvanas évektől a hazai filmművészetben kibontakozó új hullám kedvelt témája volt az elsőgenerációs értelmiség határhelyezeteinek – a gyökerei és a modern élete közötti különbségeinek, ebből fakadó vívódásainak, feszültségeinek – ábrázolása. (Oldás és kötés, megszállottak, Elveszett paradicsom, Tízezer nap, Zöldár, Hogy szaladnak a fák, Sodrásban).

Az alulról érkező, tehetséges, ám az új világban magát elhelyezni igazán nem tudó, kisebbségi érzéstől, állandó bizonyítási vágytól, megfelelési kényszertől szenvedő, önmagával és másokkal egyaránt állandóan perben álló első generációs értelmiség tragédiája – s e leírásnak a leginkább megfelelő zseniális színész, Soós Imre élete – számos alkotót is megihletett.²²

²² Müller Péter 1978. Részeg józanok. Budapest: Szépirodalmi zsebkönyvtár valamint Hubai Miklós: Tüzet viszek című drámája.

5. A magyarországi roma/cigány népesség oktatásának historiográfiája, értelmiségének artikulálódása a 17. századtól a 21. századig

A magyarországi roma/cigány népcsoport oktatástörténetének bemutatására eddig igen kevés kutató vállalkozott,²³ pedig a jelen helyzet megértéséhez nélkülözhetetlen a múlt idevonatkozó eseményeit feltárni. A kutatónak nincs könnyű dolga, elszórt adatokból, utalásokból, különféle kordokumentumokból – mintegy puzzle-darabokból – tudja összeállítani a hatszáz éve köztünk élő cigányság oktatásának historiográfiáját, s megtalálni az érintkezési pontokat, párhuzamokat a többségi népesség oktatástörténetével.

5.1. Az első cigány írástudók megjelenése (17–18. század)

A történelmi Magyarország területére a 14. század végén, 15. század elején bevándorló első cigány kompániák már egy európai mintára kiépült egyházi iskolai hálózattal – káptalani, kolostori, falusi plébániai iskolákkal – találkozhattak, sőt, az első hazai egyetemeink (Pécsi 1367, Óbudai 1395) is már megkezdték működésüket. Nem valószínű azonban, hogy a cigányság a megjelenésüket követő első két évszázadban bekapcsolódott volna a latin nyelven folyó, klerikus utánpótlást szolgáló oktatásba. Megakadályozhatta őket ebben többek között vándor életmódjuk, de a klérus és a cigányság közötti kölcsönös idegenkedés, sőt kimondottan ellenséges viszony is. A katolikus egyházfők – III. Pál 1542-ben kiadott „Licet ab initio”, valamint V. Sixtus 1588-ban kibocsátott „Immensa aeterni” – bullái ugyanis határozottan elítélték a cigányságot, annak életmódja, jövendőmondó, varázsló mestersége és az általuk végzett mágia miatt. Az egyházi előírások szerint a templomba nem mehettek be, szertartásokban – keresztelezés, temetés – nem részesülhettek, de a jámbor keresztény embereknek is megtiltották, hogy érintkezzenek velük. A cigányság nagy „bűne” volt az egyház szemében, hogy mindenféle klerikális befolyással szemben őrizték identitásukat és autonómiájukat, ami miatt sokszor az eretnekség vádjával is illették őket.

Az első tanult cigány származású diákról a 17. század második feléből – azaz már a reformáció után, az anyanyelven folyó oktatás megindulását követően – van adatunk; a nagyenyedi Református Kollégium matricula studiosonumában olvasható bejegyzés szerint 1687. október harmadikán Vaskohi Grausser Dávid subscribalt (megkezdte tanulmányait). Neve mellett olvasható cigány származására utaló megjegyzés: *”natione*

²³ Hegedüs Sándor *Cigány irodalmi kislexikon*. Budapest: Konsept-H Kiadó, és forrásmegjelölések nélkül megjelent *Cigány kronológia* (Budapest: Konsept-H Kiadó) című munkái, valamint Máté Mihály 2003. *Tematikus Bibliográfiák I.* Gypsy Studies 11. Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék kiadványa áll csupán rendelkezésünkre.

ciganus”. Annyit tudunk róla, hogy I. Apafi Mihály jószágkormányzójának, Belényesi Ferenc egyik cigány jobbágyának fia volt, tanulmányait a Belényesi család egyik alapítványa támogatta. Iskolái elvégzése után rector, azaz iskolamester lett Gyéresszentkirály községben. (Landauer 2011)

Ebből a korból származik az első hazai, cigány nyelvű írásos emlék; Kájoni János ferences-rendi szerzetes által a 17. század közepén írt kódexben (Kájoni – kódex) olvasható két cigány ének. (3.1. melléklet) Az első – *Tikha v Gordonoczká* – címmel írt szöveg szekeres, kocsis dalra utal, a második, latin című – *Ex oraculo Palfico Madrigal Zingarica* –, de cigány szövegű dal jelentését még nem sikerült megfejteni. (Nagy 1998)

A 17. században valószínűleg már több cigány gyermek is tanult az iskolákban, sőt felsőbb iskolákba is juthattak. A magyar értelmiség történeténél már említett, Szőnyi Nagy István református lelkész által 1695-ben Kolozsváron kiadott Magyar Oskola²⁴ említést is tesz a cigány diákokról: „*Némelly Czigányok is vannak, kik e’ tanulásnak édesdedvén szépen olvasnak, némellyek írnak is.*” A század első feléből olyan dokumentum is fennmaradt, amely arról szól, hogy 1727-ben Szegeden egy cigány ember házáat eladta, hogy iskola működjön benne: „*Gunczij cigányka a Palánkbéli háza gyermekek és leányok oskolájának applicaltatik, úgy mindazonáltal, hogy az ára illendőképén akárhogyan teljék ki.*” (Kovács 1895)

1768-ban a kolozsvári egyetemen egy latin-cigány-magyar szójegyzék készült, a kéziratári bejegyzés szerint „*Szathmári Pap Mihály készítette Farkas Mihály – más néven Vistai – született cigánnyal, aki néhány évig a kollégium tógátus diákja volt.*” (3.2. melléklet) Fennmaradt egy 1787-es keltezésű kérelem is, amelyet az említett vistai Farkas Mihály a kollégium konzisztóriumához adott be. (Landauer 2011) Levelében volt professzorai támogatását, „*hathatós rendelkezését*” kéri egy falusi oskolamesteri állás megszerzéséhez, amit nem akarnak a helybeli előljárók megadni neki:

„*Bátorkodom alázatos instantiammal Excellentiatok, Nagystok kegyes lábai eleibe borolni ily okon: ugyanis lévén én oly nemzetből való, a kik többnyire mind a Jábál és Tubálkaim követői. (1. Mózes IV. V. 20. 21. 22.) melyet midőn látnék, én magamat különösen Isten kegyelméből szántam vala a tisztességes tudományoknak gyakorlására, melyet gyermekésememtől fogva gyakorolván, magamban Cartesiusnak értelmét, (melyben azt állítja: Nihil Deus aequalius, quam mentem tribuit) nem egész erőben valónak találtam; mindazáltal*

²⁴ Magyar Oskola, mellynek mesterségével az okos és serény Tanító, kiváltképen az idősbeget, írás olvasásra XII órák alatt meg-taníthattya. Kolozsvár, 1695. (Az oktatás végén a szerző névbetűi Sz. N. I. Kol. R. E. P. Toldy Ferencz kiadta: Corpus Grammaticorum. Régi magyar nyelvészek. Pest, 1866. 585-604. I. Ism. Lugossy József, M. Akad. Értesítő 1844. 162. I. Néptanítók Lapja 1876. 1. sz.).

ugyancsak csekély tehetségem szerint igyekezvén, annyira mentem, hogy censura által a deáki seregbe bevéttem és azok közt már egy néhány esztendőket eltöltöttem, már most nem egyéb czélom, hanem hogy csak egy falusi Mesterséget érhetnék, nehogy úgy járnék, mint az Esopus szajkója; az idevaló Tiszt. Professor uraimék pedig azon belső hivatalt nekem teljességgel nem akarják megengedni, mely miá majd a kétségbeesésnek szélén tántorgok. Instálok azért mély alázatossággal Excellnak, Nagysnak, megemlékezvén Krisztus urunknak szavairól (Sz. Jánosnak 7. v. 24.) Ne ítéljetez külső ábrázat szerint, méltóztassanak velem irgalmasságot cselekedni és egy falusi Mesterséggel való megvigasztaltatásom iránt az idevaló Tiszt. Professor uraiméknak hathatós rendelést tenni, mely kegyes cselekedeteknek Excell. Nagyságtoknak leendő megjutalmaztatásáért életem fogytáig Istenem előtt esedezni meg nem szűnöm. Várván kegyelmességeket vagyok Excellentiatoknak Nagystoknak alázatos legkisebb szolgálók.

Farkas Mihály

Czigány nemzetből volt kolosvári refor. togatus”

A levelet olvasva, nem tudni, vajon „külső ábrázata”, etnikai hovatartozása miatt, vagy más okból nem akarták az iskolamesteri munkakörbe felvenni, s kényszerült ajánlólevelet kérni volt professzoraitól.

A protestánsok mellett a katolikus egyházban is indult kezdeményezés a cigányok oktatására; Kaprinai István tudós történésről, jezsuita szerzetesről jegyezték fel, hogy az 1760-as években kassai tanárként hosszú ideig cigány gyermekek tanításával és „*A megvetett kóbor cigányok lelki gondozásával is foglalkozott.*” (Bitay 1926)

A 18. század egyik igen fontos dokumentuma a szomajomi (Somogy megye) új polgárok²⁵ 1774-ben íródott, a vármegyéhez intézett installációja, melyben azt kérték, hogy építsenek iskolát a hozzájuk legközelebb lévő településen, hogy gyermekeiket ők is iskoláztatni tudják:

„Tekintetes Nemes Vármegye! Mivel Fölséges Asszonyunk kegyelmes rendelése az; hogy mi Új Polgárok a mi Gyermekeinket Isteni félelemben, és keresztényi tudományban hiven oktattassuk; azért ezen üdvösséges és kegyelmes Parantsolatyát Eö Fölségének akarván mentül előbb bé teljesíteni, alázatosan Instálunk Tekintetes, Nemes Vármegyének kegyes szine előtt, hogy mi hozzánk leg közelebb levő Pusztá Korpádi Helységben leg frisebben érkezett Eö Fölségének Kegyelmes Rendelése szerint a Pápista Mester számára mennél előbb

²⁵ Mária Terézia 1761. november 13-án adta ki Regulatio Cigarorum címmel a cigányok megrendszabályozásáról szóló törvényét, melyben megtiltotta a cigány név használatát, helyette az újmagyar, újparaszt, újlakos, újpolgár elnevezést vezette be.

Iskola Ház építtetnek, és Mester bé hozattatnék, hogy mi is Magzatinkat Isteni félelemben és Keresztényi tudományban nevelyén a közönséges Jonak hasznára lehetnénk; mely üdvösseges Rendelést örökös hála ado igaz, buzgosságal ohajtván meg halunk. Tekintetes Nemes Vármegyének Örökös engedelmes Jobbagyi Szomajomi Uj Polgárság.” (Nagy 1999)

A levél megírását minden bizonnyal Mária Terézia 1773 februárjában kiadott rendelete inspirálta, melyben elrendelte, hogy a plébánosok kötelesek ingyen oktatni a cigány gyermekeket, a céheket pedig kötelezte, hogy felvegyék és mesterségre tanítsák őket. A királynő a cigányság szakmatanulását igen fontosnak tartotta; már az 1767-es alaprendeletben kötelezte a törvényhatóságokat, hogy a céheknél járjanak el a cigányok gyermekeinek mesterségre való oktatása érdekében.

5.2. A cigány értelmiség formálódása (19. század)

A 19. század közepén – különösen a cigányzenészek rétegének kialakulása, többi cigány csoporttól való elkülönülése, s a többségi népeességhez való illeszkedése következtében – egyre több tanult, képzett képviselője jelent meg a cigányságnak. 1845-ben Boka Károly híres, tanult cigányprímást, zeneszerzőt, dalszerzőt – Kossuth kedvenc zenészét – érdemei elismeréséért Debrecen polgárai közé iktatta,²⁶ (4.1. melléklet) Hegyi Aranka – a szabadkai híres cigányprímás, Hegyi Poldi lánya – a szabadkai, a Magyar Színház és a Népszínház ünnepelelt színművésze, operett és dalénekesnője az 1870-es évektől haláláig.²⁷ (4.2. melléklet)

1850-ben Esztergomban jelent meg a szabadságharcban honvédkarmester, majd később ipolysági és selmecebányai zenekarvezető Sági Balogh Jancsi könyve Legelső czigány imádságok, a melly mind a két magyar hazában levő czigány nemzet számára fordította Ipolysági Balogh Jancsi nemzeti zenekar igazgató címmel. (Balogh 1850) Az ő nevéhez fűződik az első magyar-cigány szótár összeállítása is.

A szabadságharcban született Borzó Miska, a Gömörvármegyei tábori cigány zenekarmesternek híres zeneműve a Losonc végromlása; 1849 augusztusában a Losoncot megszálló orosz csapatok a várost felgyújtották, a zeneszerző saját háza, minden tulajdona a hegedűjén kívül odaveszett, ő maga is végignézte a pusztítást, s ennek hatására írta ismert, ma is gyakran játszott művét.²⁸

Az 1848/49-es forradalom 31. zászlóaljában harcolt a kolozsvári cigányzenész, az írástudó, szótárkészítő és műfordító Boldizsár József, aki elsőként fordította le Petőfi

²⁶ Múlt-kor történelmi portál: www.mult-kor.hu/cikk.php?id=19853 (2011.09.23.)

²⁷ www.szineszkonvytar.hu/contents/f-j/hegyielet.htm (2011.09.23.)

²⁸ Az eset részletesen olvasható: Szentesi Lap 38.évf. 7. sz. 3. 1908. jan. 23.

költeményeit cigány nyelvre és közzétette az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok III. kötetében, valamint cigány-magyar szótárt állított össze. (Szinyei 1891)

A magyarországi korai cigány irodalom első ismert művelője Nagyidai Sztojka Ferenc szótárkészítő, költő, műfordító, aki 1855-ben Uszódon, sátoros cigány családban született, apja volt a helyi cigányvajda. Középiskolát és katonaiskolát végzett, versei már katonaevei alatt megjelentek. 1886-ban kiadott A cigányok vándorlása című, 228 soros verses elbeszélő költeménye a népvándorlástól a 19. századig írja le a cigányok útját, s a cigány nép nemzetségeiről és szokásairól is bőséges ismeretet nyújt.²⁹ 1886-ban jelent meg cigány-magyar gyökszótára (3.3. melléklet), amely három részből áll; első harmadában magyar-cigány szótár, második részében a cigány szavak gyakorlására templomi énekek, imádságok, elbeszélések, magyar versek fordításai, az utolsó harmadban pedig saját cigány és magyar nyelvű versei találhatóak. (Nagyidai Sztojka 1886, majd kibővíve 1890) Cigány közmondásokat is gyűjtött és közreadott. Szótára mellett fő művei a Cigány lakodalom (1890) és a Cigányvár (1890) című írások. (Hegedűs 2000/a)

1856. kiemelkedő a cigányság oktatásának történetében; Érsekújváron ekkor nyílt meg az első cigányiskola, ami a korabeli tudósítások szerint „*Nemcsak a történelmi Magyarországon, de Európában, sőt az egész világon egyedülálló kezdeményezés volt.*” (Pénzes 2007) Az igazsághoz tartozik, hogy a városban már 1838-ban Kopácsy József hercegrímás próbálkozott cigány gyermekek oktatásával, de az iskola – érdektelenség miatt – két év múlva megszűnt. 1856 márciusában azonban Csermák József kanonok, Farkas Ferdinánd és Bachta János káplánok lelkes támogatásával és együttműködésével Mennyei József fiatal pedagógus – volt piarista szerzetes, az érsekújvári tanítóképezde tanára, később több nevelés-és oktatástani könyv szerzője – Érsekújvár cigányok lakta körzetében, a Péróban hozta létre a cigányiskolát, ami kezdettől fogva nagy népszerűségnek örvendett a cigányok körében. Mennyei, mint a nevelés hatékonyságában feltétlenül hívő pedagógus vallotta: „*A gondos és okos nevelés az egyedüli mód egy évszázadok óta állati elvetemültségben és féltelenségben élni megszokott emberfajnak erkölcsi és társadalmi javítására, felemelkedésére.*” (Mennyei 1856) Harminc gyermekkel – 15 fiú és 15 leány – kezdték a tanítást, de már az első napoktól a többi, a tanterembe be nem fért gyermek az iskola nyitott ablaka alatt követte az oktatást, „*s kiabálták be a feleleteket a feladott kérdésekre*”. (Mennyei 1856) Az iskola tizenkét éves működése alatt igen szép eredményeket

²⁹ Írása megtalálható a Milleniumi cigány kisenciklopédia Digitális archív kiadásában; CD-Rom formájában: <http://www.imediaskiado.com/ciganylexikon.html>. (2012.01.24.)

ért el; egy ideig a városi Tanítóképezde gyakorló iskolája is volt, a tanügyi ellenőrzések rendre dicsérettel illették az iskolát, s maga Mennyei is rendszeresen beszámolt a cigány gyermekek haladásáról, írás, olvasás, matematikai téren készségeik fejlődéséről, sőt, az iskoláztatás, erkölcsi-vallásos nevelésük következtében kialakuló magatartás-változásukról, beszédük, szókincsük, viselkedésük, öltözetük, általános állapotuk látványos javulásáról. 1868-ban azonban pénzhiány miatt bezárt az iskola. (Pénzes 2007)

Hasonló kezdeményezés történt Szatmárnémetiben is; 1857-ben Hám János püspök a téglagyárban dolgozó cigányok gyermekeinek alapított iskolát. Az általa épített házban megindult cigányiskolában az oktatást a ferences szerzetesekre bízta. Az iskola azonban csak nagyon rövid ideig működött. (Viorel 2001)

A cigány értelmiség formálódása történelmének jelentős eseménye az első cigány származású katolikus pap felszentelése. Az 1856-ban váci cigányzenész családban született Pozsár Endre első miséje 1879 nyarán olyan rendkívüli eset volt, hogy az országos hetilap, a Vasárnapi Újság is fontosnak tartotta közzétenni: *„Az egyházi ünnepély nagy feltűnést idézett elő, mert a fiatal pap egy váci cigány családból való. Nagy közönség töltötte be a templomot, s ott voltak a szülők is. Mise után Virter kanonoknál ebéd volt. Érdekes részlete volt az ebédnek az új pap rokonai, kik a híres Rácz Pali vezetése alatt játszottak.”*³⁰ Pozsár Endre előéletéről annyit tudunk, hogy szegény családban nevelkedett három testvérével együtt, ám szülei – annak ellenére, hogy tankötelezettség még nem volt – pártfogolták tanulását, hat osztályt el is végzett. Később a váci püspök anyagi támogatását kérve, majd elnyerve, a pesti piaristáknál „érettségizett”, azt követően a váci szemináriumban készült fel a papi hivatásra. Változatos, ellentmondásoktól sem mentes életútjának alakulása jól nyomon követhető a Váci Püspöki és Káptalani Levéltárban található feljegyzések alapján. Pozsár életével kapcsolatban feltétlenül említést kell tennünk egy 1812-ben kelt, a Váci Történelmi Tárból fellelt feljegyzésről, ami arról ad hírt, hogy a Pozsár felmenők – valószínűleg a nagyapa – kiköltözött a település cigányok lakta részéből, s a magyarok között vett házat: *„Az is tekintetted érdemel, hogy Pozsár Ferentz muzsikus magának a 'Tzigányok során kívül magyar Embertül házat vévén, ezen házatul eö mind Tzigány az Uradalomnak adózik.”*³¹ Minden valószínűség szerint tehát a kitörni vágyás, az előbbre jutás, a tanulás motivációi a családban keresendőek, de a felemelkedéshez feltétlenül szükség volt külső, anyagi és erkölcsi támogatásra.

³⁰ Vasárnapi Újság 1879. *Egyház és iskola rovat.* 31, 7.

³¹ A bejegyzés kelt: Vátzon Boldog Asszony Havának 10-ik Napján 1812-ik Esztendőben Feyes László tiszttartó által. Landauer Attila szíves közlése.

E kezdeményezések és eredményeik ellenére a korabeli hazai cigányság iskolázottsági mutatói siralmasak voltak, de e tekintetben hasonló lemaradás jellemezte a vidéki, nem cigány lakosságot is. A korabeli állapotot panaszolja Kossuth az Új Korszak című lap egyik számában: „*A kép, ... valóban irtózatoss! Tizenhét ezer község közül ötezer faluban semmi iskola! Tizenöt ezer községben a nőnem semmi iskolai oktatásban nem részesül! A tanköteles fiúgyermek több mint ötvenkét százaléka, több mint fele nem jár iskolába! A hazai menyasszonyok sorában, kik a nemzedékek legelső, legmaradandóbb hatású nevelőivé vannak a Gondviselés által rendelve, száz közül 85 nem tudja nevét leírni! Száz újonc közül 78, Erdélyben már éppen 91 nem tud írni*” (Pukánszky-Németh 1996) A közoktatás áldatlan állapotán kívánt változtatni az Eötvös József vallás és közoktatásügyi miniszter által 1868-ban elrendelt törvény, mely kötelezővé és ingyenessé tette a 6-12 éves korosztály oktatását. Hazánk első népoktatási törvénye – mint ezt a magyar értelmiség kialakulásáról szóló fejezetben kifejtettük – korszerűsítette, teljesen átalakította a magyar oktatást, de igen nagy nehézségek közepette, s így hatása csak jóval később jelentkezett. A már említett tárgyi és személyi feltételek hiánya – tizennégyezer új tanterem, s ugyanennyi pedagógus kellett volna a törvényben foglaltak megvalósításához – miatt a gyakran egy pedagógusra jutó ötven-hatvanfős osztályokban talán fel sem tűnt a hiányuk, illetve megoldhatatlannak bizonyult a cigány gyermekek tömegeinek oktatása. Ezzel magyarázható, hogy a törvény ellenére, az 1893-ban megtartott országos cigányösszeírás adatai szerint a cigányok rendkívül alacsonyan iskolázottak.

5.3. Az 1893. évi országos cigányösszeírás iskolázottságra, értelmiségiekre vonatkozó adatai

A 19. század utolsó évtizedében végrehajtott országos cigányösszeírást Hieronymi Károly belügyminiszter rendelte el, a felmérés eredményeinek kiértékelésére Herrmann Antalt, a kor híres ciganológus-etnológus tanárát kérték fel. Az ország területén egy adott napon, 1893. január 31-én elvégzett felmérés – melyből sajnálatos módon Budapest fő- és székváros kivonta magát, mondván kóbor cigányai egyáltalán nincsenek, letelepült cigányai pedig mind beilleszkedtek, problémát nem jelentenek – többé-kevésbé átfogó képet nyújt a dualizmus-kori cigányság helyzetéről. (MSK 1895) Az összeírás szerint a 274 940 főt számláló 19. század végi magyarországi cigányság iskolázottsági mutatói a következők voltak (7. ábra).

Írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli	Összes népességben (%)	Cigány népességben (%)
Férfiak	60,2	8,5
Nők	46,5	4,6

7. ábra

Az írni-olvasni tudók aránya az összes népességben és a cigány népességben 1893.

Forrás: MSK 1895.

A cigányságon belül azonban, a többséghez képest rendkívül alacsony iskolázottság csoportonként, életformaként, területenként eltérő arányt mutatott. Lényeges különbség volt a letelepedett és a vándorló cigányok iskolázottsága között; előbbiek 6,54%-a tudott írni – olvasni, a vándorlóknál azonban csupán minden 333-ik. Területi elhelyezkedésüket tekintve – illeszkedve a többségi népesség iskolázottsági mutatóihoz – is jelentős különbség mutatkozott; írni-olvasni tudók arányát tekintve kiemelkedő volt Moson és Sopron vármegye, s igen alacsony volt az iskolázottság Szolnok vármegyében és Erdélyben. A felmérés megállapította, hogy a cigányok lakta községek 85%-ában a cigány gyermekek nem, vagy csak „csekély mértékben” jártak iskolába.

A cigány értelmiségre vonatkozóan Herrmann Antal fontosnak tartotta megjegyezni: *„Mindenekelőtt feltűnő az értelmiség csekély száma, a mely semmi arányban sem áll azzal az értelmességgel, eszességgel és szellemi tehetséggel, melylyel a cigányok jó része bír. E visszásság oka az elemi oktatás hiányossága, a közép-és felsőbb fokú iskolázás ritkasága, és mint a testi, úgy a komolyabb állandó, megerőltető szellemi munkától való idegenkedés, a kitartás és a nemesebb ambíció hiánya és némileg talán köztársadalmunk elfogultsága is, mely a cigányt nem tartja úrnak valónak.”* (Herrmann 1895) Az országos felmérés alapján 32 főt soroltak az értelmiség körébe (8. ábra)

Foglalkozás	Férfi	Nő	Együtt
Zenetanár	1	1	2
Tanító	1	-	1
Szülésznő	-	22	22
Segédjegyzőgyakornok	1	-	1
Pénzügyigazgatósági díjnok	1	-	1
Közjegyzői írnok	1	-	1
Járásbírószági hivatalnok	1	-	1
Hivatalnokok	3	-	3
Összesen	9	23	32

8. ábra

Cigány értelmiségiek száma az 1893-as összeírás alapján

Forrás: MSK 1895.

Az összeírás további kilenc személyt (férfiakat) értelmiségi szolgálatban tüntetett fel; hét községi kisbíró, egy-egy koldusbíró és hivatalszolgát.

Herrmann már az összeírás elemzésénél kritikáját, kétségeit fejezte ki a számokat illetően, megjegyzi, hogy ezek az adatok nem nyújtanak hű képet a cigányoknak az értelmiségi hivatásokban való szerepléséről. Véleménye szerint az ország tizenhétezer cigányzenésze közül minden valószínűség szerint a kapott két zenetanárnál jóval többen foglalkoznak tanítással. Hiányolja a fővárosi adatokat, ahol pedig szerinte a „*czigányság intelligentiája összpontosul*”, s végül megkérdőjelezi a kapott adatok valódiságát amiatt is, mert „*Vannak, akik titkolják és tagadják cigány eredetüket a társadalomban uralkodó előítélet miatt.*” (Herrmann 1895) Előfordult már a múltban is, hogy magyarosította valaki a cigány származására utaló nevét; így tett Kolompár István is, aki gyomai tanító volt, s 1886-ban Bácskaira változtatta a nevét.³² Meg kell jegyeznünk, hogy az adatok hiányosságaira utal az a tény is, hogy papi foglalkozású személy fel sem lett tüntetve az egész összeírásban, holott a fentiekben említett, 1879-ben felszentelt Pozsár Endre – életrajzi

³² Landauer Attila szíves közlése.

adatait ismerve – az összeírás évében Kiskunfélegyházán illetve Cegléden volt káplán, cigány származása pedig közismert volt.

Fontos, máig helytálló észrevétele volt a ciganológus Herrmann Antalnak az összeírással kapcsolatban: *”A cigány összeíró nem keres cigányt a társadalom magasabb rétegeiben!”* (Herrmann 1895)

5.4. Iskolázottság és értelmiség a 20. század első felében

A 20. század elején, amikor a tankötelesek 93%-a már iskolába járt, s a hét éven felüli lakosság 69%-a írni, olvasni tudott (Pukánszky 2000), a cigányság tömegeire még mindig az analfabetizmus, aluliskolázottság volt jellemző. Az 1907/1908-as tanévi statisztika szerint a tanköteles korú cigány gyermekeknek mindössze tíz százaléka járt iskolába, de ők is többnyire rendszertelenül. (Hegedűs 2000/b) Ugyanakkor fennmaradtak dokumentumok arra vonatkozóan ebből a korszakból is, hogy maguk a cigányok kérvényezték iskola felállítását gyermekeik számára.

Egy 1909. évi újságcikk arról ad hírt, hogy az ószentannai és pankotai cigány szülők kérelmet adtak be a királyi tanfelügyelőhöz: *„Kérelmüket azzal a figyelemre méltó és meglepő megokolással támogatták, hogy gyermekeikből vallásos és erkölcsös magyarérmű embereket, törvényisztelő, munkaszerető, hasznos, számottevő polgárokat óhajtanak nevelni.”* (Pomogyi 1995) Kérésük meghallgatásra talált, 1909–1914 között Pankota cigánytelepén kísérleti jelleggel egytanítós cigányiskola működött.

Figyelemre méltó a felsőöri analfabéta, tanulni vágyó cigányok története is, melyről egy 1911-es újságcikk számolt be: *„Felsőőr községben csaknem száz olyan analfabéta cigány van, akik szeretnének írni-olvasni megtanulni s akik ily módon szívesen vennének részt analfabéta tanfolyamon. A község egyik érdekes, agilis tanítója, Mányoky Béla elismerésre méltó buzgalommal látott hozzá egy ilyen tanfolyam szervezéséhez; kérvénnyel fordult az országos közművelődési tanácshoz, hogy a tanításhoz szükséges tanszerekkel és olvasókönyvekkel szerelje fel a cigányiskolát. A közművelődési tanács készséggel karolta fel a cigányiskola ügyét s magára vállalta a tankönyvek és a szükséges tanszerek beszerzésének költségeit, valamint a tanító tiszteletdíjának a felfedezését is. Száz analfabéta cigányt toborzott össze a tanító s mikor a tanítást megakart kezdeni, úgy a református, mint az ág. ev. egyházközségek, mint iskolafenntartó hatóságok kijelentették a tanítónak, hogy tantermeiket nem hajlandók átengedni a tanfolyam céljaira. Mányoky tanító az említett egyházközségek érthetetlen és indokolatlan eljárásáról nyomban értesítette az országos közművelődési*

tanácsot, amelynek elnöke tegnap átiratot intézett Herbst Géza alispánhoz s kérte, utasítsa Felsőőr község előljáróságát, hogy a tanfolyam részére szükséges megfelelő tanteremről s annak fűtéséről az előljáróság haladéktalanul, mielőbb gondoskodjék. Tekintve, hogy közel száz, tudatlan analfabéta cigány tanítása és nevelése fontos kulturális érdeke nemcsak Felsőőr községnek, de magának az egész vármegyének is, az alispán bizonyára hivatalos hatalmának egész súlyával oda fog hatni, hogy az egyházközségek kulturelles renitenciája folytán hajlék nélkül álló, analfabéta tanfolyam céljára a községi előljáróság késedelem nélkül, mielőbb megfelelő helyiségről gondoskodjék.” (Nyugat 1911)

Az évszázad első felében a fentiekén kívül néhány hasonló helyi kezdeményezés indult a cigányok iskoláztatásának érdekében; 1936-ban Ondódon, 1938-ban Bicskén, 1941-ben Pankaszon indítottak külön cigányiskolát. Mindezek ellenére a cigányok iskolázottsága csak igen lassan, vontatottan javult; többek között ezt olvashatjuk ki az 1971-es cigánykutatás adataiból, mely szerint az akkor 15–70 éves korosztály negyven százaléka soha nem járt iskolába, s a nagy többség is csak pár osztállyal rendelkezett! Hasonlóan szomorú képet mutat a Művelődési Minisztériumban az 1957/58-as tanévről készült összesítés; a tanévben beiskolázott cigány tanulók száma 28 ezer fő volt, 27,5 százalékuk (7 700 fő) azonban osztályozhatatlan volt tartós hiányzás miatt. A beiskolázottak többsége az 1. és 2. osztályból kimaradt, 12 százalékuk (3 200 fő) jutott el a felső tagozatig, és legalább hatvan százalékuk biztos nem jutott túl a 6. osztályon. Nagy valószínűséggel csak 5 százalékuk végezte el a nyolc osztályt. (Ambrus 2001) A harmincas évek nyomorúságáról, a gyermekek kiszolgáltatott helyzetéről kaphatunk képet a korabeli Est című napilap híradásaiból. Idézetek az Est 1935.évi lapszámaiból:

1935. január 19. Miért szaporodhattak el az ördögök Angyalföldön? Beszél a detektív, az angyalföldi plébános, ügyvéd és kereskedő.

„Az új, XIII. kerület, Angyalföld a bűnözés melegágya. Az utóbbi években 25 gyár ezen a területen teljesen megszűnt, nagy a munkanélküliség, a nyomor. Nincs közvilágítás, el lehet rejtőzni. A prostitúció virágzik. Zaymus Gyula plébános szerint Angyalföld Budapest hajléktalanjainak menhelye; itt van a Népszálló, Népház, Vöröskeresztes menhely stb. A nyomortanyák egyike a „cigánytelep”; amikor legutóbb szentképet adott az egyik cigány gyereknek, s mondta, hogy tegye fel otthon a falra, a kisfiú azt mondta, nekik nincs faluk, ők a szoba közepén laknak, a fal másé.”

Január 23. Rendőri felügyelet alatt álló elemisták és túlzásúfolt iskolák Angyalföldön. Látogatás a kültelken a jövő generációjánál.

Az újságíró az egyik Angyalföldi iskolában járt, a pedagógusokkal beszélgetett. A tanárok szerint az iskolába járó gyerekek értelmi színvonala alacsonyabb, mint bent a városi iskolákban. Tavaly négy, idén tizenkét kislétszámú osztályt indítottak. A diákok gyengén öltözöttek, nagy részük a Hungária krt. 81-95 sz. alatti cigánytelepen lakik, a nyomortanyán. Teljesen ellenőrizhetetlen, ki jár iskolába. Bejelentkezés, törvényes házasság? „Züllött gyerekeket kapunk, a szülők sokszor kéregetésre használják őket”. A leányiskola igazgatója szerint: erkölcsi szempontból nem emelhető kifogás a lányok ellen, többnyire 6. elemistaként eléri a fejlettség időszakát.

A jótévő iskola: 500 leány közül 135 kap ingyen, 12 pedig heti 24 fillérért ebédet, plusz reggelit és délutáni kenyeret uzsonnára. A 600 fiú közül 250 ingyenebédese, s 45 a további fenti támogatást kapja. „Ezek reggel hat órakor bejönnek az elemibe, s este hat óráig teljesen el vannak látva”. A növendékek 40%-a napközi otthoni gondozásra szorul, a város belső területein csak 6-7%-uk. A szegény gyerekek az iskolában ruhát és cipőt is kapnak a várostól a segítyezésen felül.

Szülők elleni panasz: úgy vélik, az iskola gyermekmenhely, s nem tanító vagy nevelőintézet. Követelőznek és fenyegetőznek. Sok vadházasság van, a szülők elhagyják egymást, a gyerekek egyik-napról a másikra nem tudja, hova lett az apja vagy az anyja.

Az iskolák túlszűfoltak Angyalföldön, „váltakozó tanítás” folyik, ugyanakkor a belvárosban alacsony a gyermekszám.

A pedagógusok: a gyermekek átlag háromhetente váltanak fehérműt, elképzelhető, milyen áporodott szag van a tantermekben! A szülők követelnek, de a gyerekek előmeneteléről nem is érdeklődnek. A fiúk rablósdit játszanak, a telep aktuális bűncselekményei a témájuk. Az iskolában van olyan gyerek is, aki rendőri felügyelet alatt áll.

Február 4. Gál Lajos angyalföldi református lelkész levelet írt az újságnak, melyben a cikksorozathoz hozzáfűzi: *“Az itteni lakosságnak nagy része rokonszenvre és nem ellenszenvre érdemes. Ilyen Angyalföld”*.³³

A lassan javuló, alacsony iskolázottság a század hetvenes, nyolcvanas évtizedéig végigkísérte a cigányságot, bár már kezdtek megjelenni a cigány értelmiség első képviselő is – továbbra is leginkább a zenész cigányok köréből – sőt, némi értelmiségi szerveződés is megindult. 1933-ban az Élet című újság tudósított arról, hogy *„Rigó Mária, a somorjai putriban született cigánylány Pozsonyban a harmadik tanítóképzőt végzi.”* (Máté 2003) A harmincas években már koncerteket adott Budapesten a zongoraművész, csodagyerek, az

³³ A cikkek forrása: Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmes folyóirat-adatbázis.

angyalföldi nyomorúságos barakklakásban zenész cigánycsaládban született – később világhírűvé vált – Cziffra György, s a negyvenes évek elején már Banda Ede – a híres Banda Marci cigányprímás leszármazottja – gordonkaművész, zenepedagógus, később a Zeneakadémia tanszékvezető tanára is ismertté vált, nagyszerű koncerteken lépett fel. Ezekben az években mutatkozott be az Operaház színpadán a kor rendkívüli tehetségűnek tartott táncművésze Csiki Júlia, a mátészalkai, kilencgyermekes, Ezüstlant-díjas cigányprímás egyik gyermeke, ki később tánctudása mellett koreográfusként, művészeti vezetőként is hatalmas elismerést vívott ki itthon és külföldön egyaránt.(4.sz.melléklet)

A harmincas évek elején jelent meg a hazai cigány értelmiség első női képviselője is, László Mária, aki egyben az első cigány származású politikus is volt. 1909 novemberében született Nagykátán, lókupec oláh cigány családban. Iskolai tanulmányairól, végzettségéről nem tudunk, első adat róla, hogy 1933-ban a Balatoni Kurír című folyóiratnál belső újságíró (Rafael László Mária és Ivánka Mária álneveken is ír), s aktív tagja volt a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak; gróf Apponyi Alberttel és Kéthly Annával folytatott levelezést. Szabad idejében eljárt a cigányok ügyes-bajos dolgaiban, segítette őket, közbenjárt érdekükben. 1937-ben a pándi cigányok kiszolgáltatottsága miatt tiltakozást szervezett, ezért – mint kommunistagyanús személyt – letartóztatták, rövid ideig börtönben volt, majd évekig csendőri megfigyelés alatt. Kiszabadulása után nem kapott munkát, végül 1944-ben az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatának sajtófelelőse lett. 1945 után helyzete rendeződött, polgári körülmények között élt, újságíróként dolgozott, a cigányzenészek támogatását, fellépéseiket szervezte, s egy önálló cigány szervezet létrejöttét szorgalmazta. 1954 augusztusában a Budapesti Pártbizottsághoz, majd 1956-ban a Minisztertanácshoz írt levelet e célból, indoka a következő volt:

„Bár a legnagyobb létszámú népcsoport vagyunk, s bár alkotmányunk 49.§-a kimondja a nemzetiségek nyelvének hivatalos használatát, úgy az oktatásban, mint a hivatalos használatban, miután a cigányokról sehol sem esik szó, kiestünk a haladás hivatalosan biztosított menetrendjéből, véletlen szerencsétől, jó szándékú emberektől függ sorsunk, de komplikációk kivizsgálásánál az előítéletek zöme teljes erővel sújt le ránk. Ez mint szomorú tragédia nyilvánul meg életünkben, s belőle, ha kormányzatunk nem segít nincs emberi felemelkedés.

Ebből fakadóan, mint sérelmet, mint hiányosságot kell megállapítanom azon körülményt, hogy bár alkotmányunk kimondja, azt ahol 15 nemzetiségi gyermek van, a szülők kívánságra a nemzetiségi oktatást be kell vezetni. Ezzel szemben közel 300 lélekszámú cigány települések 95%-a analfabéta, iskolás évjáratú gyermekei nem nyernek oktatást. Saját

nyelvüket is hibásan beszélik. S, bár nyelvük hivatalos használatát nem kérik, de kifejezik azon óhajukat, hogy ősi nyelvük használatát, mely csökkenőben van, megtarthassák. Ennél a pontnál meg kell említenem, hogy alkotmányunk a nemzetiségek számára eddig 43 nemzetiségi óvodást, 36 nemzetiségi nyelvű iskolát, 256 általános iskolában tanítanak nemzetiségi nyelven. A nemzetiségi nyelvek oktatását kiterjesztették a közép és felsőfokú iskolákra, van 6 nemzetiségi gimnázium és hat tanítóképző. A Budapesti Eötvös Lóránt Tudomány Egyetemen filológiai tanszék és sok támogatás van.” (Sághy 2008)

Leveléhez két mellékletet is csatolt; az egyik kérelem 1955 novemberében készült, melyben neves cigányzenészek (Járóka Sándor, Oláh Kálmán, Lakatos Vince, Toki Horváth Gyula, Pécsi József) nevében kérték, hogy *„a cigányságot vegyék be a szocializmus építésébe, tegyék lehetővé az alapvető kulturális javakból való részesülését és az írni-olvasni tanulást.”* A másik levelet Pánd cigánytelepének 280 lakója nevében negyvenkét fő írta alá (nevük alá három keresztet rajzolva):

„Azzal a kéréssel fordulunk illetékes hatóságainkhoz, hogy tegyék lehetővé számunkra az írni-olvasni tudás és valamilyen mesterség megtanulását [...] szeretnénk egyenjogú polgárok lenni, s kötelességeinket is akként teljesíteni. Sötét és szomorú életünkben, mely a kitagadottsággal és megvetéssel egyenlő, kérünk segítséget az emberi felemelkedéshez.” (Sághy 2008)

1957. október 15-én végül megalakult a hazai cigányság első szervezete, a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, melynek titkára László Mária lett. Munkáját a német lágerekből hazatért analfabéta cigányok kártérítése érdekében közbenjáró levelek írásával kezdte, majd járta az országot, felnőttek és gyermekek oktatását szervezte, a cigány telepeken a szülőket agitálta, hogy gyermekeiket iskolába járassák. A belügyi szervek egyre gyanakvóbb szemmel nézték szervezkedéseit, mozgolódását; 1955-ben, mikor bevezették a kóbor cigányok számára a fekete színű személyigazolványt – amit a tervekkel ellentétben nem csak a csekély számú vándorok, hanem a cigányok többsége kapott – tiltakozó levelet intézett a Belügyminisztériumhoz a megkülönböztetés miatt. Határozottan lépett fel egy olyan jelentős esetben is, amikor Lengyel határában tizennégy cigány holttestét – kiket a csendőrök végeztek ki – exhumálták. A cigány hozzátartozóknak, árváknak, özvegyeknek jogi segítséget ígért a Szövetségen keresztül, s erről levélben tájékoztatta az országos rendőrfelügyelőt is. Segítségére sietett az 1958 tavaszán megkezdett internálások során tisztogatás céljából elhurcolt cigányoknak és hozzátartozóiknak is. A Szövetség egyre inkább panaszokkal, jogsegéllyel, munkaközvetítéssel, kérelmek írásával foglalkozott, s maga ellen fordította a különféle szerveket. László Mária körül fokozatosan elfogyott a levegő,

lejárató kampányt indítottak ellene, s végül 1958 végén beadta a főtitkári tisztségről való lemondását. Távozása után a postán helyezkedett el, onnan ment nyugdíjba főpénztárosként. Férjhez nem ment, de örökbe fogadott egy hadiárva kislányt és felnevelte. 1989 novemberében halt meg Budapesten.

A háborús évek után, a negyvenes évek végén, ötvenes években lassan formálódott tovább a cigány értelmiség, s a cigány gyermekek iskolázottságának javítására is újabb próbálkozások történtek. Az 1945 augusztusában általánossá és kötelezővé tett nyolcosztályos oktatás hatására fokozatosan csökkent az iskolába nem járó cigány gyermekek száma; míg 1943-1948 között a tanköteles cigány gyermekek 37%-a nem járt iskolába, 1953–1957 között 13%-ra csökkent az arányuk. A beiskolázás a beás cigányok körében javult leginkább, a két világháború között mindössze 30%-uk járt iskolába, 1957 után már 90%-uk. A romungrók (amely csoportba a zenész cigányok is tartoznak) iskolázottsági aránya 60%-ról 94%-ra emelkedett. Kisebb arányban, de így is jelentős mértékben – 30%-ról 87%-ra - nőtt az oláh cigányok között az iskolába járók aránya. (Kemény és mtsai 1976) Leginkább továbbra is a zenész cigányok találtak utat és elismerést; 1948-ban az újonnan alapított kitüntetést, a Kossuth-díjat vehette át Rácz Aladár – a jászapáti, tizennégy gyermekes cigányzenész családban született – világhírű cimbalomművész, a "*cimbalom Liszt Ference*", aki egyben a Nemzeti Zenede, majd a Zeneművészeti Főiskola tanára is volt. (4. sz. melléklet)

1952-ben Szigeti Péter és Farkas Gyula vezetésével megalakult a Rajkó-zenekar, s a Rajkó-iskola Budapest hetedik kerületében. A zenekar és iskolaigazgató Farkas Gyula, prímás, zenepedagógus és karmester legendás volt szigoráról, magas színvonalat és kiváló magatartást megkövetelő pedagógiájáról. Az ország és a határon túli magyarok lakta településeken is felkutatta és bentlakásos iskolájába felvette a tehetséges cigány gyermekeket, s tanította őket nem csupán a zenére, de viselkedéskultúrára, öltözködésre is. Az évtizedek alatt végzett közel kétezer diák a világ számos pontján híres zenészként öregbíti az iskola hírnevét.

A cigány gyermekek oktatása céljából egyedülálló kezdeményezés indult 1941-ben az ország egyik legszegényebb, észak-keleti kis településén, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Hodász falu cigánytelepén. A faluba kinevezett fiatal görögkatolikus pap, miután szembesült a falu határán túl levő cigánytelepen, a Koleráson élő mintegy ezer-ezeröttszáz ember nyomorával, a szolgálatukra szentelte életét. Sója Miklós negyven éven keresztül szolgált közöttük; tanította, nevelte a cigány gyerekeket írásra-olvasásra, hétköznapi ismeretekre, helyes viselkedésre. a telepen vályogból templomot építettek, a falakra az ikonok mellé az

abc-t is feltette. A telep élete gyökeresen megváltozott, Sója Miklós munkájának gyümölcseként ma már néhány családban az értelmiség második generációja nő fel.³⁴

5.5. A magyarországi roma/cigány értelmiség artikulálódása, szerveződése, mozgástere az államszocializmus idején, a „nagy generáció”

1952 mérföldkő a cigány értelmiség modernkori történelmében, hisz ekkor jelent meg a magyar nyelvű cigány irodalom első alkotása; Orsós Jakab (1920–2002), a zalai Gellénházán élt – a század harmincas éveiben, mint kisgyermek még vándorcigány – teknővájó beás cigány tollából. A zalai lapban közzétett Idézés a túlvilágról című írását még számos munka követte³⁵, a mindössze két gimnáziumi osztályt végzett, olajipari technikus, fadaragóművész, a Zalai Megyei Írók Egyesületének haláláig elnöke, a cigány értelmiség első képviselője volt³⁶.

A hazai cigányság oktatástörténete szempontjából (is) kiemelkedő fontosságú a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1961. VI. 20-i határozata, amely alapján – oly sok évtized után – a politika, s különböző szervek foglalkozni kezdtek a cigány lakosság helyzetének javításával. A határozat keretében mindenekelőtt megszüntették az pártvezetésnek egyre több gondot okozó, s egyre önállóbbá vált Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét, ami ugyan „*Bizonyos eredményeket ért el azzal, hogy segített a tanácsok és egyes társadalmi szervek figyelmét a problémákra irányítani, de nem alkalmas arra, hogy a cigánylakosság átnevelésében jelentős szerepet töltsön be.*” S a határozat kimondta azt is, hogy „*A cigányság bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot.*” (MSZMP 1973) Igaz, hogy a határozat nyomán számtalan rossz megoldási mód született, de egyértelműen ráirányította a figyelmet a cigányok minden területen nyomorúságos helyzetére, s kiutakat keresett. Az oktatási helyzetre vonatkozóan a következő megállapításokat tette: az ország területén élő – a határozat szerint ekkor 200 ezer főből álló – cigánylakosság kb. 35%-a rendelkezik állandó munkával, a többiek alkalmi munkákból, vagy munkanélküliként élnek, többségüknek nincs szakképzettsége. A fiatalok nagy része csak két-három osztályt végzett, sok esetben még ennyit sem, így nem volt lehetőségük szakma tanulására. Az írástudatlanok száma mintegy 60 ezerre tehető, az adott tanévben kb. 6 ezer cigány gyermek maradt távol az iskolától, a beiratkozott gyermekek közül csak 13% jutott el az általános iskola felső tagozatába. Igen magas a túlkoros cigány tanulók

³⁴ Életéről, munkájáról, emlékééről bővebben: Juhász Éva 2004. *Sója Miklós öröksége Hodászon*. Szekszárd: Cigány Népművelési és Történelmi Egyesület Romológia Kutatóintézete.

³⁵ Főbb művei: *Aki hallja, aki nem hallja* (1983), *Jessze majortól az Uralig* (1983), *Gyökerezés* (1992)

³⁶ Életéről: Juhász Júlia 2003. *Találkoztam boldoguló cigányokkal is*. Budapest: TANINFO

száma valamint a hiányzási átlag, s rendkívül alacsony a tanulmányi eredményük. (MSZMP 1973) Az oktatási helyzeten való javítás érdekében a Művelődésügyi Minisztérium utasításokat³⁷ adott ki külön cigányosztályok létrehozása céljából a felzárkóztatás érdekében, azzal a megjegyzéssel, hogy az iskolának minden esetben kérni kell a szülő beleegyezését a külön oktatásba, illetve egy-két év után a gyerekeknek a normál osztályokban kell folytatniuk a tanulást. Gyors ütemben megkezdődött a cigányosztályok létesítése; 1962-ben 70, 1963-ban már 94 működött (a cigányiskolákon kívül) az országban. A cigány gyermekek beiskolázása azonban vontatottan haladt; a szülők nem ismerték fel az iskoláztatás fontosságát, a tanácsok, iskolavezetők pedig nem szorgalmazták rendszeres iskolába járásukat. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának 1968 júniusában hozott állásfoglalása szerint: *„Sok cigánycsalád fejlődése megindult, de többségük helyzetében lényeges változás még nem következett be.[...] A tanácsok sok helyen, bár arra szükség volna, nem biztosítanak anyagi alapot a cigányosztályok működtetéséhez. Így rossz szociális helyzetük, a szülők nemtörődömsége, az iskolák és a tanácsok engedékenysége miatt a cigánygyerekek legtöbbször az alsó tagozatban megreked. Ez további fejlődésüket, beilleszkedésüket, szakmatanulásukat akadályozza. A rendelkezésünkre álló adatok szerint Békés megyében a tanulók 4,5%-a jutott el a nyolcadik osztályig, Csongrádban 1967-ben 915 tankötelesből négy végezte el a nyolcadik osztályt, Győr megyében kb. 2%, Szabolcsban 1-2% jut el a nyolcadik osztályig. Megyéenként rendkívül aránytalanok a gondok is: míg Csongrádban 915 tanköteles cigánygyerek van, Szabolcsban csaknem a tízszerese, 8250 cigánygyerek taníttatását kell megoldani. Számbeli növekedésük miatt ez a probléma egyre súlyosabbá válik. Az értelmi fogyatékosokat megállapító gyógypedagógiai áthelyező vizsgálat után egyre gyakrabban kiségitő iskolába, ennek kihelyezett osztályaiba iskolázzák be a cigánygyermeket.”* (MSZMP 1973)

Ilyen feltételek és körülmények ismeretében nem meglepő, hogy 1971-ben Kemény István és munkatársai – az MTA Szociológiai Kutatócsoportja – az általuk elvégzett reprezentatív cigány felmérés adatai alapján arra hívták fel a figyelmet, hogy a nem cigány népesség iskolázottsági szintjének 1945 és 1971 közötti gyors ütemű növekedése következtében a korábnál jelentősen nagyobb lett a távolság a két nép iskolázottsága között. Arra is utaltak, hogy az a veszély fenyeget, hogy *„az iskolázottsági szintek közötti különbségek etnikai jellegzetességgé válhatnak.”* Külön kihangsúlyozták az oktatás minőségbeli különbségét a cigány gyermekek esetében: *„A hét osztálynál kevesebbet végzett cigány gyerekek gyakorlatilag majdnem teljesen analfabéták, nevük aláírásán kívül írni*

³⁷ 112 598/1962, 102 668/1962, 18 435/1967. III.sz. MM.utasítás (Mezey-Pomogyi-Tauber 1986)

egyáltalán nem tudnak, olvasni csak nyomtatott betűket, azt is oly módon, hogy a szöveg megértésére többnyire képtelenek.” (Kemény és mtsai 1976) Kutatási eredményeik alapján megállapították, hogy a cigány gyermekek tanulásának egyik fő akadálya az elkülönítés, mert a cigány osztályokban kisebb tudású pedagógusok tanítanak, s jóval alacsonyabb a gyermekekkel szemben támasztott követelmény. Az eredetileg átmeneti jelleggel szervezett cigány osztályok véglegesen megmaradtak, s a gyermekek soha nem kerültek át a normál képzésbe.

Mindezek ellenére a kötelező oktatásnak köszönhetően azonban javulást mutatott a cigány gyermekek alapfokú iskolázottsága, a hetvenes évek végére az összes tanulók 5%-át kitevő cigány gyermekek 30,8%-a felső tagozatba lépett. (Mezey és mtsai 1986)

Az oktatási hiányosságok, nehézségek ellenére a hetvenes éveket tekinthetjük a magyarországi cigány értelmiség artikulálódása, látványos megjelenése és szerveződése kiemelkedő korszakának. A maroknyi értelmiség, a cigányság nagy generációja; az említett Orsós Jakab mellett Lakatos Menyhért, Choli Daróczi József, Péli Tamás, Daróczi Ágnes, Bari Károly ekkor robbantak be a közéletbe, a magyar értelmiség ezekben az években találkozott először a hazánkban élő többszázezer főt számláló cigányság költészetével, nyelvével, autentikus zenéjével, dalaival, képzőművészeti alkotásaival. Új korszak is kezdődött a hazai cigányság életében; már nem csupán az „úri réteg”-nek tekintett zenész cigányok mutatták meg magukat a többség előtt, hanem az addig szinte ismeretlen, beás, oláh és magyar-cigány csoportok képviselői is. Az értelmiség megjelenésével kezdetét vette a hazai cigányság emancipációs mozgalma is. A szerveződés azonban csak bizonyos határok között mozoghatott, minden nemzetiségi törekvést határozottan visszautasított a pártvezetés. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának 1974 júniusában kiadott állásfoglalása – válaszul budapesti cigány értelmiségiek erre irányuló megmozdulásaira – a következő volt: *„Nem támogathatók egyes cigány értelmiségieknek és ciganológusoknak azok a törekvései, hogy létesüljön cigányszövetség, cigányhetilap induljon, Budapesten cigányszínház jöjjön létre.*” (Mezey és mtsai 1986)

A párt ellenállása ellenére a cigány értelmiség megtalálta útját; elsőként, 1970-ben Bari Károly – a bükkaranyosi cigánysor egyik nyolcgyermekes családjából származó, akkor tizenhét éves, miskolci gimnazista – robbant be, mint egy „táltosfiú” a hazai irodalmi életbe, *Holtak arca fölé* című verseskötetével. A mára már több kötettel rendelkező Kossuth-díjas színműíró, grafikus, folklórkutató első munkája országos, már-már hisztérikus figyelmet kapott, ő volt az első, cigányságát felvállaló, arról líraian valló költő.

1972-ben a Ki mit tud?-on a televízió képernyője előtt az egész ország meglepődve hallgatott egy 18 éves cigány lányt, aki József Attila Tiszta szívvel című versét szavalta előbb magyarul, majd addig soha nem hallott romani, cigány nyelven. Daróczi Ágnes – a szabolcsi Bedőről származó, a cigánytelepi híres „Büszke”³⁸ lánya – debreceni gimnazista ekkor vált ismertté, s innen indult közéleti pályafutása is. A Ki mit tud?-on ismerkedett meg a szintén fellépő Monszun együttesel, akiknek városi folklórgyűjtő munkájába bekapcsolódott. A munkásszállásokat – majd későbbi férjével, az együttes tagjával –, s a vidéket járva gyűjteni kezdte a cigány folklórt, s az éppen 1972-ben kibontakozó magyar táncház mozgalomhoz hasonlóan kezdeményezésükkel lassan a cigány folklórmozgalom is megindult. Cigány zenekarok, táncsoportok, cigány klubok alakultak a fővárosban és az ország több településén. Daróczi Ágnes és férje, Bársony János vezetésével jöttek létre az első együttesek, a Romano Glaszo (Cigány hang) 1976-ban, s a mára már világhírű Kalyi Jag (Fekete tűz) 1978-ban. Daróczi Ágnes egyetemi tanulmányai befejezése után a Népművészeti Intézet munkatársa lett, ő szervezte 1979-ben a nagy sikert aratott, Autodidakta Cigány Képzőművészek I. Országos Kiállítását, amelyen tizenkét népi alkotó mutatkozott be. (A kiállítás színvonalát jelzi, hogy az egyik művészt, Orsós Terézt a kiállítást követően 1980-ban tagjai közé választotta a Művészeti Alap.)

1975-ben jelent meg a vésztői cigánytelepről, a „cigány-Párizs” egyik putrijából induló Lakatos Menyhértnek (1926-2007) – a magyarországi cigányság nagy öregjének – Füstös képek című, a cigányság életéről szóló, de önéletrajzi elemeket is tartalmazó szociografikus regénye, mely súlyában és színvonalában Illyés Puszták népe című munkájához hasonlítható. Az író e rendkívüli módon magával ragadó írása olyan, mintha az olvasó előtt egy függöny lebberne fel, s betekintést nyerne egy eltűnt, színes, fájdalmasan szomorú és szép világba. Joggal állítja Beck, hogy Lakatos Menyhértnek e műve „szellemi honalapító értékű.” (Beck 2003) Az „író cigány” – ahogy magát nevezte – élete kivételes példája annak, hogy valaki igen-igen mély nyomorból indulva, édesanyjának kitartó hite, bizalma, ösztönzése által – „...Hogyha te tanult ember leszel, mindenki láthatja: egy cigány is kiemelkedhet, boldogulhat” -, túlélve Auschwitz-Birkenau lágereit, miképp jut el a hírnévig, alkotó életig, megbecsülésig. Gimnáziumi éveit megéhezte, megszenvedte családjá, de ő is, így vall ezekről az évekről: „Két merőben különböző, egymástól idegen, sőt egymással ellenséges világban éltem nap mint nap. Ha hazamentem, el kellett felejtenem az iskolát, ha iskolába mentem, még csak gondolni sem lehetett az otthonira. Kettős életet éltem!”

³⁸ Életéről: Juhász Júlia: Találkoztam boldoguló cigányokkal is – Daróczi Gusztávné TANINFORM Kiadó, Budapest, 2003.

Birkenauból hazatérve befejezte a gimnáziumot, 1954-ben a nagykőrösi népi kollégiumban folytatott mérnöki tanulmányokat, dolgozott, írt, 1966-tól jelentek meg a cigányok életével, helyzetével foglalkozó írásai békési lapokban. 1969-től az MTA Szociológiai kutatócsoportjának ciganológus tagja, majd független író. A hatvanas évek végétől már bekapcsolódott a szerveződő nemzetközi roma mozgalomba, 1970-ben a Cigány Világszövetség elnökhelyettesévé választották, 1971-ben részt vett a London mellett megtartott Cigányok Első Világkongresszusán. Különbféle hazai cigány szervezet vezetője, és tagja volt, s a kétszeres József Attila-díj mellett élete során számos kitüntetés kapott.³⁹

A hetvenes évek elején jelentek meg a cigányság másik emblematis alakjának, Choli Daróczy Józsefnek cigány nyelvű műfordításai a Nagyvilág című irodalmi folyóiratban. Az 1939-ben született, s szintén Bedő cigánysoráról származó Choli hatalmas utat tett meg míg idáig eljutott, hisz saját vallomása szerint 21 éves koráig mindössze öt osztályt végzett, s addig egyetlen könyvet sem olvasott. Nagyon mélyről indult; „*Ha most úgy visszagondolok, szinte elszédülök attól, hogy milyen mélyről. Először is a nagy-nagy elmaradottságból: a családomban, az atyafiságomban mindenki analfabéta volt. Mindenki! Nem volt kivétel! Aztán a nagy-nagy nyomorúságból. Harmadszor a nagy-nagy beszűkültségből. A világ elzárkózott előlünk, és mi is távol maradtunk a világtól.*” (Juhász 2003) A hatvanas évek közepén az egész család felköltözött Budapestre munkavállalás végett, Choli a csepeli vasgyárban lett segédmunkás. A tradicionális oláh cigány család a fővárosban is őrizte, ápolta hagyományait, kettős életet éltek. Így vall erről: „*A legelmaradottabb zugból a legmodernebb gyári életbe kerültünk. A nyomorúságból a jobb megélhetésbe, de ez nem kavarta meg az otthoni életünket. Ha levetettük a munkaruhát és hazamentünk, ugyanúgy éltünk, mint azelőtt. Egymás között csak cigányul beszélünk. Megmaradt a szoros családi összetartozás, tovább éltek a régi szokások.*” (Juhász 2003) Motivációt a tanulásra nem otthonról, hanem vele egykorú, nem cigány, tanult munkatársaitól kapott, akik bevonták a kvantummechanikáról és hasonló tudományos felfedezésekről szóló beszélgetéseikbe, s Choli ekkor fedezte fel, milyen kevés a tudása, ismerte hozzájuk képest. Titokban iratkozott be esti iskolába, munkatársai előtt szégyellte alacsony iskolázottságát, otthon pedig nem támogatták volna, hisz a tanulás nem volt érték. „*Az apám még azt se tartotta semmire, hogy leérettségiztem Amíg csak élt, haragban volt a tanulással. Kárba veszett időnek tartotta – és nemcsak ő, hanem a testvéreim is. A bátyámtól akkor kaptam az első elismerést, amikor a kollégája elújságolta, hogy olvasott tőlem valamit az egyik*

³⁹ Életéről bővebben: Lakatos Menyhért 1975. *Füstös képek*. Budapest: Magvető Kiadó, valamint Juhász Júlia 2003. *Találkoztam boldoguló cigányokkal is*. Budapest: TANINFO Kiadó

újságban.” (Juhász 2003) Az esti iskola után esti gimnázium következett, ahol az irodalom órán egy dolgozatnál József Attila *Ars poeticáját* fordította le cigány nyelvre. Tanára felismerte benne a tehetséget, beküldte – tudta nélkül – fordítását a Nagyvilágba, ami leköszölte, s így lett költő. Tanítói diplomát szerzett, 1972-ben az újpalotai „lila iskolában” tanított cigány gyerekeket, majd a környéken lakó cigány családokból megalapította a Rom Som (Cigány vagyok) együttest és klubot. 1974-ben megjelentette az első cigány-magyar nyelvű – Rom Som nevet viselő – újságot (1977-ig működött, majd indoklás nélkül megszüntették). A hetvenes években a Csavargyári Munkásszálló kulturális igazgatója volt, ahol néhány diplomás cigány fiatallal (Daróczi Ágnes és barátai) hagyományörző klubot hozott létre. Choli aktív részese lett a roma közéletnek, irodalmi – cigány nyelvű költészete, műfordításai – tevékenysége mellett olvasótáborokat, klubokat szervezett, részt vett folklórgyűjtésekben. Számos díjjal, elismeréssel rendelkezik, a roma irodalmi és politikai élet meghatározó alakja.

1974-ben jött haza Amszterdamból a Holland Állami Képzőművészeti Akadémián diplomázott Péli Tamás (1948-1994), az első főiskolát végzett, azaz hivatásos magyarországi cigány festőművész. A Józsefvárosi Mátyás-térről indult, anyai ágon neves muzsikus cigány családból származó, apai ágon azonban nem cigány származású, már gyermekkorában rendkívüli tehetségnek számító művész gimnazistaként elhatározta, hogy a cigányok közé tartozónak tekinti magát. A Képző-és Iparművészeti Szakközépiskola diákjaként 1962-ben megfogadta: *”Azért fogok tanulni, ha Isten is megsegít, festő, festőművész legyek, hogy egy másik „lőállásból” tudjak segíteni népemen, a világgal, a társadalommal szemben, amely régen sem, most sem szeret minket – sajnós.”*⁴⁰ A gimnázium után a hazai Képzőművészeti Főiskolára nem vették fel, de a holland akadémia – kiküldött munkái alapján – meghívta hallgatói közé. A holland református egyház egy évig fizette tandíját, majd az akadémia ösztöndíjasa lett. 1970, 1971 és 1972-ben nagyszerű egyéni kiállításai voltak Amszterdamban, rá jellemző reneszánszos-barokkos inspirációjú festészete egyedülálló művésszé tette. 1974-ben haza érkezve a művészvilág nem fogadta be, képesítés nélküli rajztanárként tudott csak elhelyezkedni az újpalotai „lila iskolában”, Choli mellett. Általa kapcsolódott be a hazai roma művész-és közéletbe, rendületlenül küzdött a cigány képzőművészet megteremtéséért, tanítványokat gyűjtött maga köré. 1976 októberében a Fészek Klubban volt első hazai kiállítása, megnyitó beszédet Lakatos Menyhért mondott.

⁴⁰ Idézet: Molnár István Gábor 2004. *In memoriam Péli Tamás portréfilm*. Budapest: Eötvös József Cigány–Magyar Pedagógiai Társaság.

Ettől kezdve vált ismert és keresett művésszé, megrendeléseket is kapott. 1982-ben a fővárosban a Dagály utcai könyvtárban kellett egy pannót festenie neves történelmi személyekről. A hatalmas festményen Julianus barátot, Kőrösi-Csoma Sándort és Apáczai Csere Jánost ábrázolta. A zsűrinek tetszett a munka, de utasították, hogy a képeken látható bizonyos „magyarkodó” motívumokat, Julianus barátot, a turult, és a trikolórt fesse le. Péli ezt megtagadta, ezért munkáját nem, csak az anyagárat fizették ki. 1983-ban a tiszadobi Andrassy-kastélyban – gyermekotthonban – kértek tőle festményt. A hatalmas, negyvenkét négyzetméteres „Születés” pannó – melyet legtehetségesebb tanítványa, Szentandrassy István segédletével festett-, a cigányság és a magyarság történelmének összefonódó jeleneit jeleníti meg. Egész életén keresztül vallotta kettős identitását: *„A homlokomon két aranypánt van: az egyik a cigány kultúra, a másik a magyar kultúra, s e kettőt tőlem senki el nem veheti.”*⁴¹ Élete utolsó éveiben aktívan bekapcsolódott a hazai politikába; az MSZP színeiben parlamenti képviselő lett 1992–1994 között. Az elhúzódó, unalmas interpellációk alatt szatirikus grafikai széljegyzeteket készített, ami Parlamenti jegyzetek címmel 1993-ban megjelentetett. Az 1994-ben elhunyt Péli Tamást Kerékgyártó István művészettörténész így méltatta: *„A magyarországi roma képzőművészek között ő volt a festőkirály. Tehetsége, iskolateremtő képessége és egyéniségének vonzereje, kisugárzó hatása folytán központi szerepet játszott a cigány képzőművészek között, sőt, mondhatni, az egész roma művészértelmiségnek meghatározó erejű vezéregyénisége volt.”* (Kerékgyártó 2006)

A „nagy generáció” mellett a hetvenes-nyolcvanas években folyamatosan jelentek meg a cigány értelmiség új és új képviselői. Lakatos, Choli és Péli mellé csatlakozott a mohácsi Kovács József Hontalan költő, újságíró, aki aktív szervezőként, résztvevőként bekapcsolódott a roma kulturális és közéletbe is.

A csengeri cigánysorról, igen mély szegénységből indult Osztójkán Béla (1948–2008) író, költő, újságíró, lapszerkesztő. Már a hetvenes évek második felétől jelentek meg versei, köteteiért számos díjban részesült. Alapító tagja és vezetője volt különböző cigány kulturális és politikai egyesületeknek, 1989-ben megalapította az első demokratikus cigány szervezetet a Phralipét, s főtitkára volt az 1990-ben alakult Magyarországi Roma Parlamentnek.

1978-ban jelent meg Holdosi József (1951–2005) Kányák című regénye, amelyért 1979-ben a Művészeti Alap *„Legjobb első kötetes szerző”* díját nyerte el. Holdosi Vétről, a

⁴¹ Idézet: Molnár István Gábor 2004. *In memoriam Péli Tamás portréfilm*. Budapest: Eötvös József Cigány–Magyar Pedagógiai Társaság.

település végén levő cigánysorról indult, s már gyermekként erősen elhatározta, hogy tanulni fog, több lesz, mint a többiek, hogy bebizonyítsa, a cigányok is ugyanolyan értékesek, mint a magyarok. Magyar-történelem szakos tanár lett Szombathelyen, tanítványai rajongtak érte. Könyveiért, munkájáért számos díjat kapott. A megbecsült, köztiszteletben álló tanárnak halála után a város díszsírhelyet adományozott, volt iskolája falán tanítványai, munkatársai emléktáblát helyeztek el.

Kiemelkedő alakja volt a hazai cigányságnak Csemer Géza (1944–2012) színpadi szerző, rendező, 1967-1983 között az Állami Operaház segédrendezője. Híres szegedi muzsikus családból származott, a szegedi egyetem bölcsészkarán végzett. A roma közélet meghatározó alakja, Szakcsi Lakatos Bélával közösen írt művei, filmforgatókönyvei, rádiójátékai, muzsikus cigányok életéről írt könyvei által a hazai kulturális élet ismert és elismert alkotója volt.

Szakcsi Lakatos Béla világhírű zongoraművész, zeneszerző, a dzsessz hazai „nagykövete” pesti muzsikus cigány családból származik, primás édesapja irányította a hegedű helyett a zongora felé: *”Gondolta, a zongora jó hangszer, eljátszom valami bárban vagy mulatóban, mindig meglesz a kenyérem.”*⁴² Hetvenes évek közepétől a Bartók Béla Zeneművészeti szakközépiskola jazz-szakának tanára volt egy évtizedig. Fellépései mellett cigány folklór gyűjtésével és színpadra állításával is foglalkozott. A legmagasabb állami kitüntetések, köztük a Hazám-díj tulajdonosa. Tudatosan törekedett a „cigány dzsessz” műfajának megteremtésére.⁴³

A nagyecsed-i Balázs Gusztáv 1951-ben egy kilencgyermekes üstfoldozó oláh cigány családban született. Először tanítói diplomát szerzett, évekig Gégényben tanított, s mellette amatőr néptáncos volt, a nyolcvanas évektől cigány néptánc-táborokat szervezett. Aranyarkantyú-díjjal és a Népművészet Ifjú Mestere címmel tüntették ki. A Debreceni Egyetemen muzeológiát és néprajzot tanult, doktori disszertációját a cigány néptáncból írta. Gyűjtőmunkáiból rendszeresen publikál, fotográfusként és festőművészként is ismert.

Balogh Attila költő, újságíró, művészetszervező 1956-ban az alsóvadászi cigánysoron született. Egyesztendő korában gyermekbénulást kapott, emiatt huszonnégy éves koráig különböző kórházakban, intézetekben élte életét. 1980-ban jelent meg első kötete Lendítem lábamat címmel, melyért 1981-ben irodalmi nívódíjat kapott. Több kötetrel és díjjal

⁴² Szakcsi Lakatos vallomása életéről, hitéről: http://www.artvarium.hu/index.php?oldal=szakcsi-lakatos_bela.php. (2012.01.05.)

⁴³ 2004-ben kiadott Na dara! (Ne félj!) című albuma a „cigány dzsessz” műfajteremtő alkotása

– köztük az Alternatív József Attila-díjjal – rendelkezik. Alapítója és főszerkesztője az 1994–1998 között kiadott Cigányfűró, kisebbségi szellemű művészeti és közérzeti folyóiratnak.⁴⁴

A boldvai cigánytelepről indult Lojkó Lakatos József író, költő és filmrendező. Előbb Sárospatakon szerzett tanítói diplomát, dolgozott is cigányiskola pedagógusaként. 1979-ben a Színház-és Filmművészeti Akadémia rendezői szakán végzett; 1981-ben bemutatott – a holokauszttal cigány áldozatairól szóló – Elfelejtett holtak című dokumentumfilmjével vált ismertté. Lojkó mind az irodalmi életben, mind a film-és színházművészet területén maradandót alkotott, 2000-ben alapítója, azóta tanára a Shakespeare Színművészeti Akadémiának.

A hetvenes évek elején már Kiskundorozsmán dolgozott orvosként Szirtesi Zoltán, módos szegedi muzsikus-kereskedő cigány család egyetlen gyermeke. A szegedi egyetem elvégzése után dorozsmai körzeti orvosként, látva a cigányok nyomorúságos helyzetét, a velük szemben alkalmazott megkülönböztető, megalázó bánásmódot kollegái részéről – a cigány betegeknek várniuk kellett, mindig csak legutoljára kerülhettek sorra, székre nem, csak a földre ülhettek mind a váróban, mind az orvosi rendelőben – önként kérte feletteseitől, csatolják hozzá a cigánytelepet is, majd ő lesz az orvosuk, mondván: „*Ha én mint cigány nem segítek rajtuk, akkor ki segítsen rajtuk?*”. Szirtesi doktor azóta is ott dolgozik, megbecsüli mindenki, különböző díjakat is kapott munkája elismeréséül a négy évtized alatt. Orvosi teendői mellett aktívan bekapcsolódott a roma közéletbe is, az Országos Cigánytanács egyik alapítója. Könyvet írt a cigányság egészségügyi helyzetéről a szakmának, s egy egészségügyi felvilágosító füzetet a cigányoknak – közösen Choli Daróczival cigány-magyar nyelven – Védd az egészséged! Losar to sastyipe! címmel.⁴⁵

Szegedi Dezső Jászai Mari-díjas színművész a hetvenes években kezdte színészi pályáját. 1953-ban született Miskolc cigányok lakta negyedében, a Gordonban. Édesapja – bár igen szegényen éltek – nagyon szeretett olvasni, minden könyvet megvett, egész lakásuk tele volt velük, így kapott kedvet ő is az olvasásra. Kezdetben amatőr színjátszó csoportban játszott, majd énekkari tagként, a nyolcvanas évek elejétől pedig színművészként tartozik a Miskolci színházhoz. Számtalan prózai és zenei darabban, filmben szerepelt. Miskolc város Nívódíjjal ismerte el munkáját. Bár mindig cigánynak vallotta magát, roma identitásának tudatos vállalása Lakatos Menyhért Füstös képek című regényének elolvasása után kezdődött,

⁴⁴ Életéről bővebben: Palágyi Edit: Cigány költő állást keres. Szabadszféra, 2008. május 16. lapszám

⁴⁵ Dr. Szirtesi Zoltánnal készült film: Barna utak – Dr. Szirtesi Zoltán
http://videotar.mtv.hu/Videok/2009/06/10/15/Barna_utak_Dr_Szirtesi_Zoltan.aspx (2011.12.27.)

aktívan bekapcsolódott a cigány kultúra terjesztésébe, olvasótáborok rendszeres résztvevője. Megálmodta, majd 2005-ben megalapította a Romano Teatro Kulturális Egyesületet, melynek célja, hogy cigány és nem cigány fiatalok a művészetek segítségével közelebb kerüljenek egymáshoz.

A hazai cigányság jeles képviselője, Hollai Kálmán is ismert színész. Salgótarjánból indult, a Színiakadémia elvégzése után az ország számos színpadán játszott musical és prózai szerepeket egyaránt. Korán bekapcsolódott a roma közéletbe; cigány gyermekek tehetséggondozó munkájában aktív szerepet játszott. Filmszerepei közül különösen emlékeztetése azok az alakításai, amelyekben cigány szereplőt formált, az utóbbi években filmet is rendez.⁴⁶ Munkáját számos kitüntetéssel elismerték; többek között a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkereszt tulajdonosa.

Az 1983-as *Ki mit tud?* televíziós vetélkedőn tűnt fel Jónás Judit, vers-és prózamondó kategóriában első helyezett lett. A nógrádi kereskedő cigány családból származó, a berceli cigánydombról indult, ma már az ország legismertebb roma színésznője 1987-ben fejezte be tanulmányait a Színművészeti Akadémián, 1992-ben elsőként kapta meg a Domján Edit-díjat. 1995-ben alapította a Duande Színházi Társulatot, majd annak utódként 2008-ban a Cinka Panna Cigány Színházat, melynek célja, a roma kultúra, művészet megismertetése, közvetítése. Az állandó társulattal rendelkező színháznak cigány és nem cigány tagjai egyaránt vannak. Jónás Judit munkájáért számos elismerést, kitüntetést kapott.

Különleges alakja volt a hazai cigány művészetnek Balázs János (1905–1977) naiv festőművész, költő. Alsókubinban született cigány zenész családban, apja, nagyapja primás volt. Kisgyermekkorában Salgótarjánba, a pécskődombi cigánytelepre költöztek egy maguk készítette putriba, ahol élete utolsó két éve kivételével a festő az egész életét leélte. Mindössze két évet járt iskolába, megtanult írni-olvasni, s mindene a rajzolás, olvasás, írás lett. Rajztehetségét már gyermekkorában felfedezték, de ambícióit a család nem támogatta. Verset írni még fiatalon, a hadifogságban kezdett, odahaza azonban a verseivel teleírt papírokat édesanyja gyűjtősként használta. Festeni újra 1968-ban kezdett; magányos, mogorva remeteként élt, de festményein ennek ellentmondó egyedülálló, utánozhatatlan képi és színvilágot teremtett. Festményeiből kiállítás az egész országban és Európa számos helyén volt, de képeit nem adta el, csak egyszer, amikor *Füstölgések* című verseskötetét 1973-ban megjelentette.

⁴⁶ Legismertebb filmjei: *Átok és szerelem* (1985), *Dallas Pashamende* (2004). Rendezései: *Cigánytánc* (2001), *Cigányfűró* (2004).

A békési Újkígyósi cigánytelepen 1949-ben született Rostás Farkas György hagyományörző, igen szegény, tizenegy gyermekes oláh cigány családból származik. A magyarországi cigány értelmiség, s a cigány-nem cigány együttélés meghatározó alakja író, költő, műfordító, újságíró. Az egész telepen ő volt az első, aki elvégezte az iskolát. Nagyon szeretett olvasni, esténként édesanyjának is felolvasott, Petőfi verseit hallgatva édesanyja sírt, majd lefekvéskor megkérdezte fiától: „*Te fiam, ez a Petőfi ugye cigány volt?*” Rostás Farkas nagyon szeretett tanulni, tanárai, osztálytársai között is sok segítőt talált, cipőt, ruhát is hoztak neki és testvéreinek, s mindenki bátorította, hogy tanuljon tovább. Tíz éves kora óta költő szeretett volna lenni. A békéscsabai középiskola elvégzése után 18 évesen, ötvennégy forinttal a zsebében, elindult szerencsét próbálni – mint a hatvanas években oly sokan – Budapestre. Megismerkedett Cholival, Lakatos Menyhérttel, versei jelentek meg különböző napilapokban, s bekapcsolódott a roma közéletbe. A nem cigány alkotók barátságát, társaságát is megtalálta; Fodor András, Gyurkovics Tibor, Pomogáts Béla és Szabad György pályáját, életútját is meghatározták. A József Attila-díjas költő a cigány kultúra, nyelv őrzője, ápolója, egész életében tudatosan építette, építi a hidat a cigányok és nem cigányok között, s évtizedek óta sürgeti a cigány értelmiség összefogását. 1989-ben megalapította a Cigány Tudományos és Művészeti Társaságot, 1993-ban a Kethano Drom (Közös út) folyóiratot. Számos irodalmi és állami kitüntetés tulajdonosa.⁴⁷

A nyolcvanas években Miskolcon lett először ismert Horváth Aladár tanítói végzettségű, roma polgárjogi aktivista, az első hazai cigány polgárjogi tömörülés létrehozója. 1964-ben született muzsikus cigány családban, szülei gyári munkások voltak, Miskolc munkáskolóniájának szélén egy kis fáskamrában éltek hatan, hétéves koráig. A telepről elköltözve jobb körülmények közé kerültek, Horváth Aladár jó eredménnyel elvégezte Miskolcon a gimnáziumot, majd Sárospatakon tanítói diplomát szerzett. Gimnáziumi évei alatt találkozott Bari Károly költészetével, s ekkor határozta el, hogy identitását vállalva, cigány értelmiségiként akar élni és érvényesülni. Diplomája megszerzése után előbb Köröm község cigány iskolájában tanított pár évig, majd Miskolcon túlkoros cigány gyermekek osztályában. Tanítói évei alatt szembesült azzal, hogy milyen eredménytelen a cigány gyermekek elkülönített oktatása. Cigányklubot hozott létre a városban gyerekeknek és felnőtteknek, majd a Miskolcon megrendezett Nemzetközi Cigány Folklórfesztivál révén bekapcsolódott az országos roma közéletbe is. 1988-ban a város belső kerületeiből – városrendezés céljából – ki akarták telepíteni a cigány lakosokat, új lakóhelyüket Miskolcon

⁴⁷ Rostás Farkas György vallomása életéről: <http://www.youtube.com/watch?v=gxcfwikpLto> (2011.12.20.)

kívül, a Sajó partján elkülönítve, alacsony komfortfokozatú lakásokban jelölték ki. Horváth, mint fiatal tanító ekkor tiltakozó megmozdulást szervezett, a fővárosból nem cigány értelmiségiek (a demokratikus ellenzék, a SZETA tagjai) is odautaztak, támogatásukról biztosítva a protestálást, a Horváth vezetésével megalakult Gettóellenes Bizottság munkáját. A tiltakozás sikeres volt, nem épült fel a cigány gettó. Horváth Aladár a nyolcvanas évek végén Budapestre költözött, s aktív részese lett a roma mozgalomnak, 1990–1994 között országgyűlési képviselő. 1995-ben megalapította a Roma Polgárjogi Mozgalmat, s tagként, vezetőként számos más szerveződésben is részt vett, részt vesz.

Feltétlenül említést kell tennünk – a cigány gyermekek oktatása terén elvégzett úttörő munkájáért – Rézművesné Lináról, az ország első cigány óvónőjéről, aki a hodászi Koleráson, a többségben hagyományörző oláh cigányok lakta cigánytelepen született, nőtt fel és élt, majd 1970-ben saját elhatározásából kézen fogta hároméves kislányát,⁴⁸ madzaggal körbekerített egy füves területet a Kolerásban, s kinevezte óvodának.(5.sz. melléklet) A falak nélküli „madzag-óvoda” vonzotta az érdeklődő asszonyokat, gyerekeket. Lina mesélt nekik, versekre, énekekre, mondókákra, helyes beszédre, az oláh cigány és a magyar nyelv használatára, illemre tanította őket. Később elvégezte az óvónőképzőt, diplomáját 1979-ben kapta meg. Sója Miklós mellett neki is nagy szerepe volt abban, hogy Hodász ma is példaértékű az ott élő cigányok iskolai végzettsége, tiszta portái, a cigány és nem cigány lakosság békés együttélése tekintetében.

5.6. A cigány értelmiség a késő Kádár-korban, oktatási eredmények és visszasságok

Az említett – meghatározó – értelmiségiek mellett fokozatosan bővült az emancipációs mozgalomhoz csatlakozók köre, 1980 decemberében a fővárosban megalakult a Cigány Értelmiségi Klub, mely ezeket, a cigányságukat felvállaló művészeket, szociális munkásokat, pedagógusokat, klubvezetőket fogta össze. (Daróczy 2006) Vezetővé Fátyol Tivadart választották. A nyolcvanas évek végére, s főleg a kilencvenes évek közepére megizmosodott, fokozatosan öntudatosabbá vált a hazai roma/cigány értelmiségi réteg. A nyolcvanas évek közepére – a vékony cigány értelmiségi csoport vezetésével – egyre eredményesebben szervezte meg önmagát; már nem csupán várt arra, hogy megmutathassa magát a többségi népesség előtt, hanem kezébe vette sorsának alakítását. A nyolcvanas évek közepén két szervezet létrehozását is engedélyezte a pártpolitika; 1985-ben megalakult az

⁴⁸ Rézműves Melinda néprajzkutató, az ELTE néprajz szakán végzett 1995-ben. Néprajzi kutatással, gyűjtéssel foglalkozik, számos könyve jelent meg a cigányság kulturális értékeiről. 2001-ben az ország első Roma tájházát hozta létre és azóta is működteti Hodászon.

Országos Cigánytanács Choli Daróczi elnökletével, majd 1986-ban a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége Lakatos Menyhért vezetésével, s 1987-ben megjelent a Romano Nyevice (Cigány Újság), a Szövetség lapja. Természetesen mindkettő szervezet a pártvezetés akaratából jött létre; 1984-ben tartott KB ülés jegyzőkönyve szerint: „A bizottság felkéri a Művelődési Minisztériumot [...] vizsgálja meg a további társadalmi beilleszkedést szolgáló cigány kulturális szövetség létrehozásának és egy cigányságnak szóló lap indításának feltételeit.” (Mezey és mtsai 1986), s a Hazafias Népfront égisze, ellenőrzése alatt működhetett.

A cigány értelmiség hetvenes-nyolcvanas években megkezdődő artikulálódását meglátásunk szerint több tényező is elősegítette:

- A szocialista nagyipari termelés, bányászat, kohászat, építészet hatalmas munkaerő-igénye a cigány munkásokra is igényt tartott, az általános és kötelező munkavállalás pedig szükségessé tette és fenntartotta a cigányok mobilizálódását, ezáltal kikerültek saját bezárt világukból, óhatatlanul is magukévá tették a többségi társadalom tanulással, tudással, iskoláztatással kapcsolatos elvárásait.
- A hatvanas évek erdei cigánytelepek felszámolását előíró, valamint a cigány gyermekek oktatásának megoldására irányuló szabályozások egyrészt közelebb terelték fizikailag és átvitt értelemben is a cigányságot a többségi lakossághoz, másrészt jól-rosszul, de igyekezett megoldani a cigány gyermekek iskoláztatását. A cigány és a többségi népesség közötti térbeli távolság csökkenése kulturális közeledést, többségi minták eltanulását tette lehetővé, s az addig „láthatatlan cigányság” gyermekei kontroll alá kerülve kevésbé tudták elkerülni az iskoláztatást, feltéve, ha az oktatás minden szereplője, a szülők, a gyermek, az iskola vezetése, a pedagógus, a tanács is fontosnak tartották azt. Amint a bemutatott értelmiségi életutak bizonyítják, mindez kellett ahhoz, hogy a hetvenes évek végére, nyolcvanas évek elejére kialakulhasson a vékony iskolázott réteg.
- A cigány értelmiség szerveződése – mint az előzőekből is látható – kizárólag kulturális alapokról indult, a kibontakozó roma/cigány folklórmozgalom tökéletesen megfért, sőt, illeszkedett az ugyancsak hetvenes években, nem sokkal korábban indult magyar táncház mozgalomhoz. A cigány klubok, táncházak értelemszerűen értelmiségi találkozóhelyek is voltak.
- Minden valószínűség szerint a cigány értelmiség kevésbé tudott volna megjelenni, érvényesülni a hetvenes évek végén kibontakozó demokratikus ellenzéki csoportosulás, a SZETA megalakulása nélkül. Kemény István 1971-ben

kezdődött szegény-és cigánykutatásaihoz csatlakozó Solt Ottilia, Vitányi Iván, Havas Gábor köré gyűlt fiatal ellenzéki, liberális értelmiségiek a szegények mellett a cigányok felé is fordultak, s a roma értelmiség képviselői (Daróczi Ágnes, Zsigó Jenő, Horváth Aladár) is megtalálták az utat a szociálisan érzékeny, nem cigány értelmiség felé.⁴⁹ A szövetség – ekkor még – szorosnak bizonyult, a rendszerváltás után e cigány értelmiségiek közül néhányan a szabad demokraták országgyűlési képviselői is lettek.

- A hazai roma értelmiség alakulásában – ha közvetlenül nem is, de közvetve mindenképpen – szerepet játszott a formálódó nemzetközi roma mozgalom. Az 1971-ben London mellett tizennégy ország küldötteinek részvételével megtartott I. Cigány Világkongresszuson (WRC) – mely döntést hozott a roma önelnevezés bevezetéséről, a zászlóról és a himnuszról – Lakatos Menyhért is ott volt. 1978-ban már Choli Daróczi is vele tartott a Genfben összehívott II. Kongresszusra, 1981-ben pedig Lakatos Menyhért vezetésével utazott egy értelmiségiekből álló küldöttség Göttingenbe a III. Világkongresszusra. A megalakuló nemzetközi roma szervezetek – legfőképp az 1971-ben alakult IRU (International Roma Union) – bátorítással, de szakmai segítséggel, s kapcsolati tőkével is ellátták a hazai értelmiséget. Az IRU 1979-ben az ENSZ-ben konzultatív státuszt kapott, 1986-ban pedig az UNICEF regisztrált NGO partnere lett. Ez némi politikai tőkét is jelentett a hazai cigány értelmiségnek.

A nyolcvanas évek végére már ismert, s bizonyos körökben elismert volt a hazai roma értelmiségi réteg. S bár a többség előtt kezdetben egységes csoportként jelentek meg, a felszín alatt kitapintható volt a különböző cigány csoportokhoz – zenész és más magyar cigányok, oláh és beás cigányok – tartozók közötti évszázados feszültségek. Az addig sem teljesen egységes cigány értelmiségi, elit csoporton belül az évtized végén a nemzetiségi jogok kérdése mentén markáns szakadás következett be. 1988-ban Daróczi, Bari és Zsigó a cigányok nemzeti jogainak biztosításáért szálltak síkra szemben a roma elit többi tagjával, Lakatossal, Pélivel, Fátyollal, Cholival, Rostás Farkassal, akik szerint a cigányság nem volt jogosult kisebbségi/nemzetiségi jogokra. A jogokat követelő fiatalokat radikális ellenzéknek minősítették, s Lakatos Menyhért kijelentette: *„A nemzetiségi jogok úgy állnának a cigányoknak, mint gebének a fényes lószerszám.”* (Zsigó 2005)

⁴⁹ Erről az időszakról részletesen: Diósi Ágnes 1999. A cigányság ügye a demokratikus ellenzék tükrében. Interjú Havas Gáborral. *Esély* 6, 83-99.

1989 januárja ismét egy fontos dátum a hazai cigányság történelmében, hisz ekkor hangzott el először a Magyar Rádió Cigányfélóra című műsora; szerkesztője, s műsorvezetője – a 2007-ben Jó Ember Díjjal kitüntetett – egy ormánsági kis falu, az azóta megszűnt Háromfa beás cigánytelepéről származó fiatal cigány értelmiségi nő, a tanári és újságírói végzettséggel rendelkező Varga Ilona volt.

1989-ben két olyan cigány szervezet is alakult, amely a cigány-nem cigány együttműködést alapcélként fogalmazta meg; az „Eötvös József” Cigány–Magyar Pedagógiai Társaság Rácz Gyöngyi vezetésével és a Cigány Tudományos és Művészeti Társaság Rostás–Farkas György elnökletével.

Miközben az értelmiség a kultúra terjesztése, az emancipációs törekvések és a nemzetiségi jogaik érdekében a saját harcait vívta, alkotó munkáját végezte, a cigány gyermekek iskolázottsági mutatói lassan, de egyenletesen javultak. Míg 1971-ben a cigány tanulók 15,3%-a végezte el a nyolc osztályt, a nyolcvanas évek elejére a roma gyermekek közel fele 16 éves koráig megszerezte az általános iskolai végzettséget. A pártbizottság adatai szerint a továbbtanuló cigány fiatalok aránya közel 37%-ra emelkedett; kétszáz fő tanult gimnáziumban, szakközépiskolában háromszáz, szakközépiskolában pedig háromezer-háromezer ötszáz. 1982-ben 5882 cigány fiatal járt a dolgozók általános iskolájába, 586 pedig középiskolába.

Továbbra is nagy volt azonban az iskolai lemorzsolódás, különösen a felső tagozatban, leginkább a hatodik osztályban, s minden szakmai tiltakozás, állásfoglalás ellenére⁵⁰ rohamosan nőtt a gyógypedagógiai intézményekben tanuló cigány diákok száma is; 1974/75-ben ezekben az iskolákban tanult cigány gyermekek aránya 24,1%-a, 1983/84-ben már 36%. A kiegészítő osztályokba, iskolákba történő átirányítás annak ellenére nagy számban folytatódott, hogy 1978-ban megjelent Czeizel és munkatársainak e téren végzett vizsgálatainak eredménye. Czeizel, Lányiné és Rátay Budapest huszonnégy kiegészítő és gyógypedagógia intézményeiben tanuló gyermekeket vizsgálták meg, s megállapították, hogy az adott iskolákban tanulóknak csupán 49,3%-a értelmi fogyatékos, a többség, 50,7% teljesen normális, normál iskolában kellett volna tanulniuk. (Czeizel és mtsai 1978) A hazai cigány lakosság helyzetével foglalkozó MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság a szakértői állásfoglalások következtében már ekkor, 1984-ben megállapította. „ *A rohamosan emelkedő arány az esetek nagy részében a szociális-kulturális és nyelvi hátrány helytelen,*

⁵⁰ Réger Zita 1981. *Amit a cigány gyermekek fejlettségének megítéléséhez tudni kell.* Az áthelyezési vizsgálat. 143-160. Budapest: Művelődési Minisztérium, valamint Solt Ottilia 1976. *Cigány gyerekek az iskolában.* Budapest 6, 28-31.

gyógypedagógiai esetként való minősítésére vezethető vissza; s annak is tulajdonítható, hogy a közoktatásban e hátrányok leküzdésére mindmáig nem alakultak ki megfelelő speciális programok, módszertani útmutatók.” (Mezey és mtsai 1986) Az iskolázottsági mutatók javulása mellett már a nyolcvanas évek első felében egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a gyermekek elkülönített oktatása nem hozta meg a várt eredményeket, egyre több szakértő jelezte,⁵¹ hogy az elkülönített oktatás inkább a szegregációt, mint a felzárkóztatást jelenti. Az Országos Pedagógiai Intézet Főigazgatói Tanácsa is megvizsgálta a kérdést, s előterjesztést készítettek, miszerint az országban az 1982/83-as tanévben 130 cigány osztályban tanuló közel 3000 gyermek számára ez az oktatási forma nem megfelelő. 1984 októberében az MSZMP Propaganda Bizottsága kijelentette: „Meg kell szüntetni a cigánygyermekek gyógypedagógiai intézményekbe való átirányításának eddigi helytelen gyakorlatát; ezt az iskolatípust a valóban gyógypedagógiai nevelésre szoruló gyermekek számára kell igénybe venni.” (Mezey és mtsai 1986) Mindezek ellenére az 1985-ben készült új oktatási törvény nem foglalkozott a cigány gyermekek különböző formában megvalósuló elkülönített tanításával, így a szegregált oktatás egyre nagyobb gyermekszámmal tovább folytatódott.

5.7. Roma/cigány népesség és oktatás a 20. század utolsó évtizedében

A kilencvenes évek elejére tovább javultak a cigányság iskolázottsági mutatói, bár a kapott eredmények jelentős területi és anyanyelv szerinti különbséget mutattak. 1993-ban a romák 25–29 éves korosztályának 75%-a rendelkezett általános iskolai végzettséggel; ezen belül legrosszabb, 70% volt az arány az ország keleti régióiban, s legjobb, 84% a budapesti iparvidéken. Nyelvhasználat alapján a magyar cigányok (romungrók, muzsikusok) 78%-a, a beások 58%-a, az oláh cigányok 52%-a végezte el a nyolc osztályt. (Kemény és mtsai 2004) Az iskolaköteles korúak 45-50%-a ugyan befejezte – gyakran csak 16 éves korára – az általános iskolát sikeresen, de csupán töredékük jutott be a középfokú oktatásba, ahonnan legalább a felük lemorzsolódott. Ugyanekkor a többségi társadalomban alapfokú végzettséggel már szinte a teljes népesség rendelkezett (96%), s a középfokú oktatásban való részvétel is jelentős volt. Azaz miközben jelentősen javultak a cigányság oktatási mutatói, a cigányság és a többség iskolázottsága közötti távolság továbbra sem csökkent, inkább még növekedett. A cigány és a nem cigány fiatalok továbbtanulási arányait, különbségeit a 9. ábráról leolvashatjuk.

⁵¹ Többek között Réger Zita 1978. Cigányosztály, „vegyes osztály” – a tények tükrében. *Valóság* 8. Vizsgálatok a cigány gyermekek magyar nyelvi oktatása – nevelése köréből I. Tanárképző Főiskola, Pécs 1978. Csongor Anna 1979. Majd ott megtanítják őket a rendre. *Mozgó Világ* 1, 58-63.

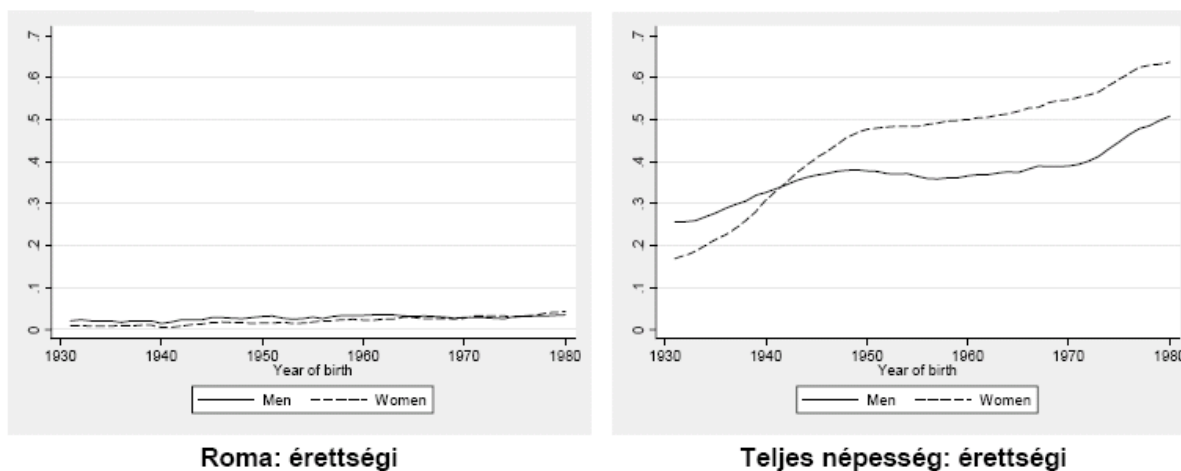
Iskolatípus	A teljes népesség (%)	A roma népesség (%)
Szakiskola	6	9,4
Szaktanácsképző	35,5	31,2
Szakközépiskola	32	10
Gimnázium	24,2	0,6
Középiskola együtt	56,2	10,6
Mindösszesen	97,7	51,2

9. ábra

A nyolcadik osztályosokhoz viszonyított továbbtanulási (bejutási) arányok
a középfokú oktatásban 1993.

Forrás: Kemény 1996.

Drámai különbséget a teljes népesség és a cigányság között a középiskolai és felsőfokú továbbtanulási arányok mutattak, az érettségivel rendelkezők száma rendkívül alacsony volt. (10. ábra)

10. ábra

Az érettségi aránya a cigány és nem cigány népesség körében

Forrás: Kertesi-Kézdi 2006.

A kilencvenes években nem csupán a teljes cigány népességen belül, de a fiatal korosztály, a húsz-harminc évesek körében is rendkívül alacsony maradt az érettségizettek száma (11. ábra), ami arra utalt, hogy az oktatás továbbra sem képes a többség iskolázottsági szintjéhez közelíteni a cigányokét.

A 8 általánosnál magasabb végzettségűek aránya (%) Magyarországon 1993-ban						
Életkor	Roma népesség			Teljes népesség		
	Szakiskola	Szaktanulmányok képző	Érettségi	Szakiskola	Szaktanulmányok képző	Érettségi
20-30 év	2	17	3	2	34	46
Összesen:	22			82		

11. ábra

Középfokú végzettség a roma és a teljes népességben 1993.

Forrás: Varga 2009.

Az adatok szerint, a kilencvenes évek elején a teljes népesség fiatal felnőtteinek közel fele rendelkezett érettségivel, s túlnyomó többsége középfokú végzettséggel, a cigány fiatalok között elenyésző volt a középiskolát sikeresen elvégzők aránya, s középfokú oktatásban is kevesebb, mint felük vett részt. Az évtized végére – részben azért, mert jelentősen emelkedett a középiskolai férőhelyek száma, részben, mert bevezetésre került a közoktatási normatíva, s nem utolsósorban azért, mert a cigány szülők is kezdték felismerni az iskoláztatás fontosságát az alacsonyan iskolázott munkanélküliek tömegeinek helyzetét látva – megnőtt a középfokú oktatásba belépő cigány diákok száma. 1999-ben a nyolc osztályt elvégzők 57%-a szakmunkásképzőbe, 15,4% szakközépiskolába, 3,6% pedig gimnáziumba jelentkezett és nyert felvételt. (Havas és mtsai 2002)

A beiskolázási mutatók javulása mellett – minden szakmai jelzés és állásfoglalás ellenére – tovább folytatódott a cigány gyermekek elkülönített oktatása, pedig egyre több kutatás, felmérés bizonyította, hogy ezekben az elkülönített iskolákban, osztályokban a gyermekek minden vizsgált szempont – többek között tanári felkészültség, motiváció, szaktanári ellátottság, szakórák, iskolai felszereltség, követelményszint, továbbtanulás – szerint nem cigány társaiknál sokkal rosszabb helyzetben vannak, gyengébb minőségű oktatásban részesülnek, azaz a szegregált oktatás „zsákutcás” megoldás.

Havas, Kemény, és Liskó kutatásai szerint az 1999/2000-es tanévben megközelítőleg

- 1230 olyan osztály volt, ahol a cigány tanulók aránya meghaladta az 50%-ot, ez kb. 13 500 gyermeket érintett
- 740 olyan osztály volt, ahol a cigány tanulók aránya meghaladta a 75%-ot, ez kb. 10 300 gyermeket érintett
- 770 homogén cigány osztály volt, amelyekbe közel 9000 gyermek járt.

Vizsgálataik szerint a cigány általános iskolások bő egyharmada cigány többségű osztályokban tanult. (Havas és mtsai 2002)

Tovább növekedett – annak ellenére, hogy az 1985. évi oktatási törvény alapján fokozatosan csökkenteni kellett volna – a cigány gyermekek elkülönített oktatásának sajátos formája, a kiegészítő, felzárkóztató, fogyatékos, gyógypedagógiai osztályokban, iskolákban történő oktatás. Az 1974/75-ös tanévben a cigány tanulók 12%-a járt kiegészítő osztályba, 1985/86-os tanévben már 18%. (2003-as kutatási adatok szerint már 19,7% lett ez az arány.) (Kemény és mtsai 2004)

Felsőfokú végzettség tekintetében továbbra is óriási volt a különbség; a kilencvenes évek elején a nem cigány népesség 9,5%-a rendelkezett diplomával, a cigányságnak csupán 0,2%-a. (Havas és mtsai 2002)

Minden bírálat fenntartása mellett kétségtelen, hogy a rendszerváltás után jelentős változások is történtek, látványos eredmények is születtek a cigányság oktatása terén. A cigányság államalkotó népként való elismerése (1993.évi LXXVII.tv.), a közoktatásról szóló (LXXIX. tv.), a nemzetiségek és etnikai kisebbségek oktatását kiegészítő állami támogatások bevezetése, a cigány nyelvű oktatás, a cigány kultúra oktatásának lehetősége, a kisebbségi önkormányzatok képviselőinek beleszólási lehetősége a helyi kisebbségi oktatásba, a roma/cigány tanulását támogató különféle ösztöndíjprogramok és még számtalan kezdeményezés – helyi és országos, állami és civil – hozzájárult ahhoz, hogy a hazai roma/cigány népesség iskolázottsága javuljon. Számtalan alulról induló kezdeményezés bizonyította mind a cigányság, mind a nem cigányok elköteleződését a cigány gyermekek minőségi, sikeres iskoláztatása mellett; a kilencvenes években sorra szerveződtek nemzetközi összehasonlításban is kitűnő, egyedülálló intézmények. Ezek sorába tartozik az 1993 óta a Szalézi rend által fenntartott Don Bosco Általános Iskola és Szakiskola Kazincbarcikán, az 1994-ben Pécssett – Bogdán János (1963-1999), beás pedagógus által megálmodott és alapított Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium, az ugyanebben az évben Budapesten indított – a világhírű Kalyi Jag együttes vezetője, nagyecsed-i oláh cigány családból származó Varga Gusztáv által alapított – Kalyi Jag Roma Nemzetiségi Szakiskola. 1995-ben Csillei Béla és néhány „gyerekpárti pedagógus” barátja

támogatásával megálmodta és elindította a Roma Esély (később dr. Hegedűs T. András) Alapítványi Középiskola, Szakiskola és Kollégiumot, ugyancsak 1995-ben megkezdte működését a nyírteleki Kedvesház, s 1996-ban az edelényi Munkaiskola. Az alsószentmártoni katolikus egyházközség és a pécsi katolikus Caritas támogatásával (Lankó József alsószentmártoni plébános, Derdák Tibor szociológus és Lothar Weiss witterni plébános alapításával) 1996-ban Mánfán elindult a Collegium Martineum, 1997-ben Budapesten a VIII. kerületben megnyitotta kapuját a Szőke Judit által alapított Józsefvárosi Tanoda. Ezek mögött az úttörő kezdeményezések mögött cigány és nem cigány személyek, magán, egyházi és Soros Alapítványi támogatások álltak. A kimondottan roma fiatalok tanulását támogató képzési és ösztöndíjprogramok – Romaversitas Láthatatlan Kollégium, MACIKA⁵² – több ezer cigány fiatal tanulási esélyeit javították.

Az évszázad végére sikerült elérni, hogy jelentősen javuljon az általános iskolát befejezett cigány emberek száma, ugyanakkor folytatódott – egyre nagyobb mértékben – a roma gyermekek elkülönített oktatása, s továbbra is alacsony maradt a továbbtanulók, érettségizők és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya.

5.8. Rendszerváltás és a roma/cigány értelmiség

A kilencvenes évek végére a létszámában egyre bővülő cigány értelmiség mindinkább öntudatosává válva kereste helyét a többségi társadalomban. Az említett, 1988-ban kialakult csoportok a mérsékelt haladó „öregek” és a radikális, nemzetiségi jogok elnyerésére törekvők között feszülő ellentétek leképezték a korabeli cigány értelmiségen belüli generációs érdek-, vélemény-, és ideológiai különbségeket, valamint az eltérő csoportidentitásból fakadó idegenkedést és rivalizálást is. A „nagy öregek”, akik a pártállam utolsó évtizedeiben különböző vezető pozíciókat (Országos Cigánytanács, Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége) töltöttek be, mérsékletre intették a fiatalabbakat. A radikálisok viszont – a már említett okok miatt – a demokratikus ellenzék holdudvarában helyezkedtek el. Az első demokratikus választáskor így került be az Országgyűlésbe a Szabad Demokraták képviselőjeként a polgárjogi harcos Horváth Aladár és a muzsikusként származó, pedagógus végzettségű Hága Antónia, az MSZP képviselőjeként pedig Péli Tamás. A pártpolitizálás az amúgy sem egységes cigányságot még inkább szétforgácsolta. A helyi kisebbségi önkormányzati választások – melyet az 1993. évi LXXVII. számú, A nemzeti és

⁵² Magyarországi Cigányokért Közalapítvány

etnikai kisebbségekről szóló törvény tett lehetővé – során többnyire aluliskolázott, képzetlen, nem ritkán büntetett előéletű cigányok kerültek pozíciókba.

A roma értelmiség egy része maga is elfogadott szakértői és egyéb, sokszor látszatpozíciókat, más részük a kritikai értelmiségi szerepet felvállalva illetve kritikával az adott kormány romapolitikáját valamint az abban szerepet vállaló „díszcigányokat”, a cigány értelmiség egy kisebb része pedig csendesen alkotott, tanított, írt, festett, zenét szerzett, nyelvet oktatott, támogatásokat szerzett, képviselte a közösségét.

Mindezek mellett sorra alakultak a cigányság új szervezetei; 1990-ben létrejött az első civil roma szervezet a Roma Parlament, 1992-ben a Magyar Televízióban elindult az első cigány műsor, a Patrín (Üzenet) (1988-tól Roma Magazin), 1995-ben megkezdte működését a Roma Polgárjogi Alapítvány és a Roma Sajtóközpont, 1998-ban a Romaversitas Láthatatlan Kollégium és az Országos Cigány Információs és Művelődési Központ.

A roma/cigány értelmiség a szervezettség bizonyos fokán már igyekezett meghatározni saját feladatait, szerepét, a kilencvenes évek szabadabb, politizáló légköre lehetővé tette ezt, a cigány értelmiség által megtett két évtizedes út pedig fel is jogosította erre. A megszólalók azonban egytől-egyig kemény kritikákat fogalmaztak meg.

A Roma Parlament alapító okirata határozott álláspontot képvisel: *”A cigányságnak múlhatatlanul szüksége van a politizáló cigányok értelmiségi rétegére, akik képesek megfelelő színvonalon és megkérdőjelezhetetlen elkötelezettséggel megfogalmazni és képviselni a cigányság érdekeit. A cigány értelmiség felelőssége megkérdőjelezhetetlen a cigányság jövőbeni sorsa alakításában. Egy időben fogalmazódik meg a társadalom és a hatalom felelőssége a cigányság tudatlanságban tartásáért és egy időben fogalmazódik meg a cigányság öntudatra ébredésének szükségessége saját sorsának, jövőjének alakításában. Az a felelősség, hogy a cigányság tömegei hozzájutnak-e a társadalmilag érvényes tudáshoz is, a társadalomé, közvetlenül az Országgyűlésé, de a cigány értelmiség felelőssége is.”* (RP 1990)

Zsigó Jenő, a „radikálisok” egyik szószólója, a Roma Parlament elnöke kristálytisztán, maró kritikával fogalmazott: *„Nálunk nincs bőség értelmiségiekben. Minden egyes értelmiségi, közéleti szereplő külön-külön is fontos és meghatározó a személyiségével, a moráljával, szakmai képességeivel. Ha kiderül, ne adj Isten egy-egy vezetőről, hogy önimádó vagy beteges hatalomvágyó, esetleg paranoid, vagy beépített ügynök, vagy pénzsóvár, vagy öngyűlölettől szenvedő, vagy egyszerűen csak korlátolt – mivel annyira kevesebből kellene kiválasztódnia az autentikus vezető rétegnek -, mérhetetlenül lecsökken az esélye az adott korban, korunkban annak, hogy a cigány értelmiség betöltse történelmi küldetését.*

Alapadottságokra, képességekre, tehetségre, kitartásra, erős jellemekre van szükség, akik megvédik magukat és egymást a provokációtól, a kísértésektől, képesek egymást felépíteni, megtartani, és egyáltalán nem mellékesen a cigányok is képesek megvédeni, megtartani őket, amikor le akarják választani róluk az értelmiséget. Egy-egy közéletben szereplő értelmiségi, akiről kiderül szellemi és személyiségbeli alkalmatlansága, iszonyatos kárt tud okozni a cigány politika önfejlődésében. Nálunk a cigány értelmiségnek be kellene töltenie történelmi szerepét, programot kellene alkotni, közös sorstudatot kellene kialakítani, cigány művészetet, kultúrát, intézményrendszert kellene teremteni, és ebben a küldetésben felkészültnak, megvásárolhatatlannak és következetesnek kellene lenni [...] A tehetségek az egyéni alkotómunkában, alkotóművészetben találták meg a helyüket, nyugalmukat. Sokuk tűrőképességét meghaladta ugyanis az a sorozatos manipuláció, ami a cigány értelmiség ellen irányult, s aminek célja az volt, hogy együttműködésre, összefogásra képtelenné tegye még valósteljesítményeiben is ezt a szűk réteget. De nem bírták elviselni a cigányok közül felhasznált emberek támadásait, intrikáit sem. Az alkotó értelmiséggel szemben a pancserok felszínen akarnak maradni, vergődnek, tetszelegnek, de az igazság az, hogy teljességgel értéktelen emberek, pusztítani tudnak, építeni nem. Nincs kitartásuk, nem következetesek, nincs belső értékrendjük. Semmit nem tudnak adni az embereknek, inkább kapni szeretnének tőlük. Ott, ahol harcolni kellene, szánalmas, gyáva, megalkuvó, haszonleső, a szerepéhez jó képet vágó vigyori koldusok hada nevezi magát politikusnak a szervezetek élén, vagy önjelöltként. Olyanok, akik soha nem voltak képesek személyes érdekeik fölé helyezni a cigányok társadalmi ügyét. Nincsenek Gandhik, Petőfik, Nelson Mandelák, Angela Davisek, Fekete Párducok, Martin Luther Kingek.” (Zsigó 1996)

6. A magyarországi roma/cigány értelmiség a harmadik évezred elején

6.1. A magyarországi cigányság iskolázottsága a 21. század első évtizedében

A 21. század elején a cigányság iskolázottsági mutatói lassú javulást mutatnak az előző évszázad kilencvenes éveéhez viszonyítva; az érettségi és felsőfokú végzettség tekintetében nem történt jelentős változás. Jóval többen kezdik meg ugyan a tanulmányaikat, de még mindig igen nagy a lemorzsolódók, iskola elhagyók aránya. A teljes népesség és a cigányság közötti különbség iskolázottság tekintetében továbbra is rendkívüli mértékű. (12. ábra)

Legmagasabb iskolai végzettség	Cigányság (%)	Teljes népesség (%)
Analfabéta	5,5	0,4
8 osztálynál kevesebb	29,1	2,2
8 osztály	50,9	24,2
Középiskola érettségi és szakmai oklevél nélkül	1,9	2,8
Érettségi nélküli szakképzés	9,1	26,3
Érettségi	2,5	27,9
Egyetem, főiskola oklevél nélkül	0,3	3,3
Egyetem, főiskola	0,7	12,9

12. ábra

A 18-59 éves korosztály legmagasabb iskolai végzettsége 2001.

Forrás: KSH 2001.

A lemorzsolódás nemcsak a középfokú oktatásban résztvevő cigány diákokra jellemző, hanem a felsőoktatásban is nagyfokú; a Nyílt Társadalom Intézet 2008-as becslése szerint a felsőoktatásban a roma fiatalok két százaléka kezdi meg a tanulmányait, de csak 0,5% szerez diplomát. (OSI 2008)

A cigányságon belül továbbra is a beás cigányok iskolázottsági motivációja, eredményessége a legjobb. A 2003-ban végzett Kemény kutatás szerint a magyar cigányok 81%-a rendelkezett nyolc osztályos végzettséggel (az 1993-as adatokhoz képest három százalékos növekedés), az oláh cigányoknak 66%-a végezte el sikeresen az általános iskolát (előző kutatáshoz képest tizennégy százalékos javulás), a beás cigányoknak 78%-a fejezte be a nyolc osztályt, s ez húsz százalékos javulást mutatott. (Kemény és mtsai 2004) Meggyőződésünk, hogy a beás cigányok oktatási mutatóinak ilyen jelentős javulása

nagymértékben a pécsi-baranyai – az ott élő – beás cigányságra irányuló sikeres oktatáspolitikának, a beás cigányok közül kikerült első generációs cigány értelmiség – Bogdán János, Orsós Anna és társaik – elkötelezett iskolateremtő munkájának, a kitűnő hírnévre szert tett Gandhi gimnáziumnak, a mánfai Collegium Martineumnak, s az időközben a Pécsi Egyetemen megindult Romológia Tanszék tevékenységének köszönhető. Ugyancsak meggyőződésem, hogy a beás cigányok iskolázottsági eredményeinek látványos javulása – a Pécsi Egyetemen nagy számban tanulnak, sőt van, aki tudományos fokozattal rendelkezik, akadémiai ösztöndíjat nyert el, egyetemi oktatóként dolgozik – szoros összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy a fővárostól, a politikai élet sűrűjétől távolabb élő beás közösség fiataljai számára a felemelkedést, a társadalmi érvényesülés útját nem elsősorban a politikai karrier – valamilyen kormányhivatalban „romaügyi szakértőként” vagy a roma médiában való elhelyezkedés – valamint az ahhoz vezető út jelenti, hanem a tanulás, a tudás általi érvényesülés. Az ambiciózusabb cigány nők és férfiak e térségben inkább a tanulás, mint a bizonytalan politikai szerepvállalás útján igyekeznek és látszanak boldogulni.

Az alacsony továbbtanulási arány, valamint a lemorzsolódások ilyen mértéke minden valószínűség szerint szoros összefüggésben van az elkülönített oktatás már említett számos negatív következményével, az oktatás és a követelmények alacsonyabb színvonalával, az integráció nyújtotta előnyök – közös színvonal, a jobbak húzóereje, magasabb mérce, valódi megmérettetés még a képzés során, szaktanári felkészítés, jobban felszerelt iskolák –, azaz a minőségi oktatás hiányával. A szegregált oktatás felszámolásának jogi szabályozása már a század elején megszületett; a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény 2003. évi módosítása (LXI.sz.tv.) definiálta a hátrányos megkülönböztetés fogalmát és fő megnyilvánulásait (különbségtétel, kizárás etc.), ezek közvetett és közvetlen formáit is tiltva. Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőségről szóló 2003. évi CXXV. Törvény hatályba lépése pedig megteremtette az alapot a szegregáló önkormányzatok és iskolák elleni jogi fellépésre. A már érvényben lévő 1993. évi LXXIX. törvény 66.§ rendelkezett az iskolai körzethatárok antiszegregációs szempontú kialakításáról: „Ha a településen több általános iskola működik, a halmozottan hátrányos helyzetű tanulóknak⁵³ az egyes felvételi körzetben kiszámított aránya legfeljebb tizenöt százalékponttal lehet magasabb, mint a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekeknek a település egészére kiszámított aránya”. Jogi szabályozás született a „képesség kibontakoztató és integrációs felkészítésről” is,⁵⁴ melynek feltétele, hogy

⁵³ A hátrányosnak illetve halmozottan hátrányos helyzetűnek minősítés meghatározása: Ktv. 121. § 14.

⁵⁴ 11/1994. 39/4. §

a hátrányos helyzetű gyermekek aránya bármely tagintézmények között nem haladhatja meg a huszonöt százalékpontot.⁵⁵

Mindezek ellenére tovább folytatódik – egyre nagyobb mértékben – a cigány gyermekek elkülönített oktatása. Kertesi és Kézdi 2006-ban készült vizsgálata szerint a század első éveiben:

- legalább 180 cigány többségű általános iskola
- közel 3000 cigány többségű osztály
- 1200 homogén cigány osztály működik az országban.

Megállapításaik szerint tíz év (1993-2003) alatt a cigányság oktatásában elért eredmények:

- 18%-kal nőtt a cigányság körében a nyolc osztályt végzettek aránya
- ugyanakkor 4%-kal csökkent a szakiskolát végzettek és érettségizettek aránya
- 27%-kal nőtt a cigányság lemaradása az érettségit adó képzések tekintetében.

(Kertesi–Kézdi 2006)

A 2003-as kutatás 14,5%-19,7% közé becsülte a kiegészítő iskolába járó cigány gyermekek arányát. (Kemény és mtsai 2004) Havas és Zolnay 2010-ben végzett országos vizsgálata megállapítja, hogy a roma többségű iskolák száma 2004 óta 34%-kal emelkedett, ezek hetven százalékában a teljes szakos ellátottság megoldatlan. (Havas–Zolnay 2010)

A 21. század elején tehát még mindig megoldatlan – törvényi szabályozás, támogató- és ösztöndíjprogramok ellenére – a cigány gyermekek általános minőségi oktatása. Társadalmi konszenzus még nem alakult ki, az integráció-szegregáció kérdése gyakran pártpolitikai csatározások függvénye. A szakmai hozzáértés és az elköteleződés hiánya gyakran csupán a „hideg”, „rideg” integrációt képes megvalósítani, ami egyértelműen kudarcra ítélt, s csak indulatokat szít. Vannak azonban már jó példák is,⁵⁶ a sikeres integrációt megvalósító települések közül kiemelkedik Hódmezővásárhely, Szeged,⁵⁷ Kiskunmajsa és néhány Zala megyei település.

A törvényi szabályozás mellett a cigány értelmiség is felvette a harcot gyermekeik szegregált, alacsony színvonalú oktatása ellen; 2003-ban alakult meg Menyhért Ildikó vezetésével az Utolsó Padban Egyesület, s 2004-ben Mohácsi Erzsébet elnökletével az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány. A nagyon nehéz, sokszor

⁵⁵ 11/1994. 39/E.§

⁵⁶ Kézdi Gábor-Surányi Éva: Egy sikeres iskolai integrációs program tapasztalatai 2005-2007. <http://www.biztoskezdet.hu/site/doc/section/9/id/25> (2012.01.03.)

⁵⁷ Szegedi Integrációs Program: <https://eservices.szeged.eu/eku/letoltes.php?dokumentumID=119790> (2012.01.03.)

ellenséges indulatok között végzett munkát két értelmiségi cigány nő vállalta fel; mindketten szegény, falusi hagyományörző cigány családból indultak.

A cigány és a hátrányos helyzetű gyermekek elkülönített oktatásából fakadó színvonalbeli különbségekre, az esélyegyenlőtlenségre, a nemzetközi tudásszintmérő vizsgálat, a PISA is rendszeresen felhívja a figyelmet. 2006-os jelentése szerint: *„Egy tipikus magyar iskolában a szülők szocioökonómiai helyzete és ebből következően a diákok képessége között nincsenek nagy különbségek, ami azt jelenti, hogy az iskolaválasztás a társadalom „kasztosodásának” egyik első lépcsője, és ezzel minimális mobilitás mellett, a társadalom minden rétege önmagát termeli újra. A szegregáció fokozásán, valamint a gyenge és elit iskolák kialakulásán túl a folyamat további problémája, hogy a közoktatásból kikerülő jó képességű diákok aránya sem olyan, mint a hozzánk hasonló adottságú országok többségében.”*⁵⁸ A legutóbbi, 2009-es vizsgálat szerint az iskolák közötti különbségből fakadó teljesítmény eltéréseket tekintve továbbra is az OECD országok iskoláinak átlagát (42%) jóval meghaladja a hazai iskolák teljesítménye között mért eltérés (70%). A PISA2009 megállapítja, hogy a magyar oktatási rendszer súlyos problémája, hogy a tanulók szociális, gazdasági, kulturális háttere – a többi OECD országhoz viszonyítva – jóval erőteljesebben befolyásolja a tanuló eredményeit, azaz a hazai oktatási rendszer képtelen az esélykiegyenlítésre. A magyar oktatási rendszer továbbra sem méltányos, az elmúlt tíz évben e téren nem történt javulás.⁵⁹

2011 novemberében a Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság által elkészített Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia is megállapítja: *„Jelentős probléma a minőségi oktatásból való kirekesztődés [...] az olyan iskolákban illetve osztályokban, ahol az ilyen folyamatok eredményeként elkülönülnek a mélyszegénységben élő és roma tanulók, rosszabb az oktatás színvonala: alacsonyabb a szaktanárok által megtartott órák száma, az érintett intézmények gyengébb felszereltségűek más helyi iskoláknál és osztályoknál.”*⁶⁰

A század első évtizedében számos kezdeményezés folytatódott, s új programok, támogatási formák, civil szerveződések is indultak (bár még mindig jóval kevesebb, mint kellene) a roma/cigány tanulók iskolai előmenetele támogatása érdekében. Tanoda és ösztöndíjprogramok, nemzetközi pályázati lehetőségek nagy segítséget nyújtanak. Az

⁵⁸ Programme for International Students Assessment. <http://oecd-pisa.hu/PISA2006Jelentes.pdf> (2012.01.26.)

⁵⁹ <http://oecd-pisa.hu/PISA2009Osszefoglalojelentes.pdf> (2012.01.26.)

⁶⁰ Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia – Mélyszegénység, gyermekszegénység, romák – (2011-2020): <http://romagov.kormany.hu/nemzeti-tarsadalmi-felzarkozasi-strategia-dokumentumok> (2012.01.29)

egyházak is felismerték, és egyre inkább küldetésük részének tekintik a cigány gyermekek (és felnőttek) oktatását.

Leghosszabb múlttal a Dráva menti szintiszta cigány település, a beás cigányok (muncsánok) lakta Alsószentmárton 2000-ben átadott Szent Márton Caritas tanodája rendelkezik, mely Lankó József – a már harminc éve ott élő és szolgáló – katolikus plébános munkájaként született. Hasonlót működtet a szomszédos Gilvánfán is, s sikeres az 1997-ben megnyílt alsószentmártoni Szent Márton Katolikus Óvoda is, melynek vezetője, a falu szülőtte, a beás családból származó Jovanovics Ágnes, aki élelmiszer-eladóból lett – elvégezve az óvónőképzőt – a falu első cigány diplomása.

1999 óta működik Budapesten a VIII. kerületben, a Dzsumbujban a Harmadik Világ Szegényeinek Szolgái Missziós Mozgalom, melynek székhelye Peruban van, s tevékenységük az ottani, az Andok hegyei között élő szegény gyermekek szolgálatára, tanítására, nevelésére irányul. A magyarországi cigányság helyzetét megismerve azonban a fővárosban is alapítottak egy Tanodát, melyben a környéken élő fiataloknak a délutáni tanulását, szabadidejük helyes eltöltését biztosítják.

2006-ban kezdte meg a tanítást a Jezsuita Rend „Szeretet iskolája” Hofher József jezsuita szerzetes és Szemes Zsuzsa író, pedagógus vezetésével. A „második esély” iskolának tekinthető intézményben a hagyományos oktatásból kiesett, kibukott, lemorzsolódott fiatalokat, illetve az idősebb cigány férfiakat és nőket tanítják, akiknek csak egy-két osztályos végzettségük van. A tanítás egyéni rendben és önkéntesek (diákok, nyugdíjasok, munkanélkülivé vált segítők) által történik. A Tápiószecsőn indított iskola ma már a főváros cigányok/romák által sűrűn lakott kerületében működik.

A Komárom-Esztergom megyei Bajnán a helyi katolikus plébános, a Cigány Kisebbségi Önkormányzat és a Ferences Rend elhatározásából és összefogásával kezdte meg működését 2008 szeptemberében az esti gimnázium első osztálya, melyben elsősorban a helyi és a környéken élő cigány fiatalok és idősebbek tanulnak, de vannak nem cigány diákok is.

Magánkezdeményezésként indult 2009-ben a Semmelweis Egyetemen egy TÁMOP támogatást elnyerve a Cigány Orvosképzési Program, melynek megálmodója és vezetője Rosivall László az egyetem nemzetközi hírű professzora. A képzés egy felkészítő kurzust jelent, mely februártól-júniusig, minden hétvégét felölelő aktív tanulást – a felvételihez nélkülözhetetlen tantárgyak és nyelvek tanulását – foglal magába. A képzés sikerét mutatja, hogy az első felkészítőből hat fiatal vettek fel az egyetemre. A kemény tanulás mellett természetesen általános műveltséget, viselkedéskultúrát is tanulnak az ország különböző pontjairól felutazó hallgatók, s színház-, múzeumlátogatás is része a felkészítésnek. A program

utat talált a formálódó Jezsuita Roma Szakkollégiumhoz, így a felsőoktatásba felvételt nyert hallgatók szállása, további képzése, közösséghez tartozása megoldott.

2011 szeptemberében tartották meg közös tanévnyitó ünnepségüket a Keresztény Roma Szakkollégiumi Hálózat intézményei. A Jezsuita Rend kezdeményezésére – a rend Cigánypasztorációs Műhelyéhez már évek óta kapcsolódó Láthatatlan Roma Szakkollégiummal együttműködve – jött létre a világon egyedülálló, bentlakásos, ökumenikus Roma Szakkollégiumi Hálózat. A fővárosi Jezsuita Roma Szakkollégium mellett megnyitotta kapuit a miskolci Bacsinszky András Görögkatolikus Cigány Szakkollégium, a debreceni Wáli István Református Cigány Szakkollégium és a nyíregyházi Evangélikus Roma Szakkollégium. A szakkollégiumok célja, hogy támogassák tehetséges roma/cigány fiatalok felsőfokú tanulmányait, s ugyanakkor törekednek arra, hogy e fiatalok identitásukban – kettős identitásukban – megerősödjék, azt büszkén vállalva magasan képzett szakemberekként építsék népük értelmiségi rétegét, s a társadalom értékes, megbecsült tagjaivá váljanak.

6.2. A roma/cigány értelmiség szerepe, kihívásai a harmadik évezred elején

Közel húsz évvel ezelőtt a Roma Parlament a már említett mondatot foglalta alapító okiratába: „*A cigány értelmiség felelőssége megkérdőjelezhetetlen a cigányok jövőbeni sorsa alakításában.*” (RP 1990) S valóban, egy kisebbség iskolázott rétegének minden körülmény között feladata, hogy vezesse saját népét, kitapossa az utat, amelyen majd a többiek járhatnak, ösztönözze őket személyes példával, figyelje, érzékelje azokat a problémákat, nehézségeket, amiket kisebbségben élő társai átélnek, segítsen orvosolni azokat, védje őket a többség esetleges támadásaival szemben, mutasson példát a sikeres integrációra.

Ugyanakkor a kisebbségi elittől joggal várható el, hogy aktív szerepet vállaljon a többségi társadalomban, törekedjen a párbeszédre, szembesítse a többséget a kisebbségi lét problémáival, a nyílt és burkolt diszkrimináció, az előítélet, szegregáció megnyilvánulásaival, azok következményeivel. De ugyanilyen fontos, hogy a cigány értelmiség – értelmiségi szerepéből fakadóan – kritikai szemlélettel viszonyuljon saját népéhez is; nem elfedve, hanem feltárva, a többséggel együtt orvosolja a negatívumokat. S fontos, hogy a roma/cigány értelmiség felismerje, artikulálódása megtörtént, ennek érdekében már nincs szüksége a sérelmi nyelvezet folyamatos fenntartására. Szüksége van viszont arra, hogy megtalálja kapcsolódási pontjait a többségi problémákhoz, kérdésekhez, így kiszakadva saját szűk köréből mindinkább a társadalom szélesebb rétegeihez talál utat. Nem kevés tehát az a teher, amit a kisebbségi értelmiség tagjai hordoznak, miközben szembesülnek a többségi társadalom

feléjük irányuló bizalmatlanságával, előítéletes magatartásuk különféle formáival, sokszor saját identitásuk problémáival. (Szabóné 2006)

A roma értelmiség jelenkori szerepét, az előttük álló kihívásokat jól látják a cigány elit tagjai is. Horváth Aladár szerint: *„Az értelmiség dolga általában történelmileg az, hogy érzékeny legyen a társadalom rezdüléseire, törekedjen annak szakszerű elemzésére, eszményeket, célokat és útmutatásokat adjon az emberi élet teljesebbé és boldogabbá alakítása érdekében. Ez a dolga, de inkább belső készítetése a magas intellektusú cigány embereknek is. A „cigány értelmiség” azon részének, amelyik saját szakterületén dolgozik, elég, hogy a lehető legkiválóbban csinálja azt a munkát, amit vállalt. Az, amelyik politizál, előrelátóan, felelősen és szakszerűen képviselje azoknak az érdekeit, akiknek nevében kiáll. Ha a társadalmi kultúra nem cigány része kulturált lesz és nyitott, valamint tisztességes feltételrendszereket produkál, akkor a cigány értelmiség is ehhez fog idomulni. Tehát, ha a gádzsó politikai elit kulturált, akkor önjelölt és szélhámos emberekkel nem áll szóba, mert ezzel akadályozzák azt is, hogy a cigány értelmiségiek a szerepüknek, küldetésüknek megfeleljenek. S mindemellett véget kell vetnünk az OCÖ-típusú kontraszelektív cigányvajdaság intézményeinek, és a korszerű demokratikus struktúrákat kell kiépítenünk, megtöltenünk.”* (Horváth 2002)

Úgy tűnik azonban, hogy a század első évtizedeit is inkább a cigány értelmiség önostorozása, szétszakitottsága jellemzi. Kalla Éva, cigány származású író, újságíró már 2000-ben így látta: *„A cigány értelmiség a hatalom jóvoltából mára már teljesen szétaprózódott. Párbeszédet már nem tudunk folytatni, pláne közösen gondolkodni.”* (Kalla 2000) Choli, a „nagy öreg” szavaiból is hasonló, mély elkeseredettség árad: *„A cigányságnak tanítókra, államigazgatási szakemberekre, hivatásos közbiztonságiakra, mérnökökre, tudósokra, művészekre, akár önálló iskolákra, művelődési intézményekre, kultúr csoportokra, színházakra és színészekre, múzeumokra és munkahelyekre van szüksége. A mai cigány politikus csúfolódhat, ironizálhat, kritizálhat, átkozódhat, alakoskodhat, borzadhat fajtársaitól, nem számít. Cigány marad. A cigány értelmiség asszimiláns csoportjának, aki magát „romá”-nak nevezi, anélkül, hogy tudná mely nyelven szól övéhez (mert róla van szó), tudomásul kell vennie, hogy használhatjuk más népek nyelvét, lehetünk bármely állam polgárai, asszimilálódhatunk, összeköthetjük más kultúr családdal a magunkét, lehetünk keresztények, izraeliták, muzulmánok, buddhisták, taoisták, hinduk, fasiszták, demokraták, kommunisták, mindegy! Előbb-utóbb eljön az óra, amikor rátalálunk magunkban a bújócskázó cigányra. Azok az értelmiségieknek mondott mai cigánypolitikusok, akiknek egymással szemben mérhetetlen nagy előítéleteik vannak, akik nem tudják magukról,*

hogy mi a dolguk. [...] A mai cigány politikusok hordószónokokként kerültek ki a „köpönyegforgató céhekből.” (Choli 2004)

Az évezred elejére a roma értelmiség átalakulóban van; a „nagy öregek” közül már sokan elmentek, a középkorúak közül legtöbben csalódtak – egymásban, a politikai pártokban –, háttérbe vonultak, a fiatalabbak pedig még nem kerülhettek/nem kerültek igazán előtérbe. Az alkotó értelmiség továbbra is csendesen végzi munkáját. A ma regnáló cigány vezetőkkel szemben – akárcsak az előzőkkel – igen kemény kritikát fogalmaz meg maga a cigányság is, „díszcigányoknak” minősítve őket. A többségi vélemény is lehangoló a hazai cigány értelmiséggel – azaz leginkább a politikai pályákon megjelenőkkel – kapcsolatban, hisz nem is ismerik a cigányság egyéb alkotóit, gondolkodóit. *„A cigány értelmiség a modern társadalom része, mely a premodern cigányság vezetőjének képzei magát. A cigányságnak Mózesre van szüksége. Olyan vezetőre lenne szükség, amely a premodernitás korából a modernitásba tudja vezetni őket. A zsidó Mózes pörölt, könyörgött, fenyegetett...[..]. A helyzetbe hozott cigány értelmiség azonban nem Mózes-fajta, nem pöröl, nem könyörög, nem rimánkodik, nem fenyeget, mert az fárasztó, és csorba esne népével való éteri, virtuális azonosulásán. Inkább jogot véd. Az kényelmesebb.”* olvasható egy roma közösségi portálon.⁶¹

A cigány értelmiség hiánya a többséget is foglalkoztatja, a Népszabadság hasábjain Hova tűnt a roma értelmiség? címmel jelent meg írás nem olyan régen: *„Kétségtelen, hogy a legfelkészültebb, legjobb intellektusú romák, akik annak idején megteremtették a cigány közéletet, szinte mind partvonalon kívülre kerültek. Elfáradtak, kiégtek, belefásultak a küzdelembe. Kinyírták őket – és kinyírták egymást. Az új generáció pedig inkább pályázatokat ír, projekteket gründol.”*⁶²

A cigányság és a többség szempontjából rendkívül fontos lenne, hogy a roma értelmiség megtalálja a helyét a többségi társadalomban, a többségi értelmiség körében; ehhez kölcsönös gesztusokra van szükség, bizalomra, kölcsönös meg-, és elismerésre, kölcsönös elfogadásra. Reményt adhat, hogy a nagypolitika mellett számos magán, egyházi és civil kezdeményezés indult e célból. Elgondolkodtatóak és megszívlelendők György Péter szavai: *„A konzervativizmus civilizációt, kooperációt, az elesettekkel való szükséges*

⁶¹ B.Klári: Rasszizmus, szegregáció, kirekesztés. RomaKözösség-Cigányklub 2009.

<http://www.romaklub.network.hu/blog/roma-kozossseg-cigany-klub-hirei/rasszizmus-szegregacio-kirekesztes> (2011.12.29.)

⁶² Czene Gábor 2011. Cigányok a kirakatban. *Népszabadság online*

http://www.nol.hu/belfold/20110122_ciganyok_a_kirakatban (2012.01.11.)

együttműködést, számomra alkalmanként kissé nyomasztó atyáskodást, de mindenképp szolidaritást jelent.”⁶³

6.3. A hazai roma/cigány értelmiség összetétele

A magyarországi cigány értelmiség összetételére vonatkozóan csak becsléseink lehetnek. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, a roma értelmiség nagy részét írók, költők, újságírók, képzett zenészek, képzőművészek alkotják. Igen magas a szociális munkás, szociológus, szociálpolitikus, pedagógus végzettségűek aránya is. Orvos, jogász, mérnök, vegyész, gyógyszerész, biológus, közgazdász végzettséggel rendelkezők száma még igen kevés. Az utóbbi években nőtt a diplomás egészségügyi dolgozók és teológusok aránya. A katolikus egyházban jelenleg 9–10 cigány származású pap és szerzetes, a református egyházban 1–2 cigány lelkész szolgál. A többi egyházban felszentelt cigány származású lelkipásztor nincs, de hitoktatóként, kántorként működnek cigány diakónusok, oktatók. A kisegyházakban, gyülekezetekben több cigány származású pásztor is vezeti a híveket.

Anyanyelvhasználat szempontjából értelemszerűen a magyar cigányok, romungrók száma a legnagyobb az értelmiség körében, hisz a hazai cigányság túlnyomó többségét, közel hetven százalékát ők alkotják. Őket azonban a beás cigányok követhetik, hisz iskolázottsági mutatóikat – az 1993-as és a 2003-as Kemény kutatás adatait – összevetve, megelőzik az oláh cigányokat.

Életkori összetételt és nagyságát tekintve fiatal értelmiség, a hetvenes évek maroknyi roma értelmiségi csoportja – melynek tagjait, életútjukat név szerint ismerjük – mellett a nyolcvanas-kilencvenes években megjelent új tanult réteg alkotja a középosztályt, de nyomukban már egy jelentősen nagyobb létszámú fiatal diplomás réteg is megtalálható.

Nem meglepő, hogy a mai cigány értelmiség túlnyomó többsége első generációs értelmiségi, ugyanakkor megjelent már a második generáció néhány képviselője is.

A hazai cigány értelmiség arányát csak óvatosan becsülhetjük meg; amennyiben diplomához illetve felsőfokú végzettséghez kötjük, akkor a 2001-es adatokra támaszkodva (11. ábra) a 18–59 éves korosztályban egy százalék az értelmiség, míg a teljes népességben 16,2 százalék. Ugyanakkor számolnunk kellene a rejtőzködő cigány származású diplomásokkal, értelmiségekkel is, akik identitásukat elrejtve, nem felvállalva élnek és

⁶³ György Péter 2001. Végszó helyett. *Élet és Irodalom* 7, 8.

alkotnak közöttük. Lehetetlen még a megközelítően pontos számot is megadni, de minden bizonnyal jelentősen meghaladja az egy százalékot.

A magyarországi cigány értelmiségen belül külön figyelmet érdemelnek a zenész cigányok, akiknél jellemzőbb és nagyobb hagyománnyal bír a felsőfokú képzésben való részvétel, a női diplomások, akiknek a családból, különösen a tradicionális családokból való indulása az átlagostól eltérő, s különféle kérdéseket, problémákat vet fel, s említést kell tennünk az első generációs értelmiségi létről is.

6.3.1. A zenész cigány dinasztiákban a generációkon átívelő tanulási motiváció

A cigány értelmiség historiográfiájának tárgyalásakor már szó volt arról, hogy a tanult, művelt, zeneszerző, dalszövegíró cigány zenészek – mint önálló foglalkozás első képviselői – a 19. század első felében jelentek meg, kezdtek elkülönülni a többi cigány csoporttól, s illeszkedni a többségi népeességhez. Amint Sárosi Bálint is írja a 18. század végén megjelent cigánybandákról: *„Ami a társadalom keretébe szorosabban beletartozók számára megalázkodásnak, lecsúszásnak számított, az ő viszonyaik között éppen a társadalomba való bejutás, az érvényesülés legjobb útját jelentette.”* (Sárosi 1971) Az egyre műveltebb, tanultabb zenész réteg mindinkább eltávolodott a többi cigány csoporttól; társadalmi megbecsültség, anyagi javak, életminőség szempontjából már a 19. század végétől a cigányság arisztokrata, úri rétegének, a társadalom által leginkább elfogadott csoportjának számított, számít. A tanult, zenész réteg ma is elkülönül az autentikus cigány zenét játszó oláh cigány és beás, általuk csak kannásoknak nevezett zenész csoportoktól. A magasabb presztízs, életforma fenntartása, s a biztos megélhetés érdekében a muzsikus családokban generációkon keresztül folytatódik a zenészi életút választása, s az erre való felkészülés kisgyermekkoról kezdve. A 20. század közepén a cigányzene – mint szórakoztató műfaj – háttérbe szorult, a cigány muzsikus családok a változást felismerve a komolyzene, klasszikus zene illetve a jazz felé irányították gyermekeiket. A Zeneakadémián, a zeneművészeti képzésben rendkívül sok tehetséges, e muzsikus cigány- dinasztiákból származó fiatal tanul. Képzésükre továbbra is kiemelten figyelnek a szüleik; már kisgyermekkorukban elkezdődik zenei oktatásuk, először az apa által, majd egy ismert, jól képzett tanárhoz íratják be gyermekeiket. Kényszerítés nincs a családokban, csak az tanul zenét, akinek tehetsége van, s a gyermek maga dönti el, milyen hangszeren szeretne tanulni. Mivel egy – mind a többi cigány csoporttól, mind a többségtől – elkülönült rétegről van szó, igen összetartóak, a családok és a rokonság együtt zenélnek, családtagok együtt gyakorolnak, egymás hangversenyeire rendszeresen eljárnak, a fiatalok

gyermekkoruktól ebben a közegben nőnek fel, s így alakul, formálódik, fejlődik zenei tudásuk, készségük, gyarapodik zenei kulturális tőkéjük. A zenész cigány közösség azt is felismerte, hogy a hazai zenei élet túltelített, itthon a fiatal zenészek nem, külföldön annál inkább tudnak karriert csinálni. Ezért a gyerekek a kiemelt zenei képzés, állandó gyakorlás mellett nyelvórákra járnak, hisz ezzel tudnak majd boldogulni. A közoktatás a zenész cigányok számára nem különösebben fontos, hisz az igazi, a gyermek boldogulásához szükséges tudást – véleményük és tapasztalatuk szerint – úgysem az iskola keretein belül lehet megszerezni. Kimaradás, évisméltések, hiányzások azonban nem jellemzők ezekre a diákokra, hisz otthonról polgári neveltetést, kötelességtudatot, maximális teljesítményre való kondicionálást hoznak magukkal. S ebben teljesen eltérnek a többi cigány csoport legtöbb családjától. A generációkon átívelő tanulási motiváció a zenész családokban ugyanis egyedülálló a hazai cigányságon belül. Az a mód, az a figyelem, amivel a cigány zenész családokban a szülők, de a tágabb rokonság is részesíti a gyermeket, a következetes, szigorú nevelés, s az ennek következtében kialakuló sikeres karrier, életút merőben eltér a többi roma/cigány csoporttól. A kiemelkedés titka egyértelműen az eltérő családi szocializációban rejlik. Már Coleman és Bourdieu is úgy vélték, a sikeres iskolai előmenetel háttérében a család szabályozó magatartása áll. Coleman (1990) szerint a tanulás támogatása és a gyermekre fordított szülői figyelem, az egész család áldozatvállalása a gyermek jövője érdekében – mint egyfajta társadalmi tőke – biztosítja az eredményes iskolai pályafutást, karriert. Bourdieu (1978) is úgy tapasztalta, hogy a társadalom feltörekvő rétegeiben a nevelés terén hangsúlyos s fordulat történik; a gyermek előmenetele érdekében a szülők jóval szigorúbbak, kevésbé elnézőek és megengedőek, mint a felemelkedésre nem törekvő, hasonló társadalmi státusban élő szülők. Békési zenész cigány családokban kutatta a szocializációs minták átörökítését, s a fenti megállapításokkal egyértelműen összecsengő tapasztalatokat írt le. (Békési 2002) Megfigyelései szerint a zenész családokban ugyan szigorúan meghatározott hierarchia van, ugyanakkor megkülönböztetett figyelem, tisztelet irányul a gyermekek felé a szülők, felnőttek részéről. Nincs demokrácia, de mindenütt becsülik a gyermeket, amit magatartásukkal, viselkedésükkel tudomására is hoznak. A gyermek nevelésében nincs állandó kontrollálás – mint a nem cigány családok jelentős részében –, nem hangoztatnak nevelési elveket, a gyermek mégis tudja, hol a helye a családban, s megadja a tiszteletet. Békési szerint: *”A fiatalok nem alakítanak ki a felnőtteket provokáló szubkultúrát, lévén, hogy megkérdőjelezhetetlen várományosai az apák kultúrájának, melyet elfogadnak. Az apák pedig boldogan adják át a stafétabotot. [...] A szocializációs lánc nem szakad meg az intézményes neveléssel, nem lép közbe az idegen, professzionális szakember, aki jobban tudja a szülőnél,*

hogyan kell a gyermeket tanítani. [...] A cigány kultúrában nem zajlott le a családnak az a funkcióvesztése, mely az egész európai kultúra modernkori fejlődésére rányomja a bélyegét. A világ lukácsi értelemben vett „egységessége” többé-kevésbé megőrződött. A mindennapi életet a habermasi „életvilág” uralja, s az intézményeknek igen csekély jelentőségük van.” (Békési 2002)

A zenész cigány családokban – a többi csoporthoz viszonyítva – a nőknek nincs alávetett szerepe, egyenrangúak a férfiak között, véleményüket szabadon elmondhatják, öltözködésüket hagyományok nem befolyásolják, érettségiig, szakmaszerzésig való eljutásukat a szülők is támogatják. Igen ritka a korai gyermekvállalás, hisz e nélkül is értékes tagjai közösségüknek. Kevesebben ugyan, mint a férfiak, de a Zeneakadémián is tanulnak, hangszeren kívül az utóbbi években magánének szakon is, s mindkét híres cigányzenekarban vannak nők; a Rajkó Zenekarban női primás is hegedül, a 100 tagú Cigányzenekarnak jelenleg hat női zenésze van. A hazai cigány értelmiség s a magyar társadalom közös vesztesége, hogy a zenész cigány családok magasan képzett, tehetséges fiataljainak túlnyomó többsége elhagyja az országot, családjával, gyermekeivel Európa más országaiban, s a tengerentúlon talál új otthonot, új állampolgárságot.

A zenész/muzsikus cigányság egy sajátos szubkultúrával, identitással rendelkező réteg, melyben meghatározó erőt képviselnek a viselkedési normák valamint mind a többségtől, mind a többi cigány csoporttól eltérő ambíciók.

6.3.2. A roma/cigány diplomás nők

A roma értelmiségen belül külön figyelmet érdemelnek a nők, akiknek többsége még ma is olyan családból származik, amelyekben a nőktől elvárt szerepkészletből teljességgel hiányzik a magasabb iskolai végzettség, diploma, értelmiségi szerepvállalás.

Az említett zenész-dinasztiáktól eltérően a többi cigány csoportban – a tradicionális és a kevésbé hagyományörzők között egyaránt – a nőekkel szembeni elvárás, hogy korán férjhez menjenek, jól házasodjanak, sok gyermeket szüljenek, tartsák össze a családot, ápolják, őrizzék a hagyományokat, s maximálisan szolgálják ki a család férfi tagjait. A lánygyermek már kisgyermekkortól kezdve erre az alávetett női szerepre szocializálódnak. Ennek is köszönhető, hogy cigány kislányok praktikus tudása jóval magasabb, mint a nem cigány gyerekéké. Igaz, ennek a rovására írható, hogy iskolai előmenetele, továbbtanulása nem érdekli különösebben a szülőket, s nem is „fektetnek be” a lányok taníttatásába. A legutóbbi időkig maguk a cigány lányok is úgy nőttek fel, hogy családon kívüli karrier, életpálya

megvalósulásáról közülük csak igen kevesen álmodhattak. A roma/cigány családokban – erősen patriarchális volta miatt – az asszonyokra még a nem cigány asszonyoknál is több teher hárul, a legtöbb családban elengedhetetlen a lányok segítsége, így nem is nagyon van lehetőség az önmegvalósításról, annak a hagyományostól eltérő módjáról álmodozni.

Az utóbbi másfél-két évtizedben azonban – a becslések, mások és saját egyetemi oktatói tapasztalataink alapján is – megnőtt a felsőoktatásban a roma/cigány hallgatók aránya. Ennek több oka is van; nyilvánvalóan a szembesülés az alacsony iskolázottságból fakadó munkanélküliséggel, a cigány családok lassú átalakulása, a lehetőségek, támogatások bővülése, a mintaadó roma/cigány női diplomások megjelenése és még számos más tényező is szerepet játszik benne. Forray R. és Hegedűs T. szerint, a nők továbbtanulását lehetővé tevő tényezők a következők:

- A család olyan anyagi háttérrel rendelkezik – műkincskereskedő, vállalkozó – amely megengedhetővé teszi a kísérletet; a lány megfelelő kontroll alatti továbbtanulását. *„A csoport (család, közösség) akkor engedi meg a nőnek, hogy kilépjen a munka – felhalmozás – háztartás (más kultúrában a Kinder – Kirche – Küche) modellből, és legjobb képességeit továbbtanulás útján fejlessze tovább, ha gazdaságilag és társadalmilag elég erős ahhoz, hogy ilyen „veszteséget” megengedjen magának.”* (Forray R.–Hegedűs T. 2003)
- Nagyon fontos, meghatározó erőt jelent az anya, aki felismerve, hogy a továbblépés egyetlen lehetséges útja a tanulás, az anyagi nehézségek ellenére, s a korai férjhez-adásról lemondva elengedi lányát, „kilöki” a családból a tanulás világába.
- Az állami gondoskodásból ritkábban, középosztálybeli nevelőszülőknél felnevelkedett cigány lányok gyakrabban kerülnek be a felsőoktatásba. Az előzőktől eltérő munícióval, szülői, intézeti támogatással rendelkeznek, ám identitásuk ismerete, vállalása problémás.
- Előfordul, hogy bizonyos tehetségsegítő programok, iskolák keresik fel a családot, s személyes kapcsolatot kialakítva beszélnek rá a szülőket, hogy engedjék el tehetséges, ambiciózus, tanulni vágyó gyermeküket – lányukat – a közeli bentlakásos iskolába.

E lehetőségek híján kevés reményük van a cigány lányoknak arra, hogy továbbtanuljanak.

Komoly visszahúzó erőt jelenthet a család, a közösség, ahol a nők a szubkultúra aktív tagjai, hordozói és átörökítői a csoportot összetartó hagyományoknak. Forray és Hegedűs kutatásai szerint, bár a lányok eredményesebben teljesítenek az iskolában, jobban megtalálják

helyüket az oktatási rendszerben, ők „*az ősi titkok hordozói, rabszolga és félisten szerepük nemcsak összhangban van, de még vállalják is. [...] az emancipációt lehetetlenné teszi a csoporthoz tartozás kényszere.*” (Forray R.–Hegedűs T. 1990)

Számos kutatás bizonyítja, hogy a gyermekek – különösen a lányok – visszatartása az iskolából a közösség védekezése az asszimiláció ellen; hisz a magasabb iskolázottság – az elsajátított többségi kommunikációs stílus, viselkedésmód – révén megnyílnak az iskolázott tagok előtt a mobilizációs csatornák, s felgyorsul az asszimiláció.

Forrayék leírják egy – az előzőektől lényegesen eltérő – etnikai öntudatában megerősödött, női cigány értelmiségi típust is; a gazdag családból származó, jómódú, többdiplomás, hivalkodó, menedzser-karrierjét építő értelmiségi roma nőt (aki „*a PhD képzésre piros sportkocsijával érkezik az egyetemre*”). (Forray R.–Hegedűs T. 1990) Ezekben az esetekben azonban – s ez lényeges különbség a szegényebb körülmények közül indulókhöz képest – az iskolázás nem a társadalmi mobilitás csatornája, hanem annak eredménye.

A roma/cigány diplomás nő esetében a párválasztás, a párkapcsolat, a közösségen belül az érvényesülés különös nehézségekkel jár. Részben azért, mert tanult nőként már nem akarja az alávett női szerepet magára venni, részben pedig azért, mert a cigány férfiak számára egy tanult nő veszélyt jelent; már nem kiszolgáltatott, önálló akarata van, nem függ a férjétől. Tanult roma nőként ezért nem is nagyon keres társat a saját közösségéből, de férjhezmeneteli esélyei is – koránál fogva – jelentősen csökkennek, hisz tanulással töltött évei miatt a hagyományos, korai párválasztásból kimarad, s így „kiöregszik” közösségéből. A tanult cigány férfiak aránya még a nőkénel is kisebb, hasonló, magasabb iskolai végzettségű párt találni szinte lehetetlen. A tapasztalat szerint a diplomás roma férfiak inkább a hagyományos családmodellnek megfelelő, kevésbé iskolázott cigány lányt, nem cigány nőt választanak társul. S természetesen értelmiségi roma nők is találnak – ha jóval kisebb arányban is – nem roma társat.

A párválasztás, párkapcsolat, érvényesülés nehézségeit különböző életkorú, s különböző csoporthoz tartozó cigány nők hasonlóan látják. A pszichológus végzettségű Mendi Rózsa szerint: „*Értelmes nőként iszonyúan nehéz cigány férfiak között létezni. Egyszerűen nem tudják elviselni, hogy véleményed legyen, hogy más legyen a véleményed, hogy harcolni tudj az érdekeidért, hogy amit elmondasz, elfogadható. Azt várják, hogy a több száz éves női ideált képviseld. Hogy szép legyél, együttműködő, hogy bólogass, hogy szerény legyél, és finom ebéddel várd az uradat. És a cigány férfiak sokkal jobban ragaszkodnak a*

helyzetük adta jogaikhoz, mint a nem cigányok.”⁶⁴ Egy hagyományörző oláh cigány családban élő értelmiségi nő, Sztojka Katalin tapasztalata: „Az apósommal és a sógorommal nem tartózkodhattam egy helységben. Amikor a férjem hajnali háromkor beállított egy csapat zenésszel, én szépen felkeltem, és már indultam is konyhába sütni-főzni.” (uo.) Mendi máshol: „Évezredes hagyományai vannak annak a szubmisszív, önmagát alárendelő magatartásnak, amellyel a nők alávetik magukat a férfiaknak. Amíg a roma nők csak a biológiai-családi szerepeiket élik meg, nincs is baj. A roma közösségen belül is sok támadás éri azonban őket, ha ebből a szerepből ki akarnak lépni, harcot kell vállalniuk, ha másképp gondolják el a női létet. Ha egy roma nő kilép a maga közösségéből, elég kiszámíthatatlan sorsra vállalkozik. Ha bennmarad, akkor roma nőként sikeres lehet – ha megtanul jól főzni, az ura ingét vasalni, továbbá tisztességesen neveli a gyerekeit – még az is előfordulhat, hogy királynőként kezelik. [...] Az, hogy egy nem-cigány fiú vegyen feleségül, szinte elképzelhetetlen. A roma értelmiségi férfiak el voltak ájulva, ha egy fehér nő beléjük szeretett – és ezek a roma férfiak egészen másként viselkedtek a roma nőkkel szemben...”⁶⁵ Izsák Rita, az ENSZ kisebbségügyi szakértője is hasonlóan látja: „Nőként és romaként kétszer annyit kell bizonyítanod.[...] A kisebbségi nők közül sokunkban van egyfajta kisebbségi komplexus. Soha nem voltunk népszerűek a fiúk körében, én soha nem voltam. Otthon azt mondták, menjek szakközépbe vagy szakmunkásképzőbe. Az, hogy megpróbálták velem elhitetni, roma nőként csak egy bizonyos szintig tudok eljutni, nagyon nagy harcost csinált belőlem.”⁶⁶

A roma/cigány nők többszörös – kisebbségi létükből illetve nemi szerepükből fakadó, – hátrányát úgy tűnik, ma még a magas iskolai végzettség nehezen tudja kompenzálni.

6.3.3. Az első generációs roma/cigány értelmiség

Diplomássá, értelmiségivé válni, a felsőfokú tanulmányok befejezése után önálló egzisztenciát teremteni, értelmiségi szerepeket megtalálni, felvállalni, szakmai, magánéleti kihívásokkal szembesülni megterhelő és nehézséget okoz a nem cigány származású, nem elsőgenerációs értelmiségi fiataloknak is. A pszichológiában jól ismert e ”kapunyitási krízisnek” (quarterlife crisis) nevezett állapot, kezelésére már tréningeket is kidolgoztak („Minden kezdet nehéz” tréning). A helyzet komolyságát jelzi, hogy a világhálón is

⁶⁴ Idézet Kalla Éva-Soproni Ágnes 1997. *Írják le a sóhajtásomat! Milyen lehet cigánynak lenni?* Budapest: Magvető Kiadó

⁶⁵ Elhangzott: 2004. ápr. 5. Mindentudás Egyeteme Klub Esélyegyenlőségi programsorozat kerekasztal – beszélgetésén.: www.origo.hu/itthon/20040406nokromak.html (2012.01.17)

⁶⁶Interjú: www.mindennapi.hu/cikk/tarsadalom/roma-nok-a-csucson-ketszer-annyit-kell-bizonyitani/2011-07-10/4896 (2012.02.04)

megjelennek ilyen kérdések: ” *Ismertek olyan regényt, amelynek a főhőse egy első generációs értelmiségi? Én is ebben a cipőben járok, mivel most államvizsgáztam...Érdekelne egy ilyen könyv!* ”⁶⁷

Első generációs értelmiséginek lenni érthetően nagyobb kihívás, hisz minta, kitaposott út, kulturális, kapcsolati tőke nem áll rendelkezésére a diplomás embernek. Cigányként első generációs értelmiséginek lenni pedig még nagyobb teher és kihívás. A fiatalnak – a korosabbaknak is – már az értelmiségi léthez vezető úton ki kell szakadnia saját környezetéből, saját megszokott, a többségtől gyakran – hagyományok, értékrend, kommunikáció, nemi szerepek, életritmus, életminőség tekintetében – eltérő világából, új stílust, kommunikációs technikákat, másfajta gondolkodásmódot kell elsajátítania. Ha nem túl nagy a kontraszt régi és új világa között, lehetősége van az időnkénti visszatérésre, erőt adó megmártózásra a régi kultúrájában, de akár a végleges visszatérés – orvosként, pedagógusként, lelkészként, szociális munkásként – lehetősége sem kizárt. Ebben az esetben jó esély van arra, hogy tradicionális közösségének vezetőjévé válik, az ő gyermekei már az általa kitaposott úton jutnak el az értelmiségi léthez, s példája másokat is inspirál. A visszatérő értelmiségi a közösség fejlődésének motorjává válhat.

Előfordul azonban, hogy a fiatal már tanulmányai végzése idején fokozatosan eltávolodik hagyományos világától, gondolkodása, viselkedése megváltozik esetleg saját közösségétől eltérő normáknak megfelelés kényszere miatt, s diplomája megszerzése után nem tér vissza közösségéhez, váteszi szerepet nem kíván felvállalni.

Az értelmiségivé váláshoz vezető út nehézségeit, a változás mélységeit tárta fel Mendi Rózsa – cigány származású pszichológus – 1999-ben negyven, felsőoktatásban tanult roma származású fiatallal készített pályaszocializációs és személyiségvizsgálataiban. (Mendi 1999) A diákokkal készített mélyinterjúk, különféle vizsgálatok során többek között az derült ki, hogy a fiataloknak nagyon erősen kellett kontrollálniuk mind a negatív, mind a pozitív érzelmeiket, hogy eljussanak az értelmiségi léthez. Bár e fiatalok mind a cigányság, mind a többségi társadalom szemében sikeresnek tünnek, igen sok rizikófaktort hordoztak. Míg eljutottak az általános iskolától az egyetemig, számtalan konfliktust, krízishelyzetet kellett megoldaniuk. Minden egyes iskolaváltás életmód-és kultúraváltást is jelentett számukra. Az új helyzetekhez való alkalmazkodás feszültségekkel, értékrend válsággal járt együtt. Nehezítette a helyzetüket, hogy szülői anyagi támogatást kevesen kaptak, inkább az ő ösztöndíjuk segítette az otthon maradottakat. Életmódjuk és életformájuk mindezekből

⁶⁷http://www.gyakorikerdesek.hu/szorakozas_konyvek_2426951_ismertek_olyan_regenyt_amelynek_a_fohose_egy_első_generációs_értelmiségi (2011.12.01.)

következően eltért diáktársaikétól; szegényesebb társadalmi kapcsolati rendszerrel rendelkeztek, s lényegesen kevesebb időt töltöttek ún. szabadidős tevékenységgel. Származásukat gyakran stigmatként élték meg, már nem tartoztak oda, ahonnan eljöttek, de azt tapasztalták, hogy a többség nem fogadta be őket. Identitásuk társadalmi oldala is problémás volt.

„*Jövőd még nincs, múltad már nem kell*” így jellemzi őket a szintén cigány származású szociológus Száraz András, s úgy látja, hogy a cigány ösztöndíjasok többsége és különösen a magasabb presztízsű, nagyobb jövedelemmel kecsegtető szakok hallgatói az alkalmazkodási, megfelelési kényszerek miatt tanulmányaik során levetkezik roma identitásukat. (Száraz 2002)

Az első generációs cigány értelmiség többsége „sziget-ember”; hagyományos közösségétől már sok tekintetben elszakadt, a többségi társadalom pedig még értelmiségiként sem engedi sorai közé. Miközben keresi a helyét, keresi a saját identitását is; „*Hogyan legyek értelmiségi, miképp legyek roma értelmiségi?*”, s eközben folytonosan szembesül a kisebbségi létéből fakadó nehézségekkel is. Diplomája megszerzése után is újra és újra bizonyítani kell, önmaga, cigány közössége, cigány társai előtt, s a nem cigány többség előtt. Bizonyítani, hogy rátermett, hogy megérte, hogy érdemes volt ennyi energiát a tanulásra áldozni, hogy ér ő is annyit, mint a nem cigányok.

A cigány értelmiség szempontjából létkérdés, hogy egészséges identitását megtalálja, megőrizze, ápolja, s a kisebbségi létéből fakadó mentális nehézségeket felismerje, kezelni tudja.

6.3.4. A roma/cigány értelmiség körében eddig végzett kutatások

A hazai roma/cigány népesség diplomás, értelmiségi tagjaira irányuló kutatások csak a 20. század végén, a 21. század elején kezdődtek. Ezek leginkább mélyinterjúk, életútelemzések; fő kutatási témáik a diploma megszerzéséig vezető út, az értelmiségi lét nehézségei, s különösen az identitás alakulása.

A téma szempontjából a legelső anyagok – amelyek ugyan még nem kutatási eredmények, de először irányították a figyelmet e kérdéskör felé – Diósi Ágnes mélyinterjúi, melyek 1998 végétől 1999 közepéig jelentek meg az Esély folyóiratban, *Értelmiségi roma nők* címmel.⁶⁸ A bemutatott öt életút Diósi szándéka szerint olyan cigány

⁶⁸ Az interjúk: Esély 1998/5. Csonkáné Lakatos Klára óvopedagógus, 1998/6. Mendi Rózsa pszichológus, 1999/1 Forgács (Farkas) Beatrix szociális munkás, 1999/4 Lakatos Elza újságíró, 1999/5. Kozma Blanka közgazdász.

asszonyokról szól, akik mindegyike „*Sikeres, roma, nő és értelmiségi. Küzdelmei során egyszerre szenved el női mivoltából és a cigányságából eredő hátrányokat. Egyszerre szembesül a külvilág és az övéi előítéletével. Öröklődik ambíciói és a tradíciók szorításában.*”

Mendi Rózsa 1999-ben készített, előzőekben már említett szakdolgozati kutatása⁶⁹ ugyan nem a már végzett, diplomás, hanem még a felsőoktatásban tanuló cigány fiatalokkal foglalkozik, de az odáig vezető út egy szakaszának elemzésével vizsgálata hozzájárul a roma értelmiségi életút feltárásához. Mendi a negyvenfős mintán végzett szociológiai adatgyűjtés alapján azt találta, hogy e felsőoktatásba bekerült fiatalok szüleinek iskolai végzettsége magasabb, mint általában a roma népességé; ami arra utal, hogy már a szülőknél is az átlagnál erősebb mobilitási törekvés működött, s ezt adták át gyermekeiknek, biztatva és támogatva őket felsőfokú tanulmányaik elvégzésében. Identitásukat vizsgálva megállapította, hogy e diákok származásukat gyakran stigmaként élik meg, identitásuk társadalmi oldala problémás.

Székelyi, Csepeli és Örkény 2001 tavaszán végeztek kutatást négy megyében és Budapesten, „*az etnicizált szegénység szorításából kiemelkedő roma személyek*” életútját vizsgálták.⁷⁰ Kutatásuk nem kimondottan a diplomás, értelmiségi romákra, hanem a sikeres cigány emberekre irányult, a 465 fős mintába azonban értelemszerűen ők is bekerültek. A kutatók a család, az iskola és a barátok szerepét vizsgálták az eredményes életpályák kialakulásában. Megállapításaik szerint a szegregált roma környezet nem kedvez a kiemelkedésnek. Vizsgálatuk azt mutatta, hogy a mobilitás többnyire együtt járt a roma identitás elvesztésével, vagy legalábbis háttérbe szorulásával.

Az első célzott roma értelmiségi kutatást 2001 tavaszán Kozma Tamás vezetésével a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszékének kutatói végezték; dél-dunántúli és észak-alföldi régió roma/cigány pedagógusainak helyzetét kutatva.⁷¹ A negyvenhét cigány származású pedagógussal végzett interjúkat különböző szempontok alapján dolgozták fel. Torkos Katalin a kutatásba bevont személyek (30 nő, 17 férfi) családi háttérét vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy kiemelkedésük, iskolai sikerességük okai egyértelműen a családi szocializációban keresendők; az interjúalanyok szüleinek többsége már korán kiszakadt a telepi környezetből, s iskolai végzettségük is magasabb volt a cigányság átlagos iskolai végzettségénél. Pusztai Gabriella a társadalmi tőke szerepét vizsgálva e cigány

⁶⁹ Felsőoktatásban tanuló roma fiatalok pályaszocializációs és személyiségvizsgálata. ELTE BTK szakdolgozat: <http://mek.oszk.hu/02000/02034> (2012.02.01)

⁷⁰ Székelyi Mária-Csepeli György-Örkény Antal 2001. *Ambíciók iskolája*. Pál E. szerk., Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

⁷¹ Kozma Tamás szerk., 2002. *Roma/cigány értelmiségiek iskolai karrierje*. Debrecen: Acta Paedagogica Debrecina

pedagógusok életútjában, megerősítve látta Coleman és Bourdieu tételeit; az interjúalanyok elmondása szerint családi neveltetésük – az általuk ismert, körülöttük élő cigány családoktól eltérően – szigorú és következetes volt, szüleik nagy figyelemmel kísérték tanulásukat, szabályozták magatartásukat, viselkedésüket, komoly elvárásaik voltak velük szemben. Fontos adat a kutató szerint, hogy túlnyomó többségük nem elkülönített osztályban tanult. Nagy Zita a harminc cigány értelmiségi asszony párkapcsolati konfliktusainak feltárásával megerősítette a patriarchális családmodell, az alávetett női szerep meglétét. Az asszonyok válaszaik szerint paradox módon maguk a cigány anyák az átörökítői az alávetett női szerepnek a közösségen belül; a lányok korai gyermekvállalása a kulcsa a hátrányos női helyzet fennmaradásának, hisz az első gyermek megszületése után esélyei sincsenek már a lánynak, hogy továbbtanuljon, kitörjön a tradicionális női szerepből.

2002-ben Diósi Ágnes ismét megjelentetett egy kötetet,⁷² melyben tizenhat cigány értelmiségi nő és férfi vallomása olvasható pályájukról, életükről, tapasztalataikról. A tanulmánykötet kiadásával a szerző célja az volt, hogy bemutassa, a cigány értelmiségiek mit tesznek saját népük felemelkedéséért.

2003–2004-ben a Pécsi Tudományegyetemen Forray R. Katalin vezetésével történt kutatás,⁷³ melynek során tizenegy mélyinterjú készült magukat romának/cigánynak valló, felsőoktatásban tanuló fiatalokkal. E kutatás ismét – mivel ebben az esetben sem végzett hallgatókról volt szó – az értelmiségi léthez vezető utak megismeréséhez segítette közelebb a kutatókat. A pécsi és a miskolci egyetem hallgatói között végzett kutatások nívója – a különböző cigány csoportokból származó diákok életútjának megismerésén túl – a kutatói beszámolóikban rejlő különbségek a két kutatási terep között. A Pécsi Tudományegyetem cigány hallgatói preferált helyzetben vannak; itt a legmagasabb a cigány származású diákok aránya az egész országban, ami nagymértékben köszönhető a térségben működő erős és hatékony civil szerveződéseknek. A Faág és a Kethanipe Egyesület, a Gandhi Gimnázium, a Collegium Martineum, az alsószentmártoni plébánia s az egyetemen működő Romológia Tanszék mind hozzájárult/hozzájárul ahhoz, hogy a térségben identitásában, önbecsülésében, ambíciókban erős cigány réteg éljen, s ezek a fiatalok bekerüljenek a felsőoktatás intézményeibe. Ennek a háttérnek köszönhetően a pécsi egyetemen a kérdezők az interjúalanyok nyitottságát, maximális segítőkészségét, együttműködését tapasztalták, ellentétben a miskolci hallgatókkal. A Miskolci Egyetemen Glonczy Ernő – cigány

⁷² Diósi Ágnes 2002. *Jövők munkások, cigány értelmiségiek mondják*. Budapest: Gladiátor Kiadó

⁷³ Forray R. Katalin 2004. *Életutak – iskolai pályák. Interjúk cigány, roma fiatalokkal*. Gypsy Studies 13. Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék.

származású antropológus – irányításával készültek az interjúk. A tapasztalatok szerint a miskolci roma hallgatók zárkóztak, szorongásosak, bizalmatlanok, elutasítók voltak. Glonczy szavaival: *”Szinte mindegyik beszélgetőtársat komoly pszichés traumák érték, az óvodától az egyetemig. Azóta is kisebbségi komplexussal, identitásbizonytalansággal küszködnek, de ezzel megpróbálnak együtt élni. A magánélet területén nem sikeresek, komoly, felnőtt partnerkapcsolatuk nincs. Nem is különösen szép emberek, nem is különösen gazdagok, nem is különösen sikeresek. Viszont többen szeretnének lenni, vágnak a tudásra, a dolgok megértésére, hogy helyre tegyék magukba a világot, és ők is helyükre kerüljenek egy olyan világban, melyet egy kicsivel ők is jobbá tesznek.”* (Forray R. 2004)

2004 tavaszán végezte e dolgozat szerzője is első értelmiségi kutatásait;⁷⁴ ötvenegy, magát cigánynak valló, hólabda módszerrel elért diplomás körében. (Szabóné 2004) A kutatás kérdőíves módszerrel illetve mentális állapotot felmérő tesztekkel készült. E mintába bekerült diplomások – akik két fő kivételével elsőgenerációs értelmiségiek voltak – a diplomához vezető utat, eltérően a nem cigány diplomásoktól, jóval hosszabb, „kanyargós úton” tették meg. Értelmiségi szerepvállalásuk határozott volt; hetven százalékuk aktívan vett részt roma civil szervezetek munkájában. Magas iskolai végzettségük miatt jelentős részük, harminckét százalékuk tapasztalt elutasítást saját közössége, negyvennégy százalékuk pedig a többség részéről. Szomatikus és mentális státusuk a kapott teszteredmények alapján igen kedvezőtlen; közel negyven százalékuk szenvedett valamilyen elhúzódó betegségben, s közel nyolcvan százalékuk mentális állapota rossznak minősült (neurózis, depresszió különböző mértéke).

Kende Ágnes 2004 elején a Romaversitas húsz diákjával készített interjúkat, melyben azt kutatta, honnan jöttek a fiatalok, milyen az identitásuk, kik gyakoroltak hatást életükre. Az „Értelmiségiként leszek roma, romaként leszek értelmiségi” címmel közölt kutatása⁷⁵ – melynek központi témája leginkább a leendő roma értelmiség identitása – igazolni látszik a „perifériáról származó vezető” Lewini fogalmát; miszerint a kiemelkedés során a periférián maradt csoporttal való azonosulás nem marad fenn. A mobilitás során szerinte az alacsonyabb státusú csoport tagjai átveszik a magasabb státusúak értékeit, miközben a saját csoportjuk leértékelődik. A határátlépés pillanata azonban legtöbbször problémás, mert még bizonytalan mind a régi, mind az új csoporttagság. Kende a mélyinterjúk alapján úgy vélte, a családi háttér a leginkább meghatározó; már gyermekkorban

⁷⁴ Szabóné Kármán Judit 2004. A magyarországi cigány értelmiség helyzete, mentális állapota. *Educatio, Kutatás közben* 12. 3, 459–465. valamint Sar si von? *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika* 5. évf. (2004) 4. sz. 335-358.

⁷⁵ Kende Ágnes 2005. *Értelmiségiként leszek roma, romaként leszek értelmiségi*. Neményi Mária–Szalai Júlia szerk., *Kisebbségek kisebbsége*. 376–408. Budapest: Új Mandátum Kiadó

előrevetíthető az az életút, melynek része az értelmiségivé válás, illetve az az út, melyben az értelmiségi lét véletlenek sorozata, külső intervenciók kapcsán válik csupán elérhetővé.

Tóth Kinga Dóra doktori értekezését 2004-ben magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitástípusainak vizsgálatából írta; kutatási mintájába – ha nem is célzottan – de bekerültek diplomás romák is. A huszonkettő angliai és huszonöt magyarországi sikeres cigánnyal készített mélyinterjú vizsgálatai alapján a diplomás válaszadóival kapcsolatban megállapította, hogy „Az értelmiségivé válás az alacsony társadalmi helyzetből indulva frusztrációt szülhet. Ennek a változásnak a terhe részben szükségszerű mobilizációs teher, amelyre nehéz felkészülni.”⁷⁶

Torkos Katalinnak a Debreceni Egyetemen védett 2005-ben készült doktori értekezése⁷⁷ a cigány diplomások életútját vizsgálja. A negyvenöt mélyinterjú során kialakult pályakép alapján a kutató azt a következtetést vonta le, hogy a cigány értelmiség eltávolodóban van saját népétől. A kutatási mintájába bekerült diplomások családjának kétharmada már gyermekkorában nem élt cigány közösségekben; családmódel, gyermeknevelés és a mindennapi élet terén a többségi érték- és normarend dominált. Az asszimilációs törekvés mind az előző generációban, mind a válaszadókban jelentős, több mint felének nem cigány házastársa van, s a kutató megjegyzi, cigány diplomás nő és cigány férfi közötti házasság igen gyakran válással végződik. Cigány rokonokkal az interjúalanyok kevesebb, mint fele tart, többnyire felületes kapcsolatot. Torkos szerint a cigány értelmiség számszerű növekedése azért nem mutatható ki az elmúlt évtizedekben, mert többségük diplomássá válva asszimilálódott, így nem jelennek meg a kutatásokban, felmérésekben.

Forray R. Katalin 2008-ban elkészült összefoglaló tanulmánya⁷⁸ egészen más aspektusból közelíti meg a felsőoktatásban tanuló cigány/roma származású fiatalokat; Értelmiségképzés – cigány diákok a felsőoktatásban című kutatása nem a hátrányos helyzetből való kijutás nehézségeit vizsgálta, hanem a leendő roma értelmiség jellemzőit igyekezett felvázolni. A kutatás alapjául szolgáló roma etnikai alapú ösztöndíjak és a kutató tapasztalatai alapján a felsőoktatásban tanuló roma/cigány hallgatók között magasabb a nők aránya, akik ugyan nem a magas presztízű képzésekben vesznek részt – inkább az óvó-és

⁷⁶ Tóth Kinga Dóra 2004. *A magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitástípusainak összehasonlító elemzése*. Ph.D értekezés. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem www.lib.uni-corvinus.hu/phd/toth_kinga.pdf (2012.02.07.)

⁷⁷ Torkos Katalin 2005. *Két kultúra határán – cigány diplomások életútvizsgálata az ezredfordulón Magyarországon*. Ph.D. értekezés Debrecen: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar: <http://hdl.handle.net/2437/79537> (2012.02.07.)

⁷⁸ Forray R. Katalin: *Értelmiségképzés – cigány diákok a felsőoktatásban*. Kézirat 2008. www.forraykatalin.hu (2012.02.07.)

tanítóképzőt preferálják – de a cigány család számára ez is nagy előrelépést jelent. Forray R. szerint a cigány családok „lányaikat küldik előre”, s annak sikerei, végzettsége, s az ennek megfelelő házassága révén a család presztízse is növekszik. A kutatás egyik dilemmája: „*az elitképző intézmények – szakkollégiumok – vajon eredeti céljaik szerint a hátrányok lefaragásában, a sikeres felsőoktatási pálya befuttatásában hatásosak-e, vagy pedig zárt, eltökélt és politikailag radikális elitet képeznek.*” (Forray R. 2008)

2009-ben jelent meg Szále László *Kitörők* című kötete, melyben tizenöt cigány értelmiséggel készített interjút adja közre. A megszólalók mind sikeres, ismert képviselői a cigányságnak; író, újságíró, művészek, zenészek, politikusok. Ahogy a szerző írja: „*Reprezentatív személyek nem reprezentatív mintája. Nem vonható le belőle semmiféle statisztikai következtetés. De azért a nehézségekből talán mégis...Ezek az utak követhetők – azért irtuk le őket -, de az nem igaz, hogy mindenki számára járhatók is. Bár így lenne! Akkor receptkönyvnek ajánlanánk. De mint látni fogják nagyon sok feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy a felnövő cigány gyerekek ezekhez az iránytűkhöz igazodva megtalálhassák a maguk belső sarkcsillagát.*” (Szále 2009) Az interjúk leginkább arra irányulnak, milyen háttérrel indultak a megszólalók, milyen akadályokat kellett leküzdeniük értelmiségivé válásuk útján.

Nemzetközi szakirodalom a cigányság diplomás, értelmiségi rétegre vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre, erre irányuló kutatások még nem történtek, vagy nem publikálták őket. Külföldi kutatások közül csak olyanok találhatók, melyek a cigány gyermekek oktatásával foglalkoznak; mint Ainsworth–Darnell–Downey kutatása,⁷⁹ ami a cigányság oktatással szembeni ellenállásának okait kutatja, Bengtssoné,⁸⁰ mely a svéd oktatási jogokat vizsgálja a cigányság esetében, vagy Hallimann és Smith kutatása⁸¹ az oktatási szegregációról. Kiváló munka José Eugenio Abajo Alcalde⁸² már magyarul is olvasható munkája a *Cigány gyerekek az iskolában*, mely a spanyolországi oktatáson belül kutatta a cigány gyermekek és családok, valamint az iskola és oktatás kérdéseit, egymásra való hatását. Ilyen és ehhez hasonló munkák olvashatók, de témánkhoz illeszkedő, értelmiségi kutatás még nem hozzáférhető.

⁷⁹ Ainsworth–Darnell, J.W–Downey, D. 1998. Assessing the Oppositional Culture Explanation for Racial/Ethnic Differences In School Performance. *American Social Review*. 63, 536–553.

⁸⁰ Bengtsson, A. 1991. *Roma in Sweden – the Right to Education*. Sweden Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law in Lund.

⁸¹ Halliman, M.T.-Smith, S. 1985. The Effects of Classroom Racial Composition on Students Interracial Friendships. *American Sociological Review*. 52, 653-664.

⁸² José Eugenio Abajo Alcalde 2008. *Cigány gyerekek az iskolában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely Kiadó

7. A magyarországi többségi és a roma/cigány értelmiség historiográfiájának összehasonlító elemzése

A roma/cigány értelmiség történelmének feltárása és leírása során arra a kérdésre is választ kerestünk, hogy milyen hasonlóságok illetve különbözőségek voltak/vannak a roma/cigányság és a többség értelmiségének történelmében, valamint arra, hogy mikor, milyen formában kapcsolódott össze, keresztezte egymást a két értelmiség útja.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítható, hogy a magyarországi cigány értelmiség első ismert képviselője – bizonyos Vaskohi Grausser Dávid, egy cigány jobbágy fia – a cigányság első csoportjainak bevándorlása után két évszázaddal jelent meg. (1678) Valószínű – mint azt Szőnyi említett Magyar Oskola című könyvének korabeli feljegyzései bizonyítják –, hogy néhány írni vagy olvasni tudó ekkor már volt a cigányok között, de arra utaló dokumentumok, hogy magasabb iskolát is végeztek volna, nem állnak rendelkezésünkre. Vaskohi Grausser azonban iskolamester, értelmiségi lett.

A korai magyar értelmiség 13. század eleji artikulálódásához⁸³ képest tehát négy évszázaddal később jelent meg hazánkban az első magasan képzett cigány ember. Ez az adat azonban így megtévesztő lehet; mert igaz ugyan, hogy a többséghez képest óriási a lemaradás, a saját népének történelméhez mérve viszont semmiképpen sem az, hisz a magyaroknál jóval rövidebb, mindössze kétszáz éves magyarországi múlt állt ekkor mögöttük.

A történelmük során a 18–19. században megjelenő roma/cigány alkotók, művészek, értelmiségiek – szemben a többségi értelmiséggel – még nem alkottak önálló réteget, erre jóval később, csak a 20. század közepén került sor. A többségi értelmiség már a reformáció⁸⁴,

⁸³ A 13. században – Európa több országához hasonlóan – az egyházi szolgálatot végző klerikusokból kivált egy laikus írástudó réteg, melyet az értelmiség első megjelenésének tekintünk. Azok a székesegyházi és káptalani iskolákban tanult, de még fel nem szentelt papnövendékek alkották e világi értelmiségi réteget, akik az egyházi elköteleződés helyett tudásukat az állami, udvari szolgálatokba állították. A kezdetben még klerikusnak, majd literátusnak, illetve deáknak nevezett réteg a 14. század elejére végleg elvált az egyházi szolgálattól, laikussá válásuk a nötlenség feladásával véglegessé, egyértelművé vált. Ugyanakkor magasabb állami pozíciókat továbbra is csak papi személyek tölthettek be, hisz az ehhez nélkülözhetetlen egyetemi végzettséget az egyházi pályára készülő, s főleg a nemesi származásúak szerezhették meg. A korai magyar értelmiség első képviselői – hazai egyetemek híján – külföldön szereztek katedrát és hírnevet maguknak, mint Paulus de Hungaria a kánjog professzora a bolognai egyetemen a 13. század elején, vagy Alexander de Hungaria, aki a párizsi egyetemen tanított. (Klaniczay 1964)

⁸⁴ A reformáció hazánk oktatásügyében történelmi változásokat eredményezett; a Luther által szorgalmazott anyanyelvi és az alacsonyabb néposztályokra is kiterjesztett népoktatás, a szegények ingyenes tanítása, a leánynevelés intézményesítése a művelődés új hullámát indította el, megeremtette a tömegoktatás alapjait. A korabeli iskolák református, evangélikus és unitárius kollégiumokká alakultak át, s mind műveltség, mind tanulói összetétel szempontjából jelentős hatást gyakoroltak az értelmiség számbeli és minőségi alakulására. A protestáns értelmiség német, svájci, holland és angol egyetemeken abszolválta tanulmányait, majd hazatérve széleskörű európai látásmóddal gyarapította a hazai művelődést. Bethlen Gábor fejedelem a hazai értelmiség kinevelése céljából alapította 1622-ben a gyulafehérvári főiskolát, ahová neves protestáns külföldi tudósokat hívott tanítani.

ellenreformáció⁸⁵ évszázadaiban (15–17.század), majd még inkább a felvilágosult abszolutizmus, a dualizmus és a reformkor harcaiban (18–19.század) megacélozott, szerepvállalása⁸⁶, befolyása a politikai, gazdasági életben koronként változó mértékben ugyan, de meghatározó volt. A cigány értelmiségről mindez nem mondható el; marginális szerepe és helyzete, beszűkült mozgásteret a mai napig jellemző.

A két értelmiségi csoport történelmét vizsgálva azonban számos hasonlóság felfedezhető:

- A társadalmi mobilitás első csatornái mindkét csoportnál ugyanazok: tanítói és egyházi pálya.
- A nők oktatását, magasabb iskolázottságát mindkét csoport férfitársadalma ellenezte.
- Az irodalom, irodalmi élet mind a többségi, mind a roma/cigány értelmiség artikulálódásában kezdetben a legfőbb megnyilvánulási forma.
- Az első generációs értelmiség nehézségei mindkét csoportban jellemzőek.
- Származásból fakadó hátrányok mindkét csoportot érintették.
- Mindkét csoport esetében a támogatók, támogatások (ösztöndíjak, alapítványok) szerepének jelentős hatása van.
- A megosztottság mindkét értelmiségre jellemző (többek között népi-urbánus, illetve cigány csoportok szerinti).
- A pártpolitizálás további ellentéteket szított mindkét csoportban.

⁸⁵ A hamarosan kibontakozó ellenreformáció is – felismerve az oktatás szerepét a hit terjesztésében – létrehozta saját felsőoktatási intézményét. Pázmány Péter esztergomi érsek 1635-ben Nagyszombaton alapított teológiai és bölcsészeti karból álló, jezsuiták által vezetett egyetemet, ami a rend feloszlása után 1777-ben előbb Budára, majd Pestre költözött. Pázmány a nemesi lányok oktatását is támogatta, 1627-ben Pozsonyban leánynevelő intézetet nyitott számukra. Mind a protestáns, mind a katolikus iskolák lehetővé tették a szegényebb diákok számára is tanulmányok végzését; gyakran a főúri diákok mellett házitánítóként jutottak ki külföldi egyetemekre, vagy pártfogók anyagi támogatása, illetve alapítványi és más segélyek, kedvezmények tették lehetővé a tanulást számukra.

⁸⁶ A magyar nyelv és irodalom népszerűsítését, a nemzeti hagyományok ápolását és továbbadását, a műveltség terjesztését a korabeli értelmiség számos tagja felvállalta. E célból újságokat szerkesztettek és adtak ki – mint a Komáromi Tudóstársaság 1789-ben indult Mindenés Gyűjtemény című folyóirata, vagy Kármán József és Pajor Gáspár 1794–1795-ben megjelenő Urániája –, illetve a középiskolákban, kollégiumokban szerveződő diákköröket látogatták, írásait felolvasták, s buzdították a fiatalokat a magyar nyelven történő alkotásra. Missziójuknak köszönhetően e diáktársaságokból nőttek ki a 19. század olyan jeles irodalmárai, mint Bárány Boldizsár, Döbrentei, Fejér, Jankovits, Péteri, Takács). (Thimár 2007) A népművelés érdekében Péczeli József a Mindenés Gyűjteményben a „felső országokhoz” – a fejlett polgári országokhoz – hasonló olvasókabinétek (kölsönkönyvtárak) felállítását szorgalmazta. Az első olvasókabinét meg is nyílt 1782-ben Pozsonyban, majd a következőt 1787-ben alapította Pesten Gleixner János. (Kókay 1984)

- Napjainkban a kritikai értelmiség hiánya, egyáltalán az értelmiségi szerep felvállalásának hiánya⁸⁷ mind a roma/cigány, mind a nem cigány értelmiségre jellemző.

A hasonlóságok mellett szembetűnőek a különbségek is; az ismertetett oktatási hiányosságok – a minőségi oktatást biztosítani nem tudó szegregált oktatás, az oktatási esélyegyenlőséget felszámolni képtelen magyar oktatási rendszer – következtében a cigányság köréből jóval kevesebbeknek van lehetősége – s jóval nagyobb árat kell fizetni érte – eljutni az értelmiségi létbe.

Lényeges különbség, hogy az első generációs cigány értelmiségnek jóval nagyobb mélységből (mélyszegénységből, analfabéta, vagy alacsony iskolázott szülők mellől, eltérő szociokulturális háttérből, identitásproblémáktól terhelve) indulva kellett/kell eljutniuk ugyanoda, mint a munkás-parasztszármazásúaknak.

A hazai értelmiség történelmét áttekintve egyértelmű, hogy az igen alacsony sorból származó, első generációs értelmiség kialakulásában meghatározó szerepet játszottak a társadalmi mozgalmak.

A cigány értelmiség történelmét kutatva kerestük az érintkezési pontokat a többségi értelmiséggel, s feltűnően kevés kapcsolatot találtunk. A történelmi tényeket tekintve a cigány értelmiség szövetsége a többségiekkel a rendszerváltást megelőző demokratikus ellenzék szerveződéséhez, ezen belül is a SZETA-hoz köthető. (Solt Ottilia, Havas Gábor, Daróczi Ágnes etc.). A SZETA szerveződéséből kinövő Szabad Demokraták Szövetsége soraiban így tűntek fel az első képviselőként megválasztott cigány származású politikusok is; Horváth Aladár, Hága Antónia, majd később Mohácsi Viktória, illetve más pártok soraiban is megjelentek cigány származásúak.

A politikai érdekek mentén születő cigány-nem cigány értelmiségi kapcsolatok mellett kialakult a jogi-jogvédő kapcsolat is, s az egyházi-keresztény gyülekezeti (vagy éppen buddhista) kapcsolódások.

Egyértelmű azonban, hogy ezek mind olyan találkozási pontok, ahol a többségi értelmiség képviselői fordultak a cigányság, esetünkben a cigány értelmiség felé. Kutatásunk

⁸⁷ A rendszerváltás óta eltelt alig több mint húsz év alatt az értelmiséget számos kritika érte, „legfőbb bűne”, hogy nem tölti már be azt a hivatását, amit a történelem során magáénak vallott, elfelejtette kritikai, társadalomépítő szerepét. Szalai szerint a rendszer szétesésével az értelmiségi elit légüres térbe került, rutinnal megformált rendszerkritikusi szerepéből kiesett, s a tettek mezején nem találja fel magát. Az ideológiák világából le kellett szállnia a földre, s receptje sincs arra, hogyan birkózzon meg a kihívásokkal. Eltompult a társadalmi érzékenysége és lelkiismerete, bezárkózott, önmagával van elfoglalva. (Szalai 2008) Legnagyobb baj, hogy erősen megosztott a hazai értelmiség s ugyanakkor rendkívüli mértékben átpolitizált. A megosztottság oka, hogy a választások után az évszázados népi-urbánus ellentét politikai síkra terelődött; a „*ki tartozik a nemzethez*” és a „*ki a nemzeti*” vita mára konzervatív és liberális politikai köntösben osztja meg az országot.

során épp emiatt végig hiányérzetünk volt; úgy tűnik, hogy a cigány értelmiség képviselői csak és kizárólag „cigányügyben” tevékenykedtek/tevékenykednek, ennek is inkább a jogvédő, szociális, hagyományőrző feladataiban. Nem találjuk nyomát, hogy a cigányságot érintő ügyeken kívül más fontos, országos ügyben is megmozdultak, megnyilvánultak volna. (Ha esetleg elszórtan akadt is példa, semmi esetre sem „a” cigány értelmiség megnyilvánulásáról volt szó.)

Ennek azonban több oka van/volt és lehet:

- olyan problémás a cigányság helyzete, hogy minden roma/cigány diplomás ennek megoldásán dolgozik
- végzettségük szerint eleve ezekre a területekre predestináltak a roma/cigány értelmiségiek, azaz beszorultak a szociális–pedagógiai–média területekre
- a többségi társadalom nem engedi, hogy más értelmiségi területeken is érvényesüljenek
- a cigány többség esetében olyan nagymértékű az otthonról hozott lemaradás, hogy lehetetlen a magasabb presztízsű végzettségeket (orvos, mérnök, közgazdász, jogász, tudományos kutató etc.) megszerezni.

E kérdés megválaszolása fontos lenne, meggyőződésünk, hogy a kapcsolódás lehetőségeinek megtalálása érdekében a roma/cigány értelmiségnek ki kellene lépnie megszokott köreiből, s a többségi értelmiségnek közelednie kellene a kisebbség tanult, diplomás rétegéhez.

8. A hazai roma/cigány értelmiség helyzetét, mentális állapotát feltáró kutatás

A magyarországi roma/cigány értelmiség kutatási mintánkba került kilencvennyolc fős alapsokaságán végzett vizsgálatunkat – mint már említettük – két szakaszban végeztük; 2004-ben egy előkutatásra került sor, amit 2010–2011-ben folytattunk, s interjúk kutatással egészítettünk ki. A két szakaszban némileg eltérő témákra fókuszáltunk, ezért előbb külön-külön tárgyaljuk a két kutatás eltérő elemeit, eredményeit, majd a mindkét vizsgálat során feltett közös kérdésekre kapott adatokat összegezzük, elemezzük, s ennek eredményeként igyekszünk megrajzolni a profilját a mintába került hazai roma/cigány értelmiségnek. Tartalomelemzéssel dolgozzuk fel az interjú-kutatás során kapott válaszokat, s külön értékeljük a mentális állapotmérő tesztek, skálák önkitöltések által kapott adatait.

8.1. Kutatás I. és II. célja, hipotézisei

Kérdőíves, interjúk és mentális állapotmérő tesztekkel végzett kutatásainknak – mint már a Bevezetésben is részleteztük – a következő céljai voltak: feltárni a közel százfős roma/cigány értelmiségi minta életútját, társadalmi mobilitásuk motivációit, kiemelkedésük árát, kapcsolataikat roma/cigány közösségükkel és a többségi társadalommal, párválasztásukat, életminőségüket, hagyományápolásukat, mentális egészségállapotukat. Mindezen vizsgálatokkal átfogó képet kívántunk szerezni a mai magyarországi – leginkább első generációs – roma/cigány értelmiség helyzetéről.

A Bevezetésben bemutatott fő kutatási hipotéziseink mellett kerestük a választ arra is, hogy a magasabb végzettség megszerzése együttjárt-e válaszadóink esetében családjuktól való elszakadással, fontosnak tartják-e (leendő) gyermekeiknek felsőfokú taníttatását, a diploma megszerzése milyen változásokat hozott életükben, párválasztásukban, párkapcsolataikban van-e, s milyen jelentősége az iskolai végzettségnek. Rendelkeznek-e különösebb küldetésstudattal saját roma/cigány népük felé, milyennek látják értelmiségüket. Életminőségüket vizsgálva egészségi állapotukra, szokásaikra is rákérdeztünk, s érdeklődésünk kiterjedt értelmiségi szerepvállalásukra, életformájukra is.

8.2. A kutatás módszerei; kérdőíves és interjú-kutatás

Kutatásunk során mindkét alkalommal általunk összeállított, nyitott, zárt és kombinált kérdésekből álló kérdőíveket használtunk.

A Kutatás I. során alkalmazott kérdőív harmincegy kérdést – melyekből tizenhárom zárt, tizenegy nyitott, hét pedig kombinált volt – tartalmazott. A zárt kérdések a szociológiai háttérváltozókra irányultak (nem, életkor, lakóhely, családi állapot és hasonló kemény adatok). A kombinált kérdéseket kapcsolatok minőségének kifejtésére, s egyértelműen megválaszolható, de bővebben kifejtve árnyaltabb választ adó kérdéseknél alkalmaztuk (kisebbségi létből fakadó hátrányok, küldetéstudat leírása). A nyitott kérdéseket az általunk e kutatásnál leginkább preferált kérdéseknél alkalmaztuk; a múltban illetve a kutatás időszakában őket ért hátrányos megkülönböztetésük, az értelmiségivé válás motivációjának valamint a cigány és nem cigány környezet reakcióinak felmérésekor. Első kutatásunk során ötvenegy válaszadó értékelhető kérdőívét dolgoztuk fel.

Második kutatásunkban mélyebben kívántuk megismerni válaszadóink hátterét, értelmiségi életformájukat, s ezért az előző vizsgálatban feltett kemény adatok mellett a diplomaszerezés módjára, társuk iskolai végzettségére, foglalkozására, szüleik, testvéreik iskolázottságára is rákérdeztünk. A Kutatás II. kérdőívben szerepeltek kérdések a cigányságon belüli csoport-hovatartozásra, nyelvhasználatra, hagyományőrzésre vonatkozóan. Igen sok nyitott kérdést tettünk fel, melyben az értelmiségi léthez köthető szokásaikat, életformájukat, a női férfi szerepről, párkapcsolatról vallott nézeteiket és gyakorlatukat kutattuk, s vizsgáltuk politikai, közéleti szerepvállalásukat is. Fontosnak tartottunk arra vonatkozóan is kérdést feltenni, milyenek látják ők a cigányságot illetve a többségi társadalmat; azaz mint értelmiségiek látják-e reálisan saját népük hiányosságait, a többség pozitívumait, előítéletes gondolkodásmód jellemző-e, s milyen mértékben rájuk. Kutatásunk második szakaszában negyvenhét adatközlő kérdőívét dolgoztuk fel.

A cigány értelmiség körében végzett vizsgálatunk során nélkülözhetetlennek tartottuk interjúk készítését, abban a reményben, hogy a kérdőívekben feltett kérdésekre kapott válaszoknál még alaposabban, még több szempontból megismerhetjük a mintában szereplő roma/cigány értelmiségiek életét, életkörülményeiket, életútjukat, gondolataikat. Az átlagosan három-négy óra alatt elkészített huszonöt interjú többsége a válaszadóink otthonában készült, így megismerhettük életkörülményeiket, családjukat, családi kapcsolataikat is. A félig strukturált interjúk témakörei gyermekkor, tanulási motivációk, iskolaévek, felsőfokú

tanulmányok, a diploma értéke, a kultúraváltás, az értelmiségi roma/cigány nők élete, tapasztalatai, a következő generáció és a roma/cigány elit.

8.3. A mentális státus vizsgálata

A minta mentális egészségállapotának felmérésére kutatásunkban négy, hazai és nemzetközi vizsgálatokban egyaránt alkalmazott, standardizált tesztet, skálát használtunk.(1. sz. melléklet) A kérdőívekhez hasonlóan, önkitöltő módon kerültek megválaszolásra.

A Juhász-féle Neurózis Pontozó Skálát (Juhász–Kopp–Veér 1978) a neurózis kiszűrésére használtuk. Az érzelmi funkciózavarokkal kapcsolatban a szorongás és a tartós hangulatzavar, lehangoltság, a magatartászavarokkal kapcsolatban az organikus megbetegedés nélküli munkaképesség-csökkenés és türelmetlenség, a testi és vegetatív funkciók zavaraiaként a fejfájás, alvászavarok és a szervi elváltozás nélküli szív- és gyomorpanaszok előfordulásai szerepelnek a feltett kérdések között. A skálára adott pozitív válaszok – azaz a tünetek észlelése – maximális pontszáma huszonhárom lehet. Neurózis szempontjából a hét pont elérése, meghaladása már veszélyeztetettséget jelent, a tíz pont, illetve a felette kapott értékek pedig a kialakult neurózist mutatja, ami feltétlen kezelést igényel.

A Beck-féle Depressziós Skálával (BDI) (Beck–Beck 1972) a depressziós tünetegyüttes előfordulását valamint súlyosságát mértük. Kopp és Skrabski által kifejlesztett rövidített változata (melyet kutatásunkban alkalmaztunk) hatékonyabb, mert a depresszióval kapcsolatban a leglényegesebb változókat vizsgálja. A rövidített kérdőívben szereplő tünetek és panaszok: pesszimizmus, elégedettség hiánya, bűntudat, szociális visszahúzódás, döntésképtelenség, munkaképtelenség, alvászavarok, fáradékonyság, túlzott aggodás testi tünetek miatt. A kérdőív a depressziós tünetegyüttes súlyosságának egyik legmegbízhatóbb módszere, a pszichiáterek által végzett depresszió súlyossági becsléssel igen jól korrelál, ezért nagy megbízhatósággal alkalmas a depressziós megbetegedés súlyossági fokozatainak becslésére. A kapható pontszámok alapján történő besorolás: 0–9 pontérték között nincs, 10–18 pont enyhe, 19–25 pont középsúlyos, 26 és több pont súlyos depressziós megbetegedést mutat.

A Crumbaugh & Maholick (1964) által összeállított, húsz tételt tartalmazó életcél kérdőívnek rövidített változata (Kopp–Skrabski 1995) is általánosan használt mentális állapotmérő-kérdőív; az életcélok hiányából, az unalomból, a napok egyhangú megéléséből a depressziós tünetegyüttes előfordulására, súlyosságára következtettünk.

A társas támogatottság mérésére Caldwell (1987) Szociális támogatás kérdőívének Kopp és Skrabski által hazai viszonyokra adaptált változatát használtuk. A társas támogatottság, a szociális védőháló, a kiterjedt, működő családi, rokoni, baráti, munkahelyi, szomszédi kapcsolatok énvédő hatása vitathatatlan. A kérdésekre adott válaszokból a társas támogatottság mértékét, hiányát, erősségét, használhatóságát, kiterjedtségét tudtuk megállapítani.

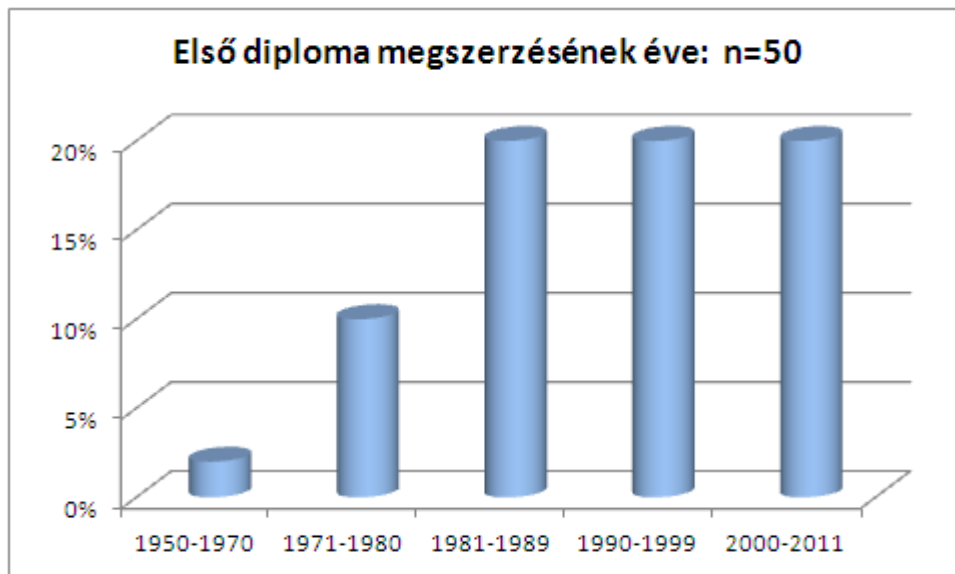
8.4. Kutatás I.

Kutatásunk első szakaszát 2004 februárjában és márciusában végeztük; hólabda-módszerrel elért, magukat romának/cigánynak valló diplomások között hatvan kérdőívet osztottunk szét, melyből ötvenegy értékelhető érkezett vissza.

E kutatási mintában 28 nő és 22 férfi szerepelt, átlagéletkoruk 40 év volt. Családi állapotukat tekintve fele-fele arányban voltak házások, s hasonló volt a két nem között az elváltak aránya is. Lényeges különbség volt azonban az együttélés más formájában; a nők 14%-a élt élettársi kapcsolatban, a férfiak közül azonban senki nem jelzett házasság nélküli együttélést. A településnagyság és a családi állapot közötti összefüggést vizsgálva leginkább feltűnő volt, hogy a falun élő nők mind házások voltak, az élettársi kapcsolatot választók pedig kivétel nélkül a fővárosban laktak.

Első diplomájuk megszerzéséhez vezető út jelentősen eltért a többségi társadalom diplomásaitól; nem egyenes ívű tanulmányi pályát futottak be, hanem hosszabb, kerülő úton jutottak be a felsőoktatásba, munka s nem ritkán család mellett kezdték el és végezték tanulmányaikat.

Mindössze 49% szerezte meg a diplomát 26 éves koráig, a többiek harmincas, negyvenes éveikben (egy válaszadó 48 évesen).

13. ábra

Az első diploma megszerzésének éve

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. 2004.

A diploma megszerzésének évek szerinti megoszlását mutató ábráról (13. ábra) lényeges információ olvasható le; egyetemi, főiskolai végzettséget cigány férfiak és nők már a hetvenes, nyolcvanas években is szereztek – mint a mintába kerültek 34%-a –, a cigányság ilyen mértékű felsőfokú iskolázottsága ezekben az évtizedekben azonban mind a többség, de még a kutatók nagy része előtt is rejtve maradt. Mint „cigány diplomások” alig-alig – s csak néhány képviselőjük – jelentek meg a társadalmi, politikai köztudatban.

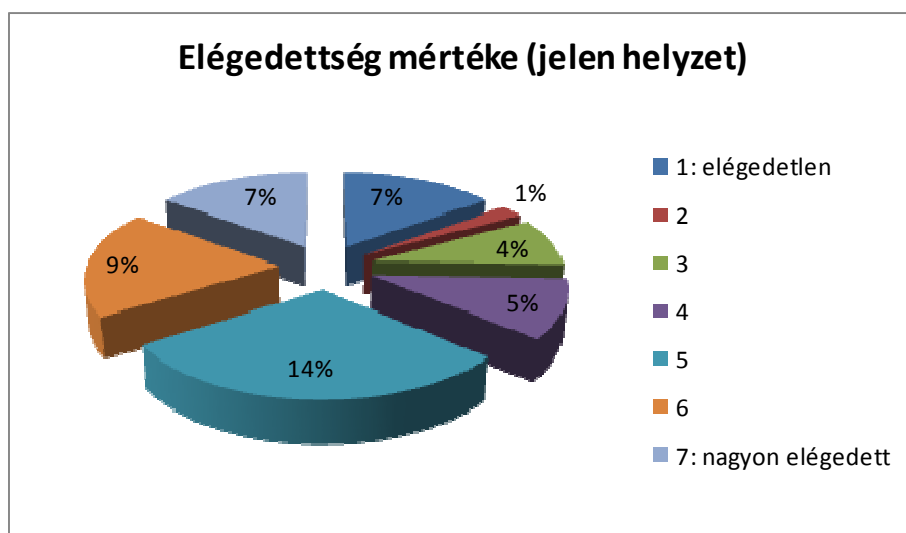
Szülőhelyük és jelenlegi lakóhelyük közötti távolságot vizsgálva – feltételezve, hogy aki messzire költözik szüleitől, az a családi-rokoni kapcsolatait nehezebben tudja ápolni, ezáltal kevésbé vagy egyáltalán nem részesül a közösség támogató, énvédő erejéből – nagyfokú mobilitást tapasztaltunk, válaszadóink 65 %-a elköltözött szülőhelyéről. A legnagyobb mozgás a főváros felé irányult; a messzire költözők 60%-a választotta lakóhelyéül, s az összes elköltözők között is 39% a Budapesten letelepültek aránya. Mintánkban a két nem migrációja között lényeges különbség van; a diplomás nők 52%-a nem költözött el születése helyéről, s az elköltözők 21%-a is közeli településen lakik. Ezzel szemben a férfiak 55%-a szülőhelyétől messze telepedett le, csupán 14%-uk él eredeti lakóhelyén. Szociális támogatottságukra vonatkozóan azonban meglepő eredményt kaptunk; részben igazolódott hipotézisünk, hogy az elköltözés következtében a közösségi háló csökken, a szülőhelyüktől távolra költözők 40%-a azonban új lakóhelyén megfelelő szociális támogató rendszert, közösséget talált, illetve épített ki. Ugyanakkor a szülőhelyükön élők 20%-nál

erősen hiányos a támogatottság, ami valószínűleg a tradicionális cigány közösségek felbomlására utal.

Önminősítésük alapján 63% átlagos, 20% kiváló, 17% pedig rossz egészségi állapottal rendelkezett, ugyanakkor érdekes, ismétlődő diszkrepanciát észleltünk státusuk minősítésében; a magukat átlagos egészségi állapotúaknak vallók közül sokan (a következő kérdésben, amely meglévő betegségeikre kérdezett) jelezték, hogy krónikus betegségben, magas vérnyomásban szenvednek, vércukor problémájuk és egyéb betegségük van. (Elgondolkodtató, vajon miért ítélik e komoly betegségek fennállása mellett is átlagosnak egészségi állapotukat e diplomás válaszadók?) A felsorolt panaszokat is figyelembe véve a mintába bekerültek 39%-a nem volt egészséges. Szembetűnő a különbség a két nem egészségi állapota között; a megromlott egészségi állapotúak 74%-a nő, a kiváló egészségnek örvendő 80%-a pedig férfi volt. (A mintában mindkét nem átlagéletkora – véletlenszerűen – negyven év volt.)

A káros szenvedélyeket vizsgálva alkoholfogyasztásukat tekintve; 22%-uk absztinens, 69% ritkán, 19% hetente, 4% naponta fogyaszt alkoholt. Dohányzás terén azonban rosszabb az arány; 47% dohányzik, s közülük 20% erős dohányosnak minősítette magát.

A kérdőívben mérni kívántuk a válaszadók elégedettségi szintjének az alakulását a felsőfokú tanulmányok végzésének az idejétől a jelen állapotig. A mérésre 7 fokú skálát használtunk.

14. ábra

A mintában szereplők elégedettségi mértéke

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. 2004.

Mint az ábráról leolvasható (14. ábra), az első kutatás során, 2004-ben készült elégedettségi indexek alapján a minta többsége inkább elégedett, mint elégedetlen volt akkori sorsával, helyzetével. A válaszadók 17%-a a legmagasabb, 7-es minősítéssel jellemezte akkori megelégedettségét, 6-os értékkel 19 %, s a legtöbben (29%) 5-re értékelték állapotukat. A legrosszabb minősítéssel 15% illetve helyzetét, közepes értéket 11%.

Az elégedettségi átlag értéke 5 volt, de a kérdőíveket egyenként átvizsgálva a válaszadók elégedettsége között jelentős különbségeket találtunk.

Elemeztük a legelégedettebb (7-es) és a legalacsonyabb (1-es) minősítést adók adatait 13 paraméter; nem, életkor, lakhely, munkahelyi kapcsolat, jelenben tapasztalt hátrányos megkülönböztetés, baráti kapcsolatok, civil szervezeti tagság, küldetéstudat, életcél, társas támogatottság, jelenlegi foglalkozás alapján. A szubjektív minősítés mellett a Juhász-féle neurózis skála és a Beck-féle depressziós skála objektív mérési eredményeit is figyelembe vettük.

Megelégedettnek, boldognak értékelte a vizsgálat időpontjában helyzetét az e kérdésre válaszolók (n = 45) 20%-a, azaz 9 fő. A kilenc egyéni adatot feldolgozva és összevetve azt találtuk, hogy az átlagéletkoruk 46 év (ebbe a csoportba került a minta legidősebb, 70 éves válaszadója is), nemi megoszlásuk 5 férfi – 4 nő, lakóhely szerint nem volt közöttük jelentős különbség főváros-nagyváros – kisváros – falu megoszlás: 2–2–3–2. Családi állapotukat tekintve egy elvált, s egy fiatal, még egyedülálló volt közöttük, a többiek mind házasságban éltek. Foglalkozásukat néhányan nem jelölték, aki feltüntette: nyugdíjas tanárnő, szerkesztő-riporternő, óvónő, református lelkész, intézményigazgató.

Ami közöset találtunk az elégedett válaszadók között:

- egy kivételével mindegyikük tagja volt valamilyen civil szervezetnek, egyesületnek
- mindannyian kiterjedt baráti kapcsolatokkal rendelkeztek
- társas, szociális támogatottságuk megfelelő volt
- egy kivételével mindannyian éreztek küldetéstudatot a cigányság felé, ennek megfelelően tevékenykedtek is
- munkahelyi kapcsolatukat 57% nagyon jónak, 43% pedig jónak minősítette
- hátrányos megkülönböztetést a kutatás időszakában csak egy személy tapasztalt, mióta a cigányság érdekeit hivatalosan képviselni kezdte
- mindegyikük pozitív életcéllal rendelkezett, a Juhász-féle neurózis skála és a Beck-féle depressziós skála mérései alapján mentális egészségük megfelelő volt.

Boldogtalannak, csalódottnak ítélte a vizsgált időpontban állapotát a válaszadók 16%-a (7 fő). Nemi arányukat tekintve: 4 nő és 3 férfi. Családi állapotuk az elégedettek csoportjánál rosszabb volt, mindössze 57%-uk élt házasságban, 29%-uk elvált, s 14%-uk volt egyedülálló. Átlagéletkoruk 42 év. Lakóhely szerinti megoszlást tekintve fővárosban, nagyvárosban élt 71% kisvárosban, falun 29%. További közös jellemzőik:

- munkahelyi kapcsolatait 43% jónak, 29% nagyon rossznak, 28% rossznak ítélte
- a kutatás időszakában hátrányos megkülönböztetést 89%-uk tapasztalt
- baráti kapcsolatot többségük ápolt, s két személy kivételével tagjai voltak valamilyen civil szervezetnek
- a szociális támogatottság a válaszadók felénél feltűnően hiányos volt, annak ellenére, hogy baráti kapcsolataik voltak (nehéz élethelyzetben azonban minimális segítséget jeleztek barátaik részéről)
- ebbe a csoportba került a vizsgált mintának egyetlen olyan tagja is, aki sem családi, sem rokoni kapcsolatokat nem ápolt
- küldetéstudatot – igen rossznak ítélte állapotuk ellenére – mindegyikük érzett, s tett is a cigányság érdekében valamit (érdekképviselés, nyelvoktatás, klub)
- foglalkozást ebben a csoportban is többen nem jelöltek, a válaszadók többsége pedagógus, egy író és egy munkanélküli szerepelt még ebben a csoportban
- a neurózis skála, kezelést igénylő neurózist mutatott 57% százalékuknál, a Beck-féle depressziós skála szerint pedig 57% százalékuknál enyhe, 43%-nál pedig közepesen súlyos depressziós tünetegyüttes volt észlelhető.

E különösen veszélyeztetett csoport rossz mentális állapota az adatok alapján részben magánéleti problémákra (válás, egyedülálló élet), nagymértékben rossz munkahelyi kapcsolatokra, hátrányos megkülönböztetés elszenvedésére, s a szociális támogató kapcsolatok hiányára vezethető vissza. Figyelmet érdemel, hogy az e csoportba kerültek túlnyomó része a fővárosban, nagyvárosban lakott, s válaszaik alapján társas támogatottságuk nem volt megfelelő. Úgy tűnik, esetükben a baráti kapcsolatok, civil szerveződésekben való részvétel már nem volt elegendő.

Az első kutatás során vizsgáltuk azt is, hogy a diplomássá vált cigány emberek miképp képzeltek el a múltban jelenlegi életüket, mit vártak, s a vizsgálat időpontjában hogy vélekedtek elvárásaikról, reményeikről. A kérdőívet kitöltők 43%-a hasonlóan képzelte el helyzetét. A mást remélő többség a diploma révén jobb életfeltételekben, munkalehetőségekben, nagyobb megbecsülésben, elismerésben reménykedett:

„Azt hittem, értékelik a tudást és a tapasztalatot, tévedtem, a becsületesség, tisztesség, tudás nem érték ma az országban.”

„Jobbnak képzeltem, de nem volt értelme tanulni.”

„Nem számítottam ilyen mértékű előítéletekre.”

„Nagyobb írói megbecsülést, külföldi megjelenést, díjat vártam volna.”

„Sok a társadalmi igazságtalanság.”

„Sokkal előbb szerettem volna odajutni, ahol most vagyok.”

„Azt gondoltam, hogy nem kell ilyen idős korban is tanulnom azért, hogy úgy-ahogy megéljek.”

„Azt hittem, szükség lesz a tudásomra.”

„Nem cigány környezetem valahol még mindig csak a származásomat veszi figyelembe.”

A „mást” remélők 22%-a viszont a múltban el sem tudta képzelni, hogy ilyen jól alakul majd az élete:

„Az utóbbi évek lehetőségei sokkal nagyobbak, mint azt egy húsz évvel ezelőtt diplomát szerzett álmodhatta volna.”

„Sokkal rosszabbnak képzeltem el.”

„Nem tudtam előre, hogy valamikor tanár leszek.”

Az előkutatás során meglepetést okozott válaszadóink viszonya a nyitott kérdésekhez, s egyben meg is dőlt erre vonatkozó hipotéziseink. Azt feltételeztük, hogy – élve a kérdőívben a hosszabb, bővebb válasznak biztosított nagy helyel – részletesen kifejtik életük során elszenvedett sérelmeiket, az őket ért megkülönböztetéseket. Várakozásunkkal ellentétben szinte mindenki csak egy-egy szóval, tömondatokban jelezte erre vonatkozó fájdalmas, keserű tapasztalatait: „iskola, szerelem, munkahely”, „szidtak”, „kiközösítés”, „gúnyoltak”, „a boltban”, „gyerekcsúfolás”. (Későbbi beszélgetésekben, interjúkban már részletesen beszéltek ezekről az élményeikről.) Olyan is előfordult, hogy megkértek, én foglaljuk mondatba, találjuk meg a megfelelő kifejezést arra, amit körülírva elmondanak. Elgondolkodva ezeken a reakciókon – s azon, hogy válaszadóink már túl voltak számos zárthelyi dolgozaton, szóbeli vizsgán – arra a következtetésre jutottunk, hogy esetükben az elfojtás, az erős kontroll egyfajta megnyilvánulásáról van szó. Mendi kutatásában (Mendi 1999) találtunk is erre vonatkozó utalást; a felsőoktatásban tanuló cigány fiatalok személyiségjegyeit vizsgálva írta le, hogy e fiatalok – kiszakadva családjuk, közösségük köréből –, a többségi társadalomban való boldogulásuk érdekében megtanulták erősen kontrollálni mind negatív, mind pozitív érzelmeiket.

Az első kutatásnak e fejezetben nem tárgyalt, s a második kutatással azonos kérdésekre kapott válaszok elemzésére a Kutatás I. és II. fejezetben valamint az összegzésben kerül sor.

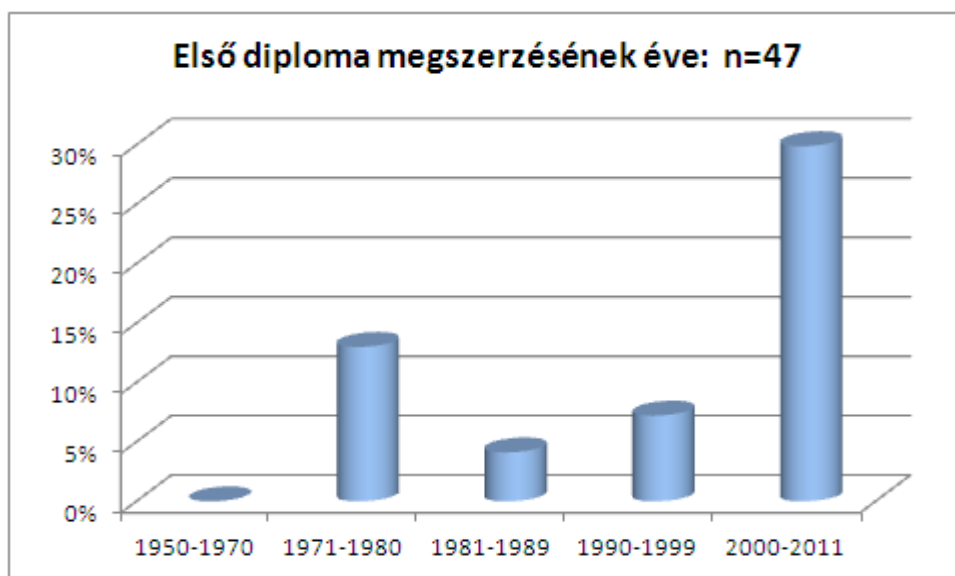
8.5. Kutatás II.

Kutatásunk második felének adatgyűjtését 2010 és 2011-ben végeztük; ismét hólabda módszerrel új roma/cigány diplomás válaszadókat kerestünk meg. Az ország egész területére – személyes kapcsolatfelvételt követően – elküldött hatvanöt kérdőív közül 47 értékelhető érkezett vissza, s készítettünk 25 mélyinterjút.

A Kutatás II. kérdőívvel felmért mintáját 27 férfi és 20 nő alkotta, átlagéletkoruk 38,9 év volt. A többségük (42,6%) a fővárosban lakott, jelentős részük falun (23,4%), kevesebben kisvárosban (21,2%) és csak kis részük élt nagyvárosban (12,8%).

Első diplomájukat – eddigi ismereteinktől, tapasztalatainktól eltérően, mely azt mutatta, hogy többnyire munka, család mellett, esti, levelező képzésen végezve jutnak diplomához a cigány emberek – közel fele-fele arányban szerezték nappali (45%), illetve esti, levelező képzésben (55%). A nappali képzésben való részvétel magasabb volt a nők körében (50%), míg a férfiaknak 41%-a rendelkezik nappali oktatásban szerzett diplomával.

A diplomaszerezés éveit ábrázoló grafikonról (15. ábra) leolvasható, hogy e mintában a diplomák többségét (34%) az utóbbi húsz évben szerezték, csupán 17% végzett a hetvenes-nyolcvanas években.

15. ábra

Az első diploma megszerzésének éve Kutatás II. mintában

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás II. 2010–2011.

Ez utóbbi adat azonban itt is arra hívja fel a figyelmet – csakúgy, mint a Kutatás I. elemzésekor –, hogy már azokban az évtizedekben is létezett egy vékony, a mainál is vékonyabb diplomás réteg.

Végzettségüket tekintve továbbra is magas a pedagógusok (30%), szociális munkások (21%), újságírók (11%) aránya, de a mintában megjelentek a teológiai képzettséggel rendelkezők (13%) is, valamint egy jogász, egy-két agrár, mérnöki, közgazdaságtudományi egyetemet végzett diplomás is. Meglepő adat, hogy míg a kutatási mintánkban a különböző cigány csoportokhoz tartozók – romungro 36%, oláh cigány 30%, beás 28%, kárpáti cigány 2%, s nem tudja 4% – között, de hazai létszámukat tekintve is lényegesen kisebb a beások száma a magyar és oláh cigányokhoz viszonyítva, ennek ellenére közülük jóval többen (38%) tanultak nappali képzésben. A romungroknak 33%-a, az oláh cigányoknak 19%-a szerezte a diplomáját e képzési formában. Ebben a jelentősen eltérő arányban minden valószínűség szerint a már említett pécsi-baranyai, dél-dunántúli „modell” – a tanodák, a Gandhi Gimnázium, a sikeres programok, a Pécsi Egyetem nyitottsága, a Romológia Tanszék „húzóereje” – mind meghatározó szerepet játszanak.

A kutatásban szereplő diplomások családi hátterét, testvéreik iskolai végzettségét vizsgálva megdöbbentő képet találunk. A legmagasabb iskolai végzettségként megjelölt gimnázium közel 10%-ban fordul elő, a testvérek majd 20%-a analfabéta, további 30%-uk nyolc osztállyal vagy annál kevesebbel rendelkezik. Szüleikhez és testvéreikhez képest e

diplomások rendkívül nagy lépést tettek; szüleik 84%-a nyolc osztályt vagy annál kevesebbet végzett, 16%-uk analfabéta. Két válaszadó jelzett felsőfokú végzettségű apát; egy 32 éves, egyedülálló, fővárosban született és ott is élő, hagyományörző oláh cigány (lovári) nő, akinek édesanyja érettségizett, apjának főiskolai diplomája van, s egy szintén Budapesten élő középkorú, elvált romungro nő, akinek édesanyja csak hat osztályt járt, de apja egyetemet végzett. A mintába bekerült diplomások családjának iskolázottságát a 16. ábra mutatja.

Végzettség	Anya iskolai végzettsége (%)	Apa iskolai végzettsége (%)	Testvérek végzettsége (%)
Analfabéta	23,4	8,5	19,5
8 osztálynál kevesebb	25,5	23,4	7,3
8 osztály	38,3	27,7	21,9
Szakiskola	-	2,1	14,6
Szaktanácsképző	2,2	21,2	14,6
Szakközépiskola	10,6	12,0	12,3
Gimnázium	-	-	9,8
Főiskola, egyetem	-	4,3	-

16. ábra

A minta családtagjainak iskolai végzettsége

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Az analfabéta, illetve nyolc osztálynál kevesebb végzettségű testvérekkel „rendelkező” válaszadók adatait megvizsgálva a következő jellemzőket találtuk; 60%-nak öt vagy annál több testvére – háromnak hét illetve nyolc – van, egy kivételével mindannyian falun – sokan cigány telepen – éltek gyermekkorukban, a családok 36 százalékában az anyák analfabéták, 18%-ban mindkét szülő egyetlen osztályt sem végzett, s az összes szülőre jellemző, hogy 8 osztály, vagy annál alacsonyabb a végzettségük. Ezekből a családokból érkezők közül senki nem írta, hogy családjá, szülei motiválták volna a tanulásra. Egyetlen adatközlő jelezte, hogy – mivel családjuk „magyarok” között élt, odaköltöztek a cigány telepről – írástudatlan szülei a szomszédba vitték át leckéjét ellenőriztetni, s ha nem készítette el, büntetést kapott érte. Az összes többi esetben a tanulást saját maguk határozták el, néhány esetben pedagógusok, lelkes ösztönözték őket. Egy fiatalember írta, hogy kiszakítva a cigány

telep nyomorából, gyermekként állami gondozásba került, amiért örökké hálás, ott viszont elvárás volt, hogy legalább érettségét szerezzen, számára ez jelentett motivációt.

Családi állapotukat tekintve igen lényeges különbség volt a két nem között. A nők csupán 35%-a élt házasságban, szemben a férfiak 41%-ával, s magasabb az élettársi kapcsolatban élők aránya is a nők körében (15%). A férfiaknak mindössze 7,4%-a vált el, a mintába került diplomás nőknek azonban 30%-a elvált.

Az elvált nők – akik az elvált válaszadók kétharmadát alkották – mind középkorúak, egy kivételével nem őrzik a hagyományokat, bár 67 százalékuk oláh illetve beás csoporthoz tartozik, akik a nyelvüket beszélik. Közel hetven százalékuk a fővárosban él, az elvált roma nők közül senki nem lakik kisvárosban vagy falun.

A férfiak között a házások és egyedülállók aránya egyaránt 41%. A nőknél jóval magasabb egyedülálló arányra – még akkor is, ha nem számítjuk a mintába bekerült katolikus papok számát (6 fő) – az adatok alapján magyarázatot nem találtunk; mindannyian fiatal felnőttek, arányosan éltek közöttük mindenféle településtípusban, foglalkozásuk is eltérő volt, ami közös bennük, hogy egyikük sem ápolta a cigány hagyományokat, anyanyelvüket csak a mintába bekerült beások beszélték.

Párkapcsolatban, párválasztásban a diploma, a felsőfokú végzettség jelentőségét vizsgálva a válaszadók többsége – hatvankét százaléka – fontosnak tartotta, hogy társa is magasan iskolázott legyen; *„általános végzettségűvel már nem érteném meg magam.”* (26 éves romungro nő), *„ha a párom alacsonyabb végzettséggel rendelkezne, nem tudnánk egyenrangú partnerek lenni”* (33 éves romungro nő), *„a leendő párom is diplomás legyen.”* (27 éves beás férfi), *„igen, legyen diplomás, mert értjük egymást, hogy miről beszélünk, segíteni tudunk egymásnak.”* (46 éves oláh cigány férfi) Az elvárásaiknak megfelelően is választottak; hatvan százalékuknak egyetemi, főiskolai diplomával rendelkező társa van, a többi házastárs, élettárs gimnáziumi érettségivel (13%), szakközépiskolai (10%) illetve szakmunkás (7%) bizonyítvánnyal rendelkezik. Általános iskolai végzettséggel rendelkező társa három diplomás férfinak van; egyikük 48 éves, falun élő beás férfi, felesége is beás, 26 és 28 éves gyermekeinek is csak nyolc osztálya van, egy 55 éves oláh cigány férfinak társa is cigány, felnőtt fiának és lányának is csak általános iskolai bizonyítványa van. A harmadik férfi romungro, 40 éves, felesége szintén magyar cigány, gyermekei még kicsik, de nem tartja fontosnak magasabb iskolai végzettség megszerzését az ő esetükben sem.

Párválasztást tekintve, a mintába kerültek 52%-ának cigány társa van, de nemek szerinti megoszlásban a nők 54%-ának nem cigány a társa, míg a férfiaknál ez az arány 43%. A társak iskolázottságát vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy mindkét nem esetében egyaránt

60%-os az egyetemi, főiskolai végzettségű élettárs, házastárs aránya, de míg a nők 20%-ban gimnáziumi, majd további 20%-ban szakmunkás illetve szakközépiskolai bizonyítvánnyal rendelkező társal élnek együtt, a férfiak feleségei, élettársai között 7% csupán a gimnáziumi érettségivel, ugyanilyen a nyolc osztállyal rendelkezők aránya, s a fennmaradó 13% szakközépiskolában végzett. Úgy tűnik, a nők – e minta szerint – igényesebbek a társ iskolai végzettségével szemben (vagy a választási lehetőségeik nagyobbak), annak ellenére, hogy a női válaszadóknak „csak” 53%-a jelezte, hogy fontosnak tartja a társ hozzá hasonló iskolai végzettségét, szemben a férfi válaszadók 62%-ának ilyen igényével.

Baráti kapcsolatokat túlnyomó többségük ápolta, s valamilyen civil szerveződésnek közel hatvan százalékuk tagja volt. Ez utóbbi szerepvállalás azonban kiemelkedően a nőkre jellemző, a civil munkában részt nem vevők hetvennégy százaléka férfi volt.

A múltban hátrányos megkülönböztetést közel fele-fele észlelt (48% igen, 52% nem), diplomaszerezésben legfőbb motiváló erőt a többségük számára (60%) a családjuk jelentette, sokan azonban saját maguk elhatározásából törekedtek a továbbtanulásra (22%), gyakran csak a tanáruk biztatta és támogatta a tanulásban őket (15%), s egy-egy barát és pap, lelkész is szerepelt fő motiválóként.

A kutatási mintában szereplő roma/cigány diplomások csoport-hovatartozását, hagyományőrzését és cigány nyelvhasználatát a 16. ábra ábrázolja. Szembetűnő, hogy a hagyományosan tradicionális oláh cigányok diplomás képviselői is igen nagy arányban (79%) őrzik a hagyományaikat, használják a romanit (64%). A beások közül lényegesen kevesebben hagyományőrzők (31%), de nyelvüket hasonló mértékben használják (62%). A magyar cigányok közül csak kevesen (18%) jeleztek hagyományőrzést, nyelvhasználatot senki. A mintába bekerült egyetlen kárpáti cigány férfi mind a hagyományokat megtartotta, mind pedig beszél a kárpáti cigány nyelvet. Meglepő eltérést észleltünk a hagyományőrzés csoportok szerinti nemenkénti megoszlásában; a beások között a nők őrzik inkább a tradíciókat, 40%-uk, szemben a 25% férfi hagyományőrzővel. Az oláh cigányoknál ennek épp az ellenkezője látható; a női diplomások „csupán” 67%-a tiszteli és tartja meg a csoport hagyományait, míg a roma férfi válaszadók 88%-a őrzi azokat. (17. ábra)

Cigány csoport	Nem	Hagyományőrzés (%)	Nyelvhasználat (%)
Romungro n=17	Férfi	11	-
	Nő	25	-
Oláh cigány n=14	Férfi	88	63
	Nő	67	67
Beás cigány n=13	Férfi	25	63
	Nő	40	60
Kárpáti cigány n=1	Férfi	100	100
	Nő	-	-
Nem tudja n=2	Férfi	-	-
	Nő	-	-
Mindösszesen n = 47		40	38

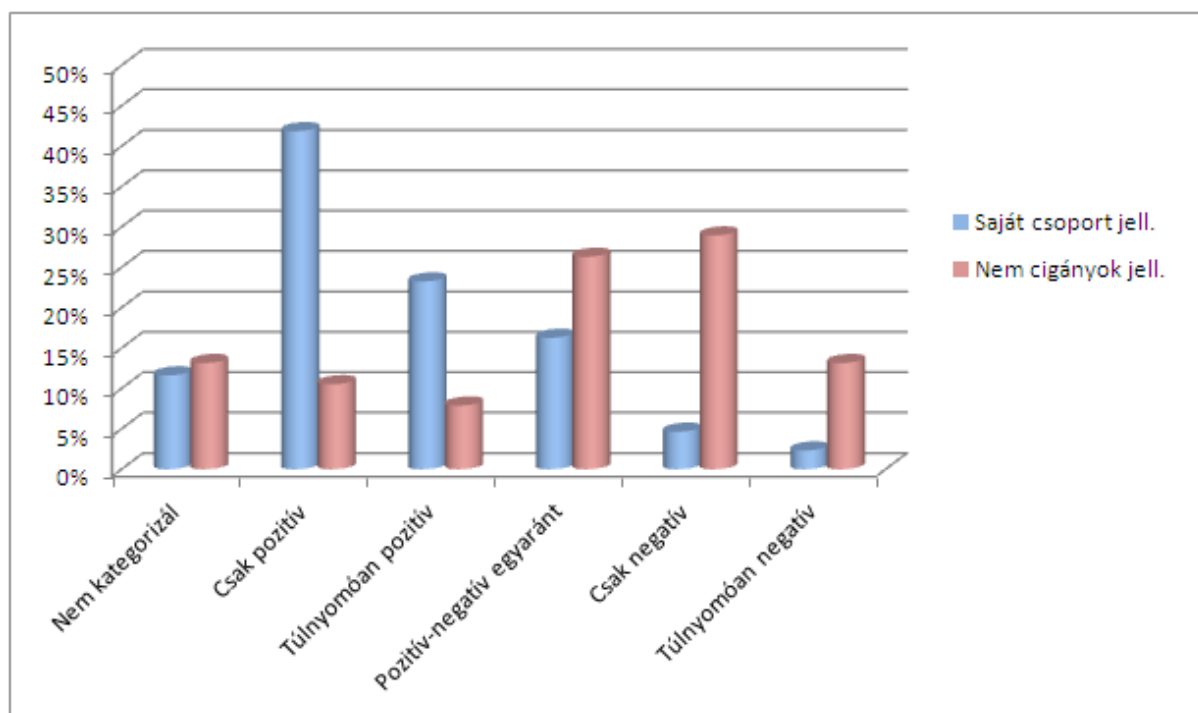
17. ábra

Hagyományőrzés, nyelvhasználat a minta különböző cigány csoportjaiban

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Kutatásunk második felében megpróbáltuk feltárni, hogy diplomás válaszadóink milyen mértékben s arányban élnek értelmiségi életet, azaz rákérdeztünk olvasási szokásaikra, színház, kiállítás, koncert és mozi látogatási gyakoriságra, közéleti szerepvállalásaikra. A kapott válaszok alapján a minta kevesebb, mint felénél (45%) alakult ki értelmiségi életforma, a többi válaszadónál azonban gyakran hiányzik a könyvolvasás is, egyéb lehetőségekkel pedig idő-, pénz- és alkalom hiánya miatt nem élnek.

A Kutatás II. egyik legérdekesebb kérdésének a saját valamint a nem cigány többség minősítését tartjuk. Tudomásunk szerint, még nem történt kutatás arra vonatkozóan, vajon a cigány emberek miképp látják a többséget, milyen mértékben előítéletesek ők maguk is. Kérdőívünkben arra kértük válaszadóinkat, soroljanak fel nyolc-nyolc jelzőt (pozitívet és negatívot egyaránt) amelyet a cigány illetve a nem cigány emberekre általánosan helytállónak tartanak. E kérdésre adott válaszokból (18. ábra) jól mérhető az egyes csoportokhoz való viszonyulás.

18. ábra

Cigányok és nem cigányok jellemzése a minta szerint

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás II. 2010–2011.

Az ábráról leolvasható, hogy a mintába bekerült cigány értelmiség kisebb része, mindössze 12%-a hártotta el a felkínált kategorizálást; jelezve, hogy nincs különbség ember és ember között, „*csak ember van*”, nem akar általánosítani. Az is jól látszik, hogy – annak ellenére, hogy a kérdésben négy-négy pozitív illetve negatív jelzöt kellett volna felsorolni – sokan csak pozitív, vagy csak negatív, illetve túlnyomóan egyik vagy másik minősítést adták. Egyértelmű a saját csoport pozitívumainak – „*családcentrikusak*”, „*Istenhívők*”, „*temperamentumosak*”, „*odaadóak*” maximális preferálása; csak pozitívan 42%, túlnyomóan pozitívan további 23% jellemezte saját csoportját, a cigányságot. Saját népüket reálisan – pozitív és negatív minősítést egyaránt használva – csupán 16% írta le, s akadt összesen 7%, akik többnyire negatívan – „*bizonytalanok*”, „*pozitív énkép hiánya*”, „*rendszerelenség*”, „*nem kitartóak*”, „*hedonisták*” – jellemezték a cigány embereket. A többséget 42%-uk negatívnak – 29% csak negatív, 13% túlnyomóan negatív – látja; „*kirekesztőek*”, „*önzőek*”, „*anyagiasak*”, „*zárkózottak*”, „*konfliktuskeresők*”, 18% inkább pozitívan – 10% csak, 8% túlnyomóan pozitívan – írja le; „*szabálykövetők*”, „*dolgosak*”, „*rendszerben élnek*”, „*tudatosak*”, „*kitartóak*”, „*jó tervezők*”, s 26% mindkét jelzővel kiegyensúlyozottan illeti.

A kapott válaszok alapján több következtetés is levonható. Egyrészt egyértelmű a válaszadó cigány értelmiség túlzott elfogultsága saját népe felé, ami azért jelent veszélyt, mert

megfelelő önkritika nélkül – melyet különösen az értelmiségnek kell képviselnie – egyetlen nép sem képes fejlődni, megfelelően jó kapcsolatot ápolni a körülötte élő népekkel. Másrészt, a kapott adatokat alaposabban elemezve megállapítható, hogy a minta 56%-a viszonyul reálisan és pozitívan a többséghez – 12% nem kategorizál, 26% pozitív és negatív minősítéssel egyaránt illette a többséget, 10% csak pozitívan, további 8% túlnyomóan pozitívan jellemzi –, ami alapja lehet a cigány és nem cigány értelmiség közötti termékeny együttműködésnek. Harmadrészt azonban fokozott figyelmet érdemel az a 44%, amelyik csak vagy túlnyomóan negatív jelzőkkel írta le a többséget; mind a velük való együttműködés hiánya, mind a bizonyos roma értelmiségi csoport közismert radikalizálódása komoly feszültségeket, problémákat generálhat.

Ugyanakkor a válaszok értékelésénél figyelembe kell vennünk azt a szociálpszichológiai igazságot is, hogy valós előítéletesség helyett, illetve mellett a kérdésfeltevés által generált „mi és mások” distinkció is meghúzódhat a kapott adatok mögött.

8.6. Kutatás I. II. közös eredményei

A magyarországi roma/cigány értelmiségre irányuló kutatásunkban összesen 98 válaszadó adatait és huszonöt interjú eredményeit dolgoztuk fel, elemeztünk. A mintába került, kérdőíves kutatásban részt vett diplomások nemi arányát és nemek szerinti családi állapotát a 19. ábra mutatja.

			Milyen a családi állapota?					Total
			egyedülálló	házas	elvált	élettársa van	özvegy	
Neme? férfi	Count	20	22	5	3	0	50	
	% within Neme?	40,0%	44,0%	10,0%	6,0%	,0%	100,0%	
	% within Milyen a családi állapota?	71,4%	51,2%	31,3%	30,0%	,0%	51,0%	
	% of Total	20,4%	22,4%	5,1%	3,1%	,0%	51,0%	
nő	Count	8	21	11	7	1	48	
	% within Neme?	16,7%	43,8%	22,9%	14,6%	2,1%	100,0%	
	% within Milyen a családi állapota?	28,6%	48,8%	68,8%	70,0%	100,0%	49,0%	
	% of Total	8,2%	21,4%	11,2%	7,1%	1,0%	49,0%	
Total	Count	28	43	16	10	1	98	
	% within Neme?	28,6%	43,9%	16,3%	10,2%	1,0%	100,0%	
	% within Milyen a családi állapota?	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	
	% of Total	28,6%	43,9%	16,3%	10,2%	1,0%	100,0%	

19. ábra

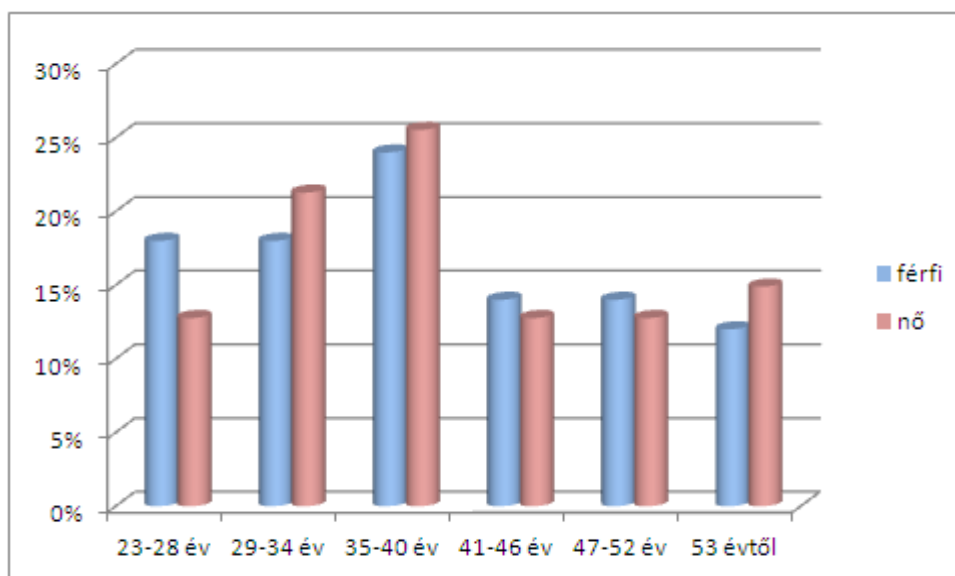
A minta nem és családi állapota Crosstabulation

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

A táblázatról leolvasható, hogy a mintába – véletlenszerűen – szinte egyenlő arányban szerepelnek férfiak (50 fő) és nők (48 fő), s kevesebb, mint felük házas. A diplomás roma férfiak közel hasonló arányban élnek egyedül, mint ahányan házasok, s a nőknél jóval kevésbé jellemző rájuk az élettársi kapcsolat, s a válás.

A nőknél lényegesen alacsonyabb az egyedülállók, s magasabb az élettársi kapcsolatban élők aránya. A férfiakkhoz képest kétszer nagyobb az elvált nők aránya; a mért Cramer's V érték 0,319 (közepes erősség), khi-négyzet szignifikancia 0,041, azaz a kapcsolat szignifikáns.

Életkoruk alapján a fiatal középkor-középkor korosztályba tartoznak, az átlagéletkor 38,9 év volt. A minta életkor és nem szerinti megoszlása (20. ábra) kiegyensúlyozott összetételt mutat, ugyanakkor látható, hogy a fiatal diplomások között nagyobb a férfiak aránya (18%), mint a nőké (13%).

20. ábra

A minta nem-életkor szerinti összetétele

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Lakóhelyüket tekintve a fővárosban élt 38%-uk, nagyvárosban és kisvárosban egyenlő arányban 21–21%, falun pedig 20%. Életkörülményeiket átlagosnak ítélte többségük, nyolc válaszadó írta, hogy átlagon aluli körülmények között él. Háttérüket megvizsgálva: többségük (75%) elvált illetve egyedülálló, férfi (75%), többnyire pedagógusként, szociális munkásként dolgoznak, s lakáskörülményeik nem megfelelőek (albérlet vagy igen kicsi lakásban zsúfoltan élnek).

A válaszadók 55%-a jelezte, hogy családjában, rokonságában van diplomás; többnyire unokatestvérek, ritkábban testvérek. Diplomával rendelkező szülőt (mindegyik esetben apát) mindössze 3% jelölt; a minta túlnyomó többségét elsőgenerációs értelmiségiek alkotják.

A kérdőívben feltett kérdésre, hogy ki motiválta elsősorban a válaszadók tanulását, legtöbbször a családjukat jelölték meg (58%). 19% kizárólag az osztályfőnöke, vagy másik tanára bátorításának, ösztönzésének köszöni, hogy továbbtanult, 18% pedig saját akaratának, elhatározásának. További 3% jelezte a munkahely, s 1–1% barát, pap ismerőse tanulásra buzdítását, támogatását. (21. ábra)

Értelmiségivé válásában ki motiválta?

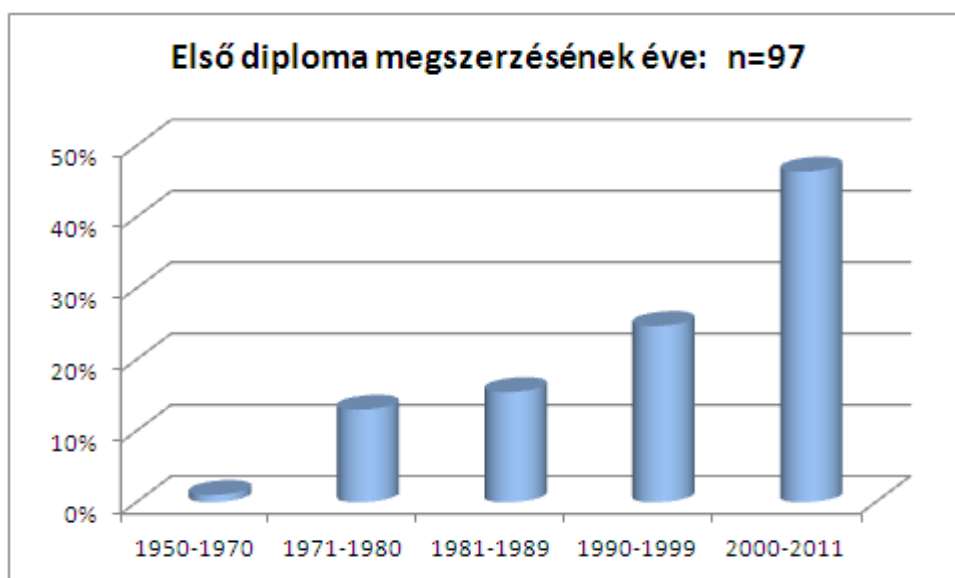
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	családja	52	53,1	57,8	57,8
	saját maga	16	16,3	17,8	75,6
	pedagógusa	17	17,3	18,9	94,4
	barátja	1	1,0	1,1	95,6
	munkatársai	3	3,1	3,3	98,9
	pap ismerőse	1	1,0	1,1	100,0
	Total	90	91,8	100,0	
Missing	99,00	8	8,2		
Total		98	100,0		

21. ábra

A mintában szereplők tanulását leginkább motiváló személyek

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Az első diploma megszerzésének évét az egész mintában a 22. ábra diagramja mutatja.

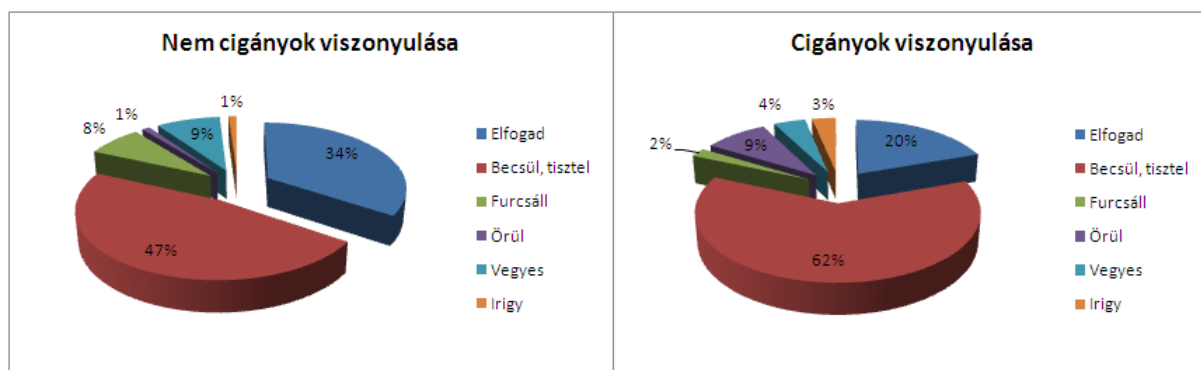
22. ábra

Az első diploma megszerzésének éve a teljes mintában

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

A kapott adatok szerint a mintába került diplomások között nem csupán friss diplomások, hanem évtizedekkel ezelőtt végzettek is vannak; 29% 1990 előtt, 71% pedig az utóbbi húsz évben szerezte diplomáját.

A diploma, a diplomás roma/cigány ember különféle reakciókat vált ki mind a cigányság, mind a többség tagjaiból. (23. ábra)

23. ábra

A nem cigány és a cigány környezet reakciói a diploma megszerzésére
Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Az ábráról egyértelműen leolvasható, hogy mind a cigány, mind a nem cigány környezet többsége pozitívan viszonyul a diplomás roma/cigány emberekhez. Összehasonlítva a reakciókat látható, hogy szinte egyezik mindkét csoportban legnagyobb az elfogadók és becsülők, tisztelők, örülők összesített aránya (82% ill. 91%). A diploma furcsállása, s vegyes fogadtatása a többségben gyakoribb, ám a cigányság körében az öröm mellett az irigykedést is többször tapasztalják a diplomások.

A cigány környezet reakcióit néhányan bővebben is kifejtették:

„Már valahogy nem érznek közjük valónak, s ez rossz.”

„Szüleim büszkék rám, de rokonaim megvetnek, mert más lettem.”

„A cigányoknak a tanultságom miatt nem vagyok cigány.”

„Van, aki azt mondja, minnek ennyit tanulni egy cigány lánynak.”

„Örülnek, de van aki a hátam mögött irigykedik.”

„Elfogadják, de furcsállják.”

„Elfogadják, de nem teljesen értik.”

A nem cigány környezet reakciói:

„Elfogadják a végzettségemet, de a többségnek velem szemben mindig fenntartása van.”

„Tisztelnek, de állandóan bizonyítanom kell, ami dühöt vált ki belőlem.”

„Tisztelnek, de a szűkebb baráti körbe nem vesznek be.”

„A magyaroknak nagyon cigány vagyok.”

„Furcsállják, nem illek bele az embereknek a roma-képébe.”

„Vidéken szálka a szemükben, az ő gyereke nem jutott el a diplomáig, itt Pesten a lakóházban nem hitték el.”

A kapott reakciókkal kapcsolatban feltétlenül meg kell említenünk, hogy ezek minden esetben a kutatásba bekerült minta tagjainak percepciói. Rendkívül fontos, meghatározó az egyének szempontjából, ugyanakkor nem teljesen árulja el a környezetük tényleges, valós vélekedéseit.

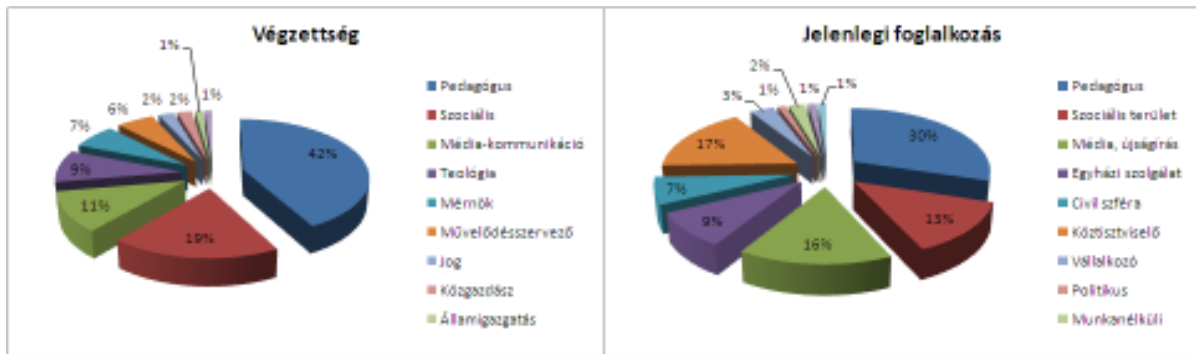
A diploma „értékét” a legtöbb válaszadó a munkavégzés lehetőségében, a kapcsolatok, a látásmód kiszélesedésében, az önbecsülés növekedésében látják:

„önmagamnak bizonyítás, hogy meg tudtam csinálni”, „belépés egy másik körbe”, „olyan emberek szóba állnak velem, akik azelőtt nem”, „tanulás által viselkedési, kommunikációs kultúra elsajátítása”, „magabiztosságot jelent”, „a tudás kell, hogy magamon és a társaimon segíthessek” „lehetőséget ad arra, hogy a környezetem komolyan vegyen engem és a népemet”, „presztízst, súlyt ad.”

Vannak azonban, akik csalódtak a diploma megszerzése után:

„jelen helyzetemben inkább még hátrány, bizonyos munkakörökbe túlképzettségre hivatkozva nem vesznek fel”, „a szakma diplomásként is csak cigányként kezel”, „megerősített abban, hogy akikben él a megkülönböztetés, annak mit sem számít a diploma”, „a válásomban nagy szerepe volt annak, hogy roma férjem nem tudta elviselni a diplomámat”, „ma már nem lenne olyan fontos, nem is mondanám senkinek, hogy legyen diplomás – nincs munkalehetőség.”

A minta végzettség és jelenlegi foglalkozás (24. ábra) szerinti megoszlása szerint; feltűnően magas a pedagógus (43%), szociális (19%) és média-kommunikáció (12%) területen diplomát szerettek aránya, de e hagyományos végzettségeken kívül már teológiai (9%), jogi (1%), mérnöki (7%), közgazdász (1%), államigazgatási (1%), művelődés-szervezői (6%) képzettséggel rendelkező cigány diplomások is szerepelnek a mintában.

24. ábra

A minta végzettség és jelenlegi foglalkozás szerinti megoszlása

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Diplomájuknak megfelelő munkakörben pedagógusként és szociális munkásként kevesebben helyezkedtek el (30%, ill. 13%), többen a média világában főleg újságíróként, szerkesztőként (16%), a teológiai végzettségűek mind egyházi szolgálatot végeznek (pap, lelkész, hitoktató), s a köztisztviselőként dolgozók aránya a második legnagyobb a pedagógusok után (17%). A civil szférában munkavállaló 7%-uk, vállalkozó 3%, egy-egy politikus, művész és író is van közöttük, s 2% a munkanélküliek aránya.

A továbbtanulást, gyermekeik tanulásra ösztönzését legtöbb válaszadó természetesnek tartotta, leginkább a boldogulásuk érdekében, néhányan azért, mert úgy vélik, gyermekeiket „felvértezi” a diploma, kevésbé lesznek kiszolgáltatva bántásnak, mellőzésnek, s akad néhány válaszadó, aki úgy véli, nem erőlteti gyermekei diploma-szerzését, hisz ő maga sem tudott előrébb jutni diplomája révén. Inkább támogatja őket, hogy jó szakmát tanuljanak. S mint már szó volt róla, néhány diplomás szülő gyermekei csupán általános iskolai végzettséget szereztek.

Küldetéstudatot, a cigányság felé való elköteleződést e roma értelmiségi minta 88%-a érez; ennek megfelelő tevékenységeket is – nyelvoktatás, ismeretterjesztés, tanodai feladatvállalás, civil szerveződés – felvállalnak. Civil – roma szerveződésben való részvételük is aktív, több mint felük (64%) vesz részt ezek munkájában, s meglepő a nemi arány; a teljes mintában valamivel nagyobb férfi civil aktivitás (32%) mutatható ki, a nők 29%-a végez ilyen munkát. Lakóhelyük szerint civil szervezetekbe, egyesületekbe leginkább a kisvárosban élő roma diplomások kapcsolódtak be (86%), őket követik a fővárosban élők (64%), a falvakban lakók (56%) majd a nagyvárosi cigány értelmiségiek (22%). A saját népe felé való elköteleződést elhárítók 88%-a férfi, s mindkét nem e csoportba tartozó tagjainak túlnyomó többsége elvált illetve egyedülálló. Küldetéstudatuk hiányát néhányan meg is indokolták:

„Én már elváltam a fajtámtól. Teljesen asszimilálódtam a társadalomba. Engem már a szüleim is tudatosan úgy neveltek. A nyelvet sem tanították meg, velem nem beszéltek cigányul otthon soha.” (40 éves elvált, nagyvárosban élő tanítónő)

„Több kudarcom volt.” (falun szolgáló katolikus pap)

Múltbeli hátrányos megkülönböztetést 54%-uk jelzett; a kérdőívben többnyire a már említett rövid, egy-két szavas megjegyzésekkel – *“gúnyoltak”, „szidtak”, „kiközösítettek”* – az interjúk során azonban részletesebben kifejtették ezeket az élményeiket.

Kutatás I. kérdőívben a jelenben őket érő hátrányos megkülönböztetésre vonatkozó kérdést is feltettem; s bár az első kutatásban 61% jelezte, hogy gyermekkorában átélt hátrányos megkülönböztetést, jelen helyzetükben „csupán” 44% tapasztalt előítéletes magatartást;

„közértben biztonsági őr kísért feltűnő távolságból”, „munkahelyi jutalmat nem kaptam”, „vezetőválasztásnál, bár én voltam az esélyes, nem engem választottak”, „éreztek velem: nehogy már egy cigány mondja meg...”, „a buszon nem ülnek mellém”.

Egy válaszadó jelezte, hogy míg a múltban soha nem tapasztalt negatív megkülönböztetést, mióta azonban falujában a cigány ügyek képviselője lett, tapasztal hátrányos bánásmódot. Többen megjegyezték, valószínűleg azért nem érte és éri őket megkülönböztetés, mert rasszjegyeik nem kifejezettek, így nem tudják, nem feltételezik róluk, hogy cigányok

8.7. Az interjú-kutatás kapott eredményei

Kutatásunk második szakaszában huszonöt félig strukturált interjú készítettünk, hogy még alaposabban megismerhessük a mai hazai roma/cigány értelmiség helyzetét, életét, életkörülményeiket. Az általában két-három órás – de volt, ahol hét órán keresztül beszélgettünk – interjúkat többnyire válaszadóink otthonában, ritkábban munkahelyén vettük fel. Kivétel nélkül minden alkalommal nyitottságot, őszinte légkört tapasztaltunk, interjúalanyaink sorsuk alakulását olyan mértékben tárták fel előttünk, ami megtisztelést jelentett, s a jó hangulatú beszélgetéseket gyakran több óra múlva, csak többszöri próbálkozás után tudtuk befejezni. Gyakran előfordult, hogy a találkozás végén megjelentek a hozzátartozók (szülők, testvérek, testvérek gyermekei) is, akik szintén hozzáfűztek valamit a témához, a cigányság sorsának alakulásához.

Az interjúzás során elsődleges kérdésekként szociodemográfiai adatokat gyűjtöttünk, majd a helyzettől függően fogalmaztunk meg újabb kérdéseket is. (2.sz.melléklet) E

közepesen formalizált interjúkban lehetőség volt arra, hogy a válaszadó gondolatmenete szerint is kanyarodjon a beszélgetés, véleményüket bizonyos témákkal kapcsolatban kifejthessék.

Az interjúk feldolgozása tartalomelemzéssel történt; mind a manifeszt, mind a látens tartalmak feldolgozását fontosnak tartottuk.

8.7.1. Az interjú-kutatási minta

A kvalitatív kutatás e formáját huszonöt fős mintán végeztük, kiket a már ismertetett hólabda-módszerrel közelítettünk meg. Interjúalanyaink fele-fele arányban tartoztak a férfi, illetve a női nemhez, életkoruk 25 és 65 év között volt. Az interjú idején 25%-uk élt házasságban, 50%-uk elvált, 20% volt egyedülálló, s 5% özvegy. Jellemzően 1–2 gyermekes családok, egyetlen esetben – egy elkötelezett katolikus családban – nevelnek öt gyermeket. Végzettségüket tekintve mind rendelkeznek egy vagy több diplomával. Foglalkozásuk szerint pedagógus, újságíró, média szakember, költő, műfordító, operaénekes, zenész, gyógypedagógus, családgondozó, civil cigány szervezet vezetője, egyetemi adjunktus, ötvös, ferences szerzetes, minisztériumi köztisztviselő, roma referens, lelkipásztori munkatárs, nyelvtanár, s munkanélküli volt közöttük.

A csoport-hovatartozás szempontjából a minta többé-kevésbé leképezte a magyarországi cigányság összetételét; többségében romungrók, többen zenész cigányok leszármazottai voltak, néhányan oláh cigányok (lovári és cerhári), s kisebb számban beások (muncsán és árgyelán) voltak a válaszadóink. Nyelvhasználatukat tekintve nagymértékben eltérnek a hazai átlagtól; sokan közülük nemcsak beszélnek anyanyelvi szinten a romanit, vagy a beást, hanem még művelik is, anyanyelvükön írnak, alkotnak.

Az elkészült interjúk anyagait feldolgozva, témánként csoportosítva az alábbi eredményeket kaptuk.

8.7.2. Gyermekkor, tanulási motivációk

Az idősebb (35 éven felüli korosztályok) interjúalanyok többsége igen nagy szegénységben, nehéz körülmények között élte gyermekkorát, mégis erre az időre, a szülői házra – kivétel nélkül – nagy szeretettel emlékeztek. Igen sokan beszámoltak arról, hogy nagyszüleik nevelték őket saját szüleik helyett.

A fiatalabb diplomások már gyermekkorukban is némileg jobb körülmények között éltek, nem beszélve a városi, muzsikus cigányokról, akik a többi cigány csoportnál lényegesen magasabb életminőséget valósíthattak meg.

A tanulást kiváltó motivációk között érdekes, figyelemre méltó és sok válaszadónál megjelenő legelső motívum az olvasás, a mesék szeretete. Többen beszámoltak arról, hogy óriási élmény volt számukra az esti mesélés; pl. egyik adatközlőm elmondta, hogy bár igen szegények voltak, édesanyjuk kölcsönkönyvekből olvasott minden este mesét, s ennek következtében alakult ki benne az olvasás szeretete, a vágy, hogy még többet kiolvashasson a könyvekből. Másvalaki arról mesélt, mihelyt felfedezte az olvasás nyújtotta örömeit, attól kezdve falta a történelmi könyveket (elsőre fel is vették a legrangosabb hazai egyetem történelem szakára, nappali tagozatra). Egy muzsikus családból származó lányt azzal buzdított az édesapja tanulásra:

„Minden könyvet megveszek, ha megtanulsz olvasni!”.

Sokan arról számoltak be, hogy írástudatlan szüleik miképp kérték számon rajtuk a tanulást; egyikük édesapja, bár nem tudta elolvasni, de minden este felmondatta fiaival az aznapi leckét. Az egyik, nagyszülők által nevelt (ma középkorú, gyógypedagógus nő) gyermeket azzal biztattak az előmenetelre:

„Tanulj, ne kelljen ilyen életet élned!”.

Egyértelmű motiváció – gyermekeinek jobb jövője érdekében – volt az a momentum is, amikor az írástudatlan beás cigány férfi, felpakolva családját, elsőként hagyta el a cigánytelepet, nem törődve a többiek kiabálásával, hogy

„Majd meglássa, hogy elkurvulnak a gyerekei”.

A gyermekei mind szakmát, érettségit szereztek, interjúalanyom diplomás, nemzetközi szaktekintély, tudományos fokozattal rendelkezik.

A felsőoktatásban történő továbbtanulással kapcsolatban legtöbben azt emelték ki, hogy szüleik azzal segítették őket – ha nem is értették, hogy miért akarnak felsőbb iskolába menni – hogy nem emeltek akadályt eléjük; nem kényszerítették, hogy férjhez menjenek, vagy munkába álljanak, keresetükkel támogassák a családot.

8.7.3. Iskolaévek

A mélyinterjúk során sokkal több negatív iskolai élményről; kiközösítésről, megalázásról, meséltek válaszadóink, mint amennyi ilyen emlékről a kérdőíveket kitöltők említést tettek.

Az idősebb (60-65 éves) többsége, s főleg tanulmányaikat falusi iskolában végzők arra emlékeztek, hogy gyermekkorukban egy iskolába, osztályba jártak a falubeli társaikkal, jó kapcsolat volt közöttük, s szüleik között is. Feléjük ismeretlen volt a „cigányozás”. József Attila-díjas, 60 éves költő beszélgetőtársam a mai napig jó barátságot ápol egykori padtársaival, osztálytársaival, még élő tanítóival.

Legtöbb interjúalanyunk azonban keserűen, néha haraggal emlékezett ezekre az évekre, hiszen átélték az utolsó padba ültetés kínjait (némelyik iskolában ezt a szégyenhelyet az első pad jelentette), az állandó „cigányozást”, gyanúsítgatást, megalázást, vagy a semmibe vevés érzését;

„Nem bántottak, de nem is foglalkoztak velem, nem szóltak hozzám, nem hívtak sehova”.

A magányosság, a kirekesztettség, az idegenség érzése sokukat végigkísérte az iskolai évek alatt. Valaki, akiben emiatt komoly kisebbségi érzés alakult ki, így emlékezett:

„Soha nem szólítottak engem a nevemen, mint a többiek, mindig név nélkül kezeltek: „az a cigánylány”, vagy máskor: „a cigány Verka unokája” (nagyszülei nevelték).

Ezért el is határozta már általános iskolás korában:

„Én olyan okos leszek, hogy a nevemen szólítanak majd!”

A fájdalom mellett nem csak önértékelése sérült, de amint elmondta, ettől kezdve utálni kezdte a „magyarokat”. Keresztényként a mai napig küzd ez ellen az érzése ellen.

Interjúalanyaink között volt, aki már óvodásként átélte a „cigányozást”, mások általános és/vagy középiskolás éveit keserítette meg, de voltak olyanok is, akik főiskolán tapasztalták meg a kiközösítést, a magányosság érzését.

Akadnak jó példák is, jólelkű pedagógusok, akik felkarolták őket, volt olyan tanítónő, aki azzal biztatta a hagyományörző családban élő tanítványát, hogy

„Légy büszke a cigányságodra”.

Volt, akit automatikusan a cigányiskolába vettek fel, majd egy hét múlva az igazgató átirányította a „magyar” iskolába. Okát mai napig nem tudja, de élete egyik legnagyobb szerencséjének tartja.

59 éves újságíró adatközlőnk általános iskolában sokszor átélte a megszegyenyítést, lopással vádolták, kirekesztették, idegenként élt osztálytársai között. Majd középiskolás korában, az ellenkezőjét tapasztalta, mikor a nagy árvíz elvitte a putrijukat, s a Tanácstól kaptak egy rossz állapotú parasztházat, legnagyobb meglepetésére mind a huszonöt diáktársa megjelent, s heteken keresztül szombat-vasárnap segítettek nekik a házat lakhatóvá tenni. Sőt, a gyerekek szülei adták össze, s fizették be az ő étkezését egészen az érettségig.

Néhányan arról is beszéltek, milyen szorongást okozott szüleiknek a rasszjegyek viselése, s miképp tartották távol magukat az iskolától, nehogy kiderüljön, hogy gyermekük cigány. 41 éves, egyetemet végzett, öt gyermekes beszélgetőtársam elmondta, hogy édesapja, akin erősen látszott cigány volta, soha nem ment még az iskola közelébe sem, nehogy ártson a gyerekeinek. Mindig feleségét küldte:

”Menj, terajtud nem látszik annyira”.

Egyetlen iskolai rendezvényen nem vett részt, még fia szalagavatójára, ballagására, diplomaosztására sem ment el emiatt.

Iskolaéveiből érdekes és számára igen mehökkentő élményéről mesélt 35 éves, újságíró beszélgetőtársunk; általános iskolában őt is kirekesztették diáktársai, s ő megpróbált közeledni egy hozzá hasonlóan magányos, s a rasszjegyeket még határozottabban hordozó cigány lány osztálytársához, aki azonban durván elutasította őt, mondván:

„Én nem vagyok roma”.

Egyik válaszadónk azt mondta, hogy számára óriási erőt jelentett, hogy hagyományőrző családban nevelkedett, tudta, hogy ő cigány, ennek megfelelően éltek (pl. otthon szoknya, iskolában nadrág), őrizték, ápolták a tradíciókat, s ez jó volt így, mint mondja:

„Egészségesen meg tudtam élni a cigányságomat”.

Nehézséget okozott sok esetben az óvoda, az iskolai felkészülés, a tanult, iskolázott szülők hiánya:

„A szabad élet után nehéz volt átvenni a rendszert, a kötelezettséget, a fegyelmet. Óriási lemaradással érkeztem, s emellett írástudatlan nagyszüleim sajnos, sem segíteni, sem ellenőrizni nem tudtak. Soha nem fogom ledolgozni a hátrányt, még ma is érzem a más háttérből fakadó hiányokat.”

8.7.4. Felsőfokú tanulmányok, a diploma értéke, kultúraváltás

A mintába bekerült válaszadóink diplomához vezető útja – hasonlóan más kutatók erre vonatkozó tapasztalataihoz (Forray R. 2004) és saját előkutatásunkhoz (Szabóné 2004) – a többségi diplomásokétól eltérő; nem egyenesen a középiskola befejezése után kezdődött, hanem hosszabb és kanyargósabb, gyakran munka és család mellett indult. Részben ezért, részben az anyagi nehézségek miatt – aminek enyhítésére óriási segítséget nyújtott számukra mindenféle ösztöndíj –, részben pedig a tudás-és tapasztalatbeli hiányosságok, valamint a minta hiánya miatt is sokan stresszt, szorongást éltek át egyetemi, főiskolai éveik alatt.

Volt, aki úgy fogalmazott, hogy a kurzusokon minden a középosztálybeliek kommunikációs szintjén hangzott el, a diskurzus a középosztály nyelvén folyt, s erősen alapozott az otthonról hozott tudásra, készségekre. Emiatt neki számtalan nehézsége volt, állandóan megtapasztalta a hiányosságait, harcolt a lemaradásai ellen. Amit más könnyen elért, az neki jóval több energiával sikerült. Ezekről a küzdelmekről sokan beszéltek.

A fiatal ferences szerzetesnek is sok hiányosságot kellett pótolni, de kárpótolta az öröm és büszkeség érzése, hogy képes volt rá. Ő sok jó embertől kapott biztatást, sőt, anyagi támogatást is. Véleménye szerint a felsőfokú tanulmányok, egyáltalán a tanulás hozadéka a minőségi és igényesebb életforma. Azt is mondta:

„Tanulok, hogy tovább tudjam adni”.

27 éves, muzsikus családból származó egyetemest végzett fiatal nő mesélte, hogy – bár mindkét szülője érettségizett – neki nagyon sokat kellett tennie a diplomájáért, hisz más háttérből indult, érezte is ennek hiányát. Az is gondot okozott, hogy otthon nem értették, nem ismerték az egyetem működését (vizsgaidőszak, felkészülés), nem volt minta, akitől ezekre a kérdéseire választ, vagy bármilyen segítséget kaphatott volna.

Sokuk véleménye szerint a diploma presztízst, súlyt ad, hogy a környezetük, a többség komolyan vegye őket és népüket. Többen azt emelték ki, hogy miképp javult az önértékelésük a diploma megszerzésével, mennyi kapcsolatot, ismeretséget tudtak szerezni, s miképp tárult ki előttük a világ.

A diploma fogadtatása a cigányság körében általában pozitív volt, megbecsülik őket, tanácsot kérnek, felnéznek rájuk. Előfordultak azért gúnyolódó megjegyzések is. Egyikük édesapjának mondták a cigányok:

„Vigyázz, nehogy a fiad hasra essen a diplomata táskájában!”

A diplomás életút azonban sokuk számára csalódást okoz. (Elő kutatásunkban a diplomával rendelkező cigány adatközlőim 24%-a bánta meg, hogy diplomát szerzett.). A csalódás okai: nem kap végzettségének megfelelő beosztást, diplomásként is „cigányként” bánnak vele;

„mindig megkérdőjelezik a szakmai tudásomat, újra és újra még bizonyítanom kell (továbbképzések, tanfolyamok)”, „a többségi társadalom egyszerűen nem veszi tudomásul, hogy nekem is lehet diplomám”, „mellbevágó a hatás, mikor kiderül, hogy cigány létemre diplomás vagyok, ez valahogy nem fér bele a megszokott roma-képbe”.

Szinte általános megfogalmazás:

„a diplomaszerezés után sem nyíltak ki a kapuk. A szakma diplomával is „cigányként” kezel.”

Más így fogalmazott:

„Mindegy, hogy segédmunkás vagy diplomás a cigány, csak „cigány” marad a többség szemében. Először bosszantó, dühítő, majd belefásul, cinikus lesz az ember.”

Tanulmányok végzéséhez köthető, iskolázottság következtében kialakuló hagyományvesztésre utaló jeleket nem találtunk a mélyinterjúk során sem. Inkább azt tapasztaltuk, hogy válaszadóink túlnyomó többsége már úgy érkezett a felsőoktatásba, hogy nem hozta otthonról a hagyományokat (már szülei sem ápolták, vagy eleve nem adták át nekik a sikerebb boldogulás érdekében), azaz nem volt mit elveszteniük. Azokban az esetekben viszont, mikor otthon is éltek a hagyományokat, s ezt a szülők fontosnak tartották átadni gyermekeiknek, még ma, diplomásként, a szülői háztól elszakadva is valamilyen szinten őrzik, s identitásuk fontos részének tekintik. Elsősorban a cigány nyelv használata, valamint a virrasztás, a halott körüli hagyományos teendők elvégzése tartozik a leginkább megőrzött tradíciók közé. Egyik – egyetemet végzett, fővárosban élő és dolgozó – oláh cigány adatközlőnk a hajvágási tilalmat a mai napig őrzi, s ha hazalátogat falujába, nadrágját szoknyára cseréli, s csak így megy a közösségébe. Van, aki azt mondta:

„Ahogy múlnak az évek, egyre inkább visszanyúlok a hagyományokhoz.”

A tanulás rovására írható hagyományvesztés tehát nem tapasztalható.

8.7.5. A diplomás roma/cigány nők

A tradicionális, de a kevésbé hagyományőrző közösségekben is a nőekkel szembeni elvárás, hogy korán férjhez menjenek, jól házasodjanak, sok gyermeket szüljenek, tartsák össze a családot, szolgálják ki maximálisan férjüket. A lánygyermeket kicsi koruktól kezdve erre a feladatra szocializálják. Kivétel nélkül minden válaszadónk (férfiak és nők egyaránt) a sikeres cigány nőt a fenti jelzőkkel írták le. Női válaszadóink egyöntetűen állították, hogy a cigány férfiak körében – s egyáltalán nem csak a hagyományőrzők körében – a tanult cigány nőnek nincs igazán szava, értéke. A roma/cigány férfiak szemében a helyes női magatartás; a férj kiszolgálása, s hagyja az urát kibontakozni, ehhez biztosítja a hátteret. A férj „hálája” anyagiakkal mérhető; eltartja az asszonyt, akinek nem kell dolgozni járni, mások előtt is megbecsüli, tiszteletben tartja.

Női beszélgetőtársaink többsége elvált, egyedülálló, vagy nem cigány férje, élettársa volt. Mint mondták, ennek több oka van; cigány férfi társaként többnyire egyszerre kell megfelelniük a férjük és a közösségük felől feléjük irányuló tradicionális elvárásoknak, valamint az általuk elképzelt modern női szerepeknek, ez egy idő után felőrli erejüket, kapcsolatukat, s a házasság válással végződik. Sok diplomás cigány nő egyedül marad, igazi

„sziget-emberként” él, hisz tanulással töltött évei miatt a hagyományos korai párválasztásból kimarad, közösségében férjhezmeneteli esélyei – koránál fogva – jelentősen csökkennek. Sokszor azonban tudatosan nem is akarnak saját körükben társat találni, hisz a tradicionális, alávetett női szerepet – tanult nőként – már nem akarják elfogadni. A hagyományokkal szemben az útkeresés – túlzás nélkül mondhatjuk, az út kitaposása – a diplomás cigány nőknek a férfiaknál jóval nagyobb nehézségekkel, áldozatokkal jár. Ennek fényében érthető egyikük megállapítása:

„Sokkal több nem boldog diplomás roma nőt ismerek.”

Egy másik beszélgetőtársunk válasza arra a kérdésre, hogy hasonlítsa össze a diplomás és a diplomával nem rendelkező cigány nők helyzetét:

„Mindkét helyzete kilátástalan; pl. ha én nem tanulok, ott maradok a falumban, lehet, hogy boldogabb lennék, de nagyon szegény, esélytelen. De legalább nem tudnám, mit veszítek.”

A diplomás cigány nők helyzetéről a férfi válaszadóinkat is megkérdeztük, s tanulságos egyikük büszke mondata:

„Én már el tudom fogadni, hogy egy nőnek is van véleménye”.

Az átmeneti időszak vajúadását, az újkori női szerepek alakulásának nehézségeit mutatja az az eset, amelyik idősebb értelmiségi, hagyományörző cigány férfi interjúalanyom és lánya között alakult ki. Az apa úgy érzi, lánya előtt nagy jövő állna (állt volna), s ahelyett, hogy a karrierjét építené, hozzáment egy fiúhoz – aki hagyománytisztelő családból származik, nincs felsőfokú végzettsége, elvárja a hagyományos családmodellt – gyermeket szült, s éli a hagyományos cigány asszonyok életét; ellátja a családját, kiszolgálja a férjét. Az apa neheztelése lánya és főleg veje felé annak fényében is nehezen érthető, hogy Ő maga is híve a hagyományos életformának, a nők tradicionális családon belüli szerepének.

8.7.6. A következő generáció

Fontos kérdésnek tartottuk válaszadóink terveit gyermekeik jövőjét illetően, mennyire szerepel elképzeléseikben, vagy valósul meg a jelenben gyermekeik továbbtanulása, annak ösztönzése, támogatása? Beszélgetőtársaink többsége egyértelműnek tartotta, hogy gyermeke továbbtanulását támogatja/támogatni, ösztönözni fogja, különböző okok miatt:

„A mai világban ez nagyon fontos, más kategóriába sorolják az embert, ha tanult.”

Két egyetemista fiát egyedül felnevelő édesanya mondta:

„Agyon is ütöttem volna őket, ha nem tanulnak tovább; mindkettőn látszanak a rasszjegyek, őket is „lecigányozták”, meg kell tudniuk védeni magukat, csak a diploma által van eszköz a kezükben”.

Többen válaszolták:

„Kell, hogy tanuljon, stabilan álljon a lábán, ne legyen kiszolgáltatva semmilyen helyzetnek, más lehetőség ma a boldogulásra nincs.”

Néhányan nem tartják annyira lényegesnek a diploma megszerzését, ők – ha gyermekük azt választja – inkább támogatják egy jó szakma kitanulását, hisz látják, tapasztalják, diplomával sem könnyű elhelyezkedni.

Saját gyermekük cigányságával kapcsolatos negatív tapasztalatairól is említést tett néhány szülő; a „cigányozást”, a kirekesztést már korán, bölcsődés, óvodáskorban átélték szülők és gyerekek, gondozónők részéről. Egyik szülőpár elmesélte, hogy a bölcsődében a gyermekükhöz való hozzáállás akkor változott meg, amikor a gondozónő súlyosan beteg gyermeke részére ők is és más cigány szülők is adtak vért.

Egy másik interjúalanyunk azt mesélte, hogy mikor nem cigány felesége először volt várandós, Ő nagyon imádkozott azért, hogy gyermekük minél világosabb bőrszínnel szülessen.

8.7.7. Cigány elit – cigány értelmiség

Válaszadóink kivétel nélkül lesújtó véleménnyel vannak a mai cigány elitről, a közszereplő cigány értelmiségről. A következőképpen fogalmazták meg gondolataikat:

„A politikai platformokon megjelenik a cigány elit, de nincs vágy kapcsolódni hozzájuk; inkább az egyszerű cigány emberekkel építék kapcsolatot, képviselem őket.”

„A roma értelmiség jó lenne, ha visszamenne a saját népéhez!”

„Rossz példát mutatnak – „díszcigányok”.”

„Megélhetési politikusok, sokat ártnak. Egészen tudatosan eltávolodnak a cigányságtól, nem tudják mit kellene tenni, mit vár el tőlük a cigányság. Maguk közé nem engednek mást bekerülni.”

„Roma értelmiség? Hol van? Meg kellene jelenni a közéletben, médiában!”

Díszcigányok! Undorodom tőlük! Elfelejtették, hogyan élnek a többiek.”

„Az olyan cigány értelmiséget kellene támogatni, amelyik a terepen akar dolgozni, s nem „díszcigány” akar lenni. Eltanulták a magyaroktól a harácsolást. Nincsenek pozitív cigány értelmiségi példaképek.”

„A cigány értelmiségnek kettős szerepe van: példaadás saját népe felé, és a többség felé közvetíteni a cigányság értékeit!”

„A cigányság nem egységes, szétesett... A többségi társadalom rendszerben él – tudását az értelmiségi réteg továbbadja. De a cigányságban nincs rendszer, tele van buktatókkal. Így aztán a szép tervek a levegőben maradnak. A megvalósítás lépcsőfokait is ki kellene dolgozni.”

„A legnagyobb probléma, hogy a jelenlegi cigány politikusok az értelmes, okos cigány értelmiséget (fiatalokat) nem engedik hatalomra. 8 általánossal akarják irányítani a magyarországi cigány társadalmat. Ha értelmes vezetőink lesznek egyszer, jobb lesz a cigány társadalomnak, ők látni fogják, hogy milyen problémákat kell leginkább megoldani!”

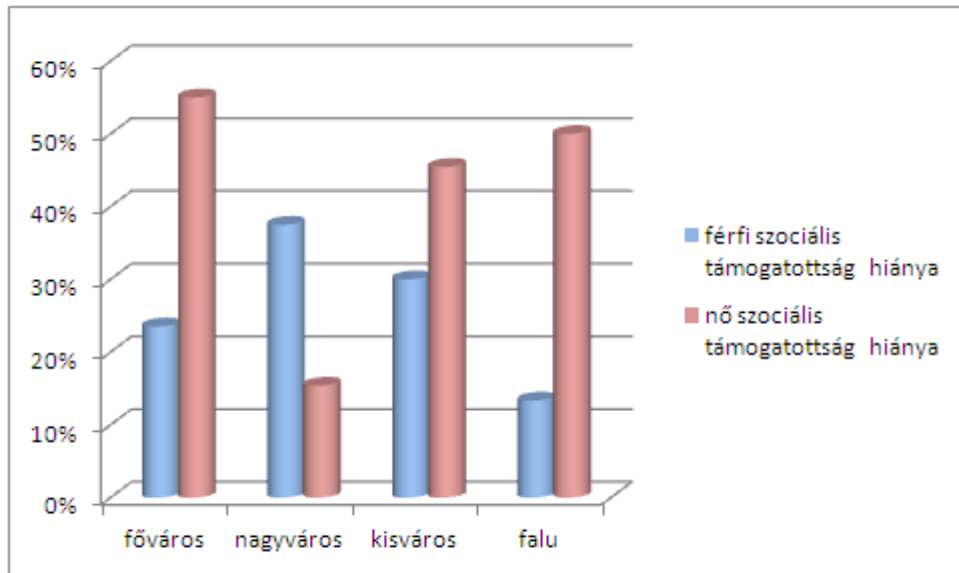
8.8. A mentális egészségállapot kutatás eredményei

A kutatásunkban szereplő roma/cigány értelmiség – kilencvennyolc fő – mentális állapotát mindkét kutatásunkban a már említett, hazai és nemzetközi kutatásokban egyaránt használatos tesztekkel – a Beck-féle depressziós skála (BDI) rövidített változatával, a Crumbaugh & Maholick életcél-kérdőív szintén rövidített változatával, a Juhász-féle neurózis pontozó skálával és a Cadwell-féle szociális támogatás kérdőív Kopp és Skrabski által hazai viszonyokra adaptált változatával – mértük fel. A négy teszt alapján kapott eredményeket SPSS programmal elemeztük, az összefüggéseket kereszttáblás elemzéssel végeztük.

8.8.1. A szociális támogatottság mértéke

A mintába bekerült roma értelmiségiek többsége (89%) fontosnak tartja baráti kapcsolatait, többségük kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezik, lakóhelytől függetlenül. Ennek ellenére a Cadwell-féle kérdőív alapján felmért szociális támogatottság mértéke csupán 70%-os az összes válaszadó körében, 30% esetében hiányos; baráti, szomszédi, rokon, esetleg családi kapcsolataik nincsenek, nem működnek, illetve e kapcsolataikban nem rejlik támogató attitűd. A kapott válaszok alapján a megfelelő szociális védőhálót nélkülözők között lényeges különbség van nemi arányok tekintetében, 63%-uk nő, 37%-uk férfi. Amennyiben a nem és a lakóhely összefüggéseiben vizsgáljuk a támogatottság hiányát (25. ábra), azt látjuk, hogy az adott településtípusban élő nők közül leginkább magányosan, baráti, rokon támogatás nélkül a fővárosi cigány értelmiségi nők élnek (54%), majd utánuk következnek meglepő módon a falvakban (48%), s a kisvárosokban (45%), nagyvárosokban

(15%) élő roma diplomás nők. A különböző településeken élő, megfelelő baráti, rokoni, családi, munkahelyi kapcsolatokkal rendelkező nők (37%) között többségben vannak a házasságban élő, 35-40 éves korosztályba tartozók.

25. ábra

A szociális támogatottság hiányának mértéke nem és lakóhely szerint

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Férfiak esetében a támogatottság hiánya inkább a nagyvárosokban élőkre (38%) jellemző, legkevésbé a falvakban lakókra. Fővárosban 23%, kisvárosokban 28%-uk körül nincs támogatást nyújtani képes baráti, családi, rokoni, munkahelyi háló. A szociális támogatottság ilyen mértékű hiánya egyértelműen a hagyományos cigány családmodell felbomlására, lazulására utal.

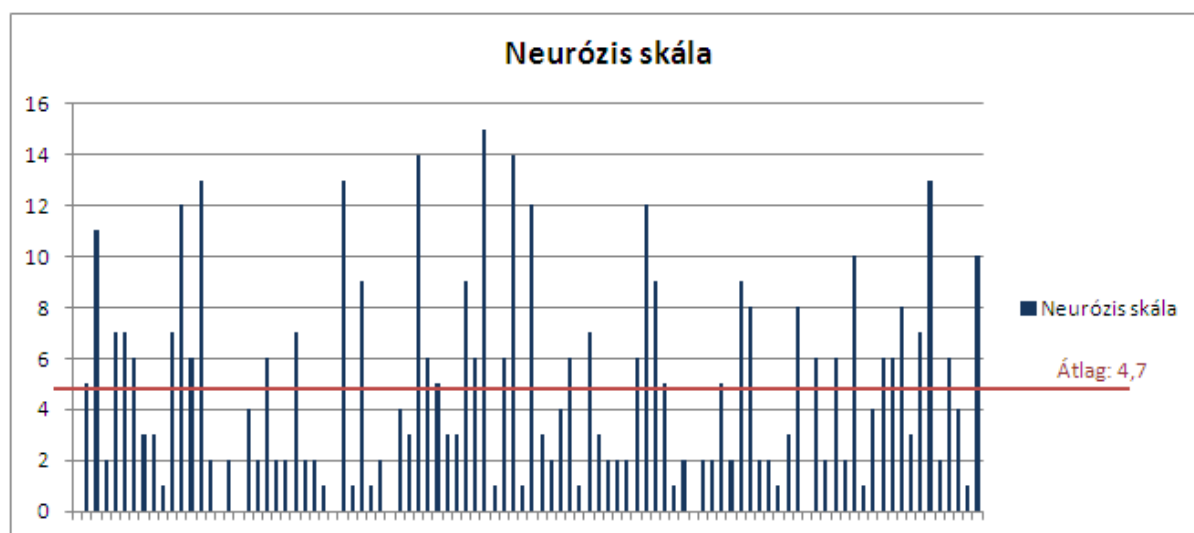
8.8.2. A Crumbaugh & Maholick életcél vizsgálat eredményei

A Crumbaugh & Maholick életcél-kérdőív eredményei azt mutatják, hogy a kutatásban szereplő roma értelmiségiek 92%-a pozitív életcéllal rendelkezik, 8%-nál észlelhetők depresszív tünetegyüttesre utaló jelek. Ez utóbbi csoportba tartozók adatait megvizsgálva azt találtuk, hogy többségük (63%) nő, az életcéllal nem rendelkezők fele egyedülálló, többségük a fővárosban él, rendkívül hiányos a szociális támogatottságuk. Neurózis érintettség 63%-nál, enyhe depressziós tünetegyüttesre utaló jelek 63%-nál, közepes súlyos depressziós tünetegyüttes 13%-nál észlelhető. Sokan közülük messzire költöztek,

fővárosban, nagyvárosban albérlésben, illetve néhányan rossz lakáskörülmények között élnek. Többen jelezték, hogy munkahelyi kapcsolataik nem megfelelőek, nem képzettségüknek megfelelő munkát végeznek – mérnöki végzettséggel vidéki helyi önkormányzat roma referense, más álláshoz nem jutott, egy másik mérnök a fővárosban csak újságíróként tudott elhelyezkedni egy roma lapnál – s van, aki pedagógus végzettsége ellenére hat éve munkanélküli.

8.8.3. A minta érintettsége neurózis szempontjából

A Juhász-féle neurózis skálával mért mentális státus kapott eredményei a 26. ábrán láthatóak.

26. ábra

A minta mentális státusa Juhász-féle neurózis skálával mérve

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

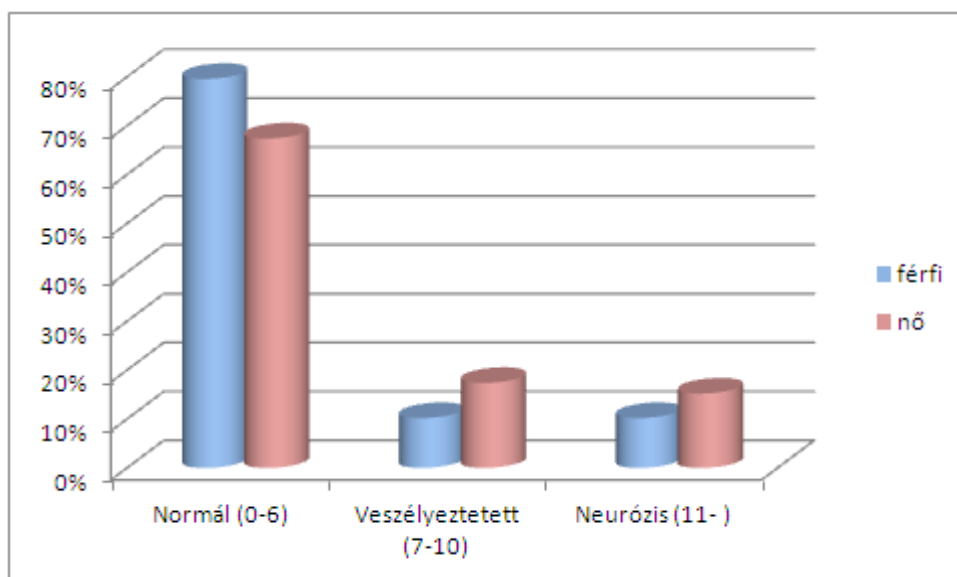
A pontozó-skálát kitöltő válaszadók ($n = 95$) adatai alapján a minta átlaga 4,7, azaz az egészséges státus (0-6) jellemző; 73,7%-a neurózis szempontjából normális értékeket mutat. Eltérés tapasztalható azonban a fennmaradó 26,3% esetében:

- neurózis szempontjából veszélyeztetett (7-10 közötti értéket mutat) 13,7%
- kialakult neurózis észlelhető (11 és fölötti érték) 12,6%

A kapott eredmények alapján tehát a mintában szereplő roma értelmiségiek közel 27%-a neurózis szempontjából érintett.

A neurózis-skála alapján kapott eredmények nemek szerinti bontását – $n = 49$ férfi, $n = 46$ nő – vizsgálva (27. ábra) lényeges eltérés észlelhető; normál érték mérhető a férfiak 80%-

ában, a nők 67%-ában, de míg a férfiaknak csupán 10-10%-a tartozik a neurózis szempontjából veszélyeztetett és a neurózis kategóriába, a nők esetében ezek az arányok 17-16%. A férfiak 20%-os arányával szemben a nők 33%-a neurózis szempontjából érintett.

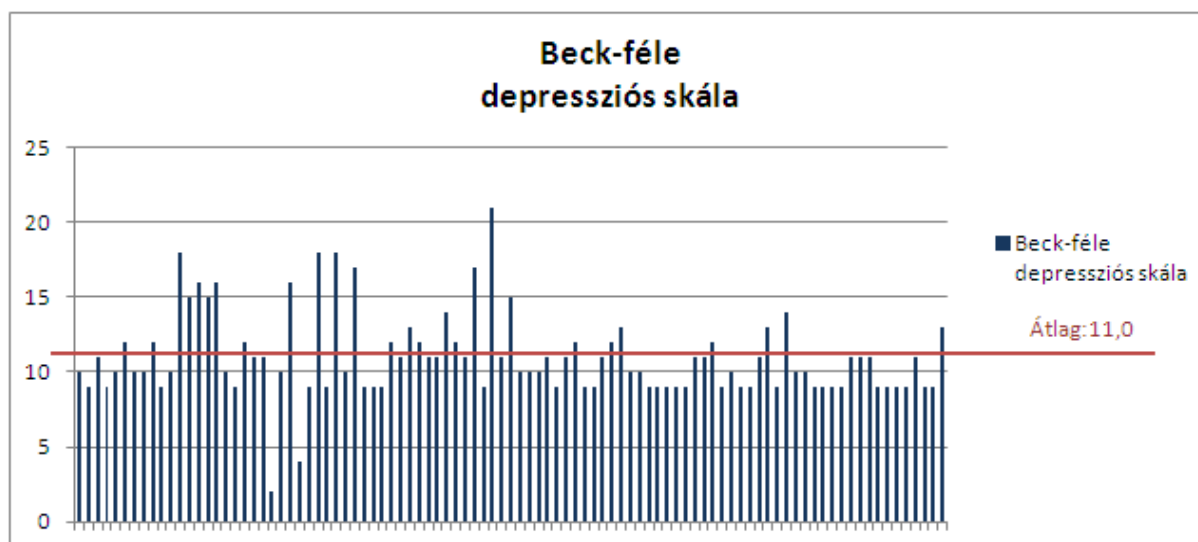
27. ábra

A Juhász-féle neurózis skála nemek szerint kapott adatai

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

8.8.4. A depressziós tünetegyüttes előfordulása, súlyossága

A Beck-féle depressziós skálával mérve rosszabb eredményeket kaptunk. (28. ábra)

28. ábra

A minta mentális státusa Beck-féle depressziós skálával mérve

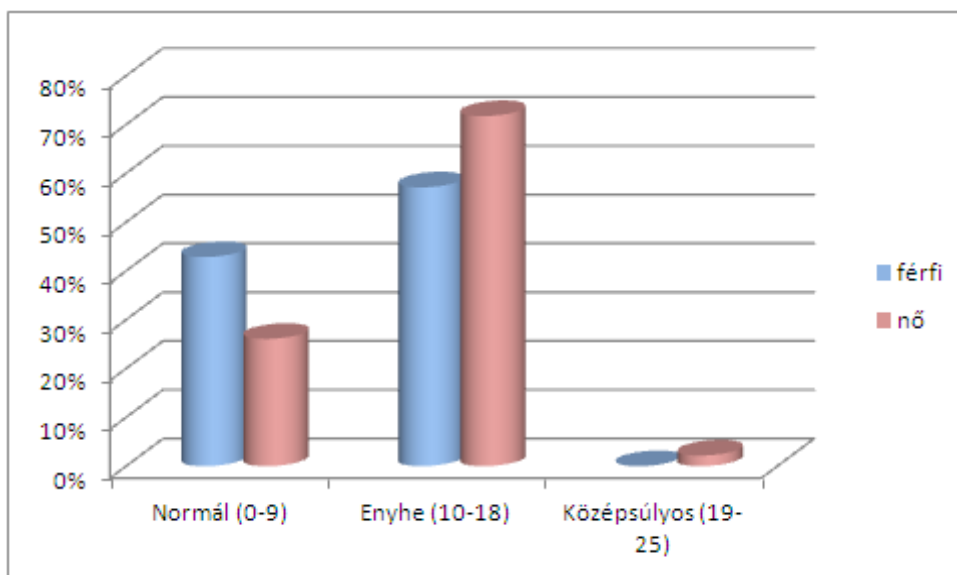
Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

A válaszadók (n = 95) adatai alapján a minta átlaga: 11,0, azaz enyhe depressziós tünetegyüttes jellemző átlagosan a kutatott cigány értelmiség körében. A kapott eredmények:

- a minta 34,7%-a nem mutat depressziós elváltozást (0–9 közötti értékek)
- 64,2%-nál enyhe depressziós tünetegyüttes áll fenn (10–18 közötti értékek)
- 1,1% esetében közepesen súlyos depressziós tünetegyüttes (19–25 közötti érték) észlelhető.

Depresszió tekintetében a vizsgált diplomás cigány férfiak és nők 65,3%-a depresszió szempontjából érintett.

A depresszió-skála alapján kapott eredmények nemek szerinti bontását – n = 49 férfi, n = 46 nő – vizsgálva (29. ábra) is lényeges eltérés észlelhető; normál érték mérhető a férfiak 43%-ában, a nők 26%-ában, a férfiak 57%-a, a nők 72%-a szenved enyhe depressziótól, s míg a férfiak esetében nem fordul elő, a nők 2%-ánál közepsúlyos depressziós tünetegyüttes mérhető.

29. ábra

A Beck-féle depresszió skála nemek szerint kapott adatai

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

8.8.5. A kutatási minta összesített mentális státusa

A mentális állapotmérőkre kapott adatokat összesítve megállapítható, hogy a mintában szereplők mentális státusa nem kielégítő:

- 8% nem rendelkezik pozitív életcéllal.
- A mintába került férfiak 20%-a, a nők 33%-a neurózis szempontjából érintett.

- A férfiak 57%-nál észlelhető enyhe depresszió, a nők 72%-ánál enyhe, 2%-ánál közepes súlyos depressziós tünetegyüttes mérhető.

E kedvezőtlen mentális állapot okainak feltárását keresztábrás elemzéssel végeztük. Vizsgáltuk a szociális támogatottság, a családi állapot és a mentális státus-problémák – neurózis, depresszió – közötti kapcsolatokat. (30. és 31. ábrák)

szociális támogatottság * neurskál Neurózis skálán kapott értéke Crosstabulation

			neurskál Neurózis skálán kapott értéke			Total
			1,00 0-6	2,00 7-10	3,00 11 -	
szociális támogatottság	1,00 megfelelő	Count	54	8	5	67
		% within szociális támogatottság	80,6%	11,9%	7,5%	100,0%
		% within neurskál Neurózis skálán kapott értéke	77,1%	61,5%	41,7%	70,5%
	2,00 hiányos	Count	16	5	7	28
		% within szociális támogatottság	57,1%	17,9%	25,0%	100,0%
		% within neurskál Neurózis skálán kapott értéke	22,9%	38,5%	58,3%	29,5%
Total		Count	70	13	12	95
		% within szociális támogatottság	73,7%	13,7%	12,6%	100,0%
		% within neurskál Neurózis skálán kapott értéke	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Symmetric Measures

		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	,267	,034
	Cramer's V	,267	,034
N of Valid Cases		95	

30. ábra

Szociális támogatottság és Neurózis skálán mért adatok közötti kapcsolat

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Jól látható, hogy a szociális támogatottság és a mentális státus – jelen esetben a neurózis valamilyen formájának kialakulása, annak mértéke között – szignifikáns kapcsolat van; közepes erősségű összefüggést jelez a Cramer's V értéke: 0,267, s a khi-négyzethez tartozó szignifikancia érték 0,034.

A megfelelő támogatással rendelkezők 80,6%-a tartozik a neurózis szempontjából egészséges válaszadók csoportjába, közel 12%-uk a veszélyeztetett és 7,5% a neurózist jelző kategóriába. Velük szemben a hiányos támogatottságúak 57%-a van az egészséges zónában,

18% neurózis szempontjából veszélyeztetett, s kimagaslóan sokan, 25% már a neurózist jelző kategóriában.

A szociális támogatottság megléte illetve hiánya, s a kialakuló depressziós tünetegyüttes között is szoros összefüggés mutatható ki. (31. ábra)

szocitám A kérdezett szociális támogatottsága * beck Beck-féle depresszió skála Crosstabulation

			beck Beck-féle depresszió skála			Total
			1,00 0-9	2,00 10-18	3,00 19-25	
szocitám A kérdezett szociális támogatottsága	1,00 megfelelő	Count	28	39	0	67
		% within szocitám A kérdezett szociális támogatottsága	41,8%	58,2%	,0%	100,0%
		% within beck Beck-féle depresszió skála	84,8%	63,9%	,0%	70,5%
	2,00 hiányos	Count	5	22	1	28
		% within szocitám A kérdezett szociális támogatottsága	17,9%	78,6%	3,6%	100,0%
		% within beck Beck-féle depresszió skála	15,2%	36,1%	100,0%	29,5%
Total	Count	33	61	1	95	
	% within szocitám A kérdezett szociális támogatottsága	34,7%	64,2%	1,1%	100,0%	
	% within beck Beck-féle depresszió skála	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Symmetric Measures

		Value	Approx. Sig.
Nominal by Nominal	Phi	,270	,031
	Cramer's V	,270	,031
N of Valid Cases		95	

31. ábra

Szociális támogatottság és a Beck-skálán mért adatok közötti kapcsolatok

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

A szociális támogatottság és a depressziós tünetegyüttes mértéke közötti kapcsolat szignifikáns; a khi-négyzethez tartozó szignifikancia 0,031. A kapcsolat erőssége közepes; a Cramer's V értéke 0,27.

A táblázatból leolvasható, hogy az egész minta többsége, 64,2%-a az enyhe depressziós tünetegyüttest (10-18) mutatók csoportjába tartozik. Feltűnő a hiányos szociális kapcsolati hálóval rendelkezők 78,6%-os aránya az enyhe, s 3,6%-os aránya a közepes súlyos depressziós tünetegyüttest észleltekk között. Ez utóbbi csoportba megfelelő támogatottsággal rendelkező nem került.

Egyértelmű, hogy a biztos, támogató háttérrel, rokoni, baráti, családi, munkahelyi kapcsolattal rendelkezők között lényegesen kisebb arányban alakul ki a neurózis valamint a depresszió bármelyik formája is.

A családi állapot és a neurózis, depresszió kialakulása, annak mértéke közötti kapcsolatok vizsgálata szerint a neurózis szempontjából legkevésbé veszélyeztetettek a házasok, akik a 0-6 kategória többségét, 45,1%-át alkotják, őket követik az egyedülállók (32,4%), majd az elváltak (14,1%) és a többiek. (32. ábra) Neurózis szempontjából leginkább veszélyeztetettek az élettársi kapcsolatban élők (30%) és az elváltak (20%), neurózisra utaló jel az élettársi kapcsolatban élők 20%-ánál, az elváltak 13,3%-ánál észlelhető.

Neurózis skála * Milyen a családi állapota? Crosstabulation

			Milyen a családi állapota?					Total
			egyedülálló	házas	elvált	élettársa van	özvegy	
Neurózis skála	0-6	Count	23	32	10	5	1	71
		% within Neurózis skála	32,4%	45,1%	14,1%	7,0%	1,4%	100,0%
		% within Milyen a családi állapota?	82,1%	76,2%	66,7%	50,0%	100,0%	74,0%
	7-10	Count	2	5	3	3	0	13
		% within Neurózis skála	15,4%	38,5%	23,1%	23,1%	,0%	100,0%
		% within Milyen a családi állapota?	7,1%	11,9%	20,0%	30,0%	,0%	13,5%
11-	Count	3	5	2	2	0	12	
	% within Neurózis skála	25,0%	41,7%	16,7%	16,7%	,0%	100,0%	
	% within Milyen a családi állapota?	10,7%	11,9%	13,3%	20,0%	,0%	12,5%	
Total	Count	28	42	15	10	1	96	
	% within Neurózis skála	29,2%	43,8%	15,6%	10,4%	1,0%	100,0%	
	% within Milyen a családi állapota?	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

32. ábra

Családi állapot és neurózis skála alapján kapott adatok

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

A depresszió-skála adatai szerint legrosszabb mentális státusz az elváltak és az egyedülállók esetében észlelhető; az elváltak 80%-a, az egyedülállók 75%-a enyhe depressziós tünetegyüttest mutat, míg ennek a mutatóknak az aránya mind a házasok, mind az elváltak körében 51-51%. Ugyanakkor a házasok körében mérhető csak közepes súlyos depresszió, 2,4% arányban. (33. ábra)

Beck-féle depressziós skála * Milyen a családi állapota? Crosstabulation

			Milyen a családi állapota?					Total
			egyedülálló	házas	elvált	élettársa van	özvegy	
Beck-féle depressziós skála	0-9	Count	7	17	6	2	1	33
		% within Beck-féle depressziós skála	21,2%	51,5%	18,2%	6,1%	3,0%	100,0%
		% within Milyen a családi állapota?	25,0%	40,5%	42,9%	20,0%	100,0%	34,7%
	10-18	Count	21	24	8	8	0	61
		% within Beck-féle depressziós skála	34,4%	39,3%	13,1%	13,1%	,0%	100,0%
		% within Milyen a családi állapota?	75,0%	57,1%	57,1%	80,0%	,0%	64,2%
	19-25	Count	0	1	0	0	0	1
		% within Beck-féle depressziós skála	,0%	100,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%
		% within Milyen a családi állapota?	,0%	2,4%	,0%	,0%	,0%	1,1%
Total	Count	28	42	14	10	1	95	
	% within Beck-féle depressziós skála	29,5%	44,2%	14,7%	10,5%	1,1%	100,0%	
	% within Milyen a családi állapota?	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

33. ábra

Családi állapot és a Beck-féle depressziós skála adatai

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Amennyiben e mentális státusok esetében a nemet, mint kontroll változót is vizsgáljuk, közös jellemzőket és lényeges eltéréseket is találunk. Közös, hogy mindkét nem mintájában a legrosszabb státusa (10–18 érték) az egyedülállónak van (75–75%). (34. ábra)

Lényeges különbség is észlelhető; míg a házas férfiak 54,5%-a depresszió szempontjából nem érintett, s „csak” 45,5 % tartozik az enyhe depressziós tünetegyüttest mutatók közé, a nők mindössze 25%-a tünet nélküli, s 70% az enyhe, további 5,1% a közepes depressziós tünetegyüttesűek kategóriájában található. Meglepő, hogy az élettárssal élő nők 100%-a érintett depresszió szempontjából, az élettársi kapcsolatban élő férfiaknál ez az arány mindössze 33,3%.

Milyen a családi állapota? * Beck-féle depressziós skála * Neme? Crosstabulation

Neme?				Beck-féle depressziós skála			Total
				0-9	10-18	19-25	
férfi	Milyen a családi állapota?	egyedülálló	Count	5	15		20
			% within Milyen a családi állapota?	25,0%	75,0%		100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	23,8%	53,6%		40,8%
		házas	Count	12	10		22
			% within Milyen a családi állapota?	54,5%	45,5%		100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	57,1%	35,7%		44,9%
		elvált	Count	2	2		4
			% within Milyen a családi állapota?	50,0%	50,0%		100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	9,5%	7,1%		8,2%
		élettársa van	Count	2	1		3
			% within Milyen a családi állapota?	66,7%	33,3%		100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	9,5%	3,6%		6,1%
		Total			Count	21	28
			% within Milyen a családi állapota?	42,9%	57,1%		100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	100,0%	100,0%		100,0%
nő	Milyen a családi állapota?	egyedülálló	Count	2	6	0	8
			% within Milyen a családi állapota?	25,0%	75,0%	,0%	100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	16,7%	18,2%	,0%	17,4%
		házas	Count	5	14	1	20
			% within Milyen a családi állapota?	25,0%	70,0%	5,0%	100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	41,7%	42,4%	100,0%	43,5%
		elvált	Count	4	6	0	10
			% within Milyen a családi állapota?	40,0%	60,0%	,0%	100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	33,3%	18,2%	,0%	21,7%
		élettársa van	Count	0	7	0	7
			% within Milyen a családi állapota?	,0%	100,0%	,0%	100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	,0%	21,2%	,0%	15,2%
		özvegy	Count	1	0	0	1
% within Milyen a családi állapota?	100,0%		,0%	,0%	100,0%		
% within Beck-féle depressziós skála	8,3%		,0%	,0%	2,2%		
Total			Count	12	33	1	46
			% within Milyen a családi állapota?	26,1%	71,7%	2,2%	100,0%
			% within Beck-féle depressziós skála	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

34. ábra

Nem, családi állapot és Beck-féle depresszió-skála adatai

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

9. Kutatási összefoglalás, hipotézisek megválaszolása

A magyarországi roma/cigány népesség diplomásai körében 2004 tavaszán és 2010–2011 folyamán 98 fős mintán végeztünk részben kérdőíves, részben interjúkutatást. A cigány értelmiség historiográfiájának feltárását, adatgyűjtést és leírását 2011 második felében készítettük el, 2012 januárjában állítottuk össze.

Mind a kérdőívek kitöltésekor, mind az interjúk során válaszadóink segítőkész együttműködését, nyitottságát, érdeklődését tapasztaltuk.

A cigány értelmiség helyzetét, múltját és jelenét, összetételét, szerepvállalását, általános jellemzőit, mentális állapotát vizsgáló kutatásunk előtt feltett hipotéziseinkre kapott válaszokat a következőkben ismertetjük.

Hipotéziseink és a kapott válaszok:

H1. Feltételeztük, hogy az értelmiségivé válás útján meghatározó szerepe van egy külső segítő (tanár, pap/lelkész, barát) támogatásának, „példakép” szerepének.

Hipotézisünk csak részben igazolódott; a kapott adatok szerint igaz ugyan, hogy a tanulást motiváló személyek között jelentős szerepet játszanak a pedagógusok (19%), olykor munkatárs (3%), barát, pap ismerős (1-1%), de a legfőbb, leggyakoribb motiváló erő a család (58%), s gyakori, hogy saját maguk elhatározásának eredménye (18%) a diplomás életút (21. ábra). Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy a Kutatás II. adatai alapján az igen alacsonyan iskolázott, pár osztályt, vagy azt sem végzett, analfabéta szülők gyermekei közül egyik sem a családot, hanem pedagógusát illetve saját magát jelölte meg a tanulása motiválójaként. A mélyinterjúk során, de a kérdőíveken is többen jelezték, hogy szüleik nem csak nem motiválták őket a tanulásra, de nem is értették, miért akarnak továbbtanulni. Volt, hogy feszültség adódott emiatt a családban, de van, aki hálás szüleinek, mert nem kényszerítették, hogy férjhez menjen, megnősüljön; s ha nem is értették és támogatni sem tudták, de hagyták, hadd tanuljon.

H2. A mai roma/cigány értelmiség túlnyomó többsége első generációs értelmiség, mint a alig vagy egyáltalán nem áll előttük, ami különböző típusú és súlyú nehézségeket okozhat.

Hipotézisünk igazolódott, a mintába kerültek – három diplomás apa kivételével – mind alacsonyabb végzettségű szülők gyermekei, diplomás, felmenőik között e három szülőt kivéve nincs. A Kutatás II. adatai szerint a mintában szereplők (n = 47) szüleinek 84%-a nyolc osztályt vagy annál kevesebbet végzett, s a szülők további 16%-a analfabéta. A roma értelmiségi minta hiányát többen említették; nem volt kitől kérdeznük (vizsgák, vizsgaidőszak beosztása, egyetemi élet) és családjuk nem is értette meg ezzel kapcsolatos kérdéseiket, aggodalmaikat. Első generációs értelmiségiként többen megfogalmazták hiányaikat, lemaradásaikat a többi hallgatóval, s az oktatók elvárásaival szemben. Többen írták, mondták, hogy nem hiszik, valaha is behozzák művelődésbeli, ismeretbeli, kommunikációbeli hiányosságaikat nem cigány társaikhoz képest.

A mintába került három második generációs értelmiségi nem fogalmazott meg ilyen aggodalmakat. A Kutatás I. mintában szereplő két – diplomás apával rendelkező – válaszadó adatait elemezve a következő megállapítások tehetők: mindkettő fiatal (27 és 30 éves), egyedülálló nő, a fővárosban élnek, szüleik is itt laknak. Mért mentális státusuk szerint mentálisan egészségesek, kiegyensúlyozottak, pozitív életcéllal, nagy társas, szociális támogatottsággal rendelkeznek, kisebbségi létükből fakadó hátrányt nem tapasztaltak. A cigányság felé küldetéstudatot éreznek, roma ügyben dolgoznak; egyikük intézményvezető, másik média-szakember. Valószínű, hogy az értelmiségi apa által kitaposott út, kialakított kapcsolati tőke, a főváros nyújtotta nagyobb lehetőségek tették mindkettőjük esetében könnyebbé az érvényesülést, egészségesé, magabiztossá a mentalitást.

A Kutatás II. mintában egy középkorú, három diplomával rendelkező cigány nő van, akinek egyik felmenője – szintén az édesapa – egyetemet végzett. Elvált, egyedül neveli két gyermekét, akik egyetemre járnak. Az első generációs értelmiségiekénél könnyebben vette az akadályokat ő is, házassága azonban tanulása miatt megromlott, elmondása szerint cigány származású férje nehezen viselte tanulását, magasabb végzettségét.

H3. Úgy gondoltuk, hogy az értelmiségivé vált cigány emberek ma még jelentősen eltérnek mind népük, mind a többség hagyományos cigányképétől, ezért fogadtatásuk egyik környezetben sem egyértelműen pozitív.

Ez a hipotézisünk is igaznak bizonyult. Igaz, hogy mind a cigányság, mind a többség többnyire pozitívan viszonyul a diplomás cigányokhoz (23. ábra), de mindkét környezetben vannak, akik vegyes érzésekkel, furcsállva, tartózkodóan, irigyen fogadják az általános roma-képbe nem illeszthető cigányokat. Sokukból „sziget-ember” válik:

„A magyaroknak túl cigány, a cigányoknak túl magyar vagyok.”

Sokan csalódottságuknak adtak hangot, azt remélték, diplomásan jobban befogadja és elfogadja őket a többségi társadalom;

„A szakma diplomával is csak cigányként kezel.” Mások: „Mindegy, hogy segédmunkás vagy diplomás a cigány, csak cigány marad.”

H4. A roma/cigány értelmiségi nők többsége – felsőfokú tanulmányaik végzése által, szakítva a hagyományos rom/cigány női szerepekkel – nehezen talál társat, feltételeztük, hogy párkapcsolati zavarok, válás, egyedüllét gyakoribb körükben, mint a hasonló végzettségű cigány férfiak között.

Ez a hipotézisünk maximálisan igazolódott. A mintánkban szereplők között kétszer nagyobb az elvált nők aránya, mint a férfiaké (22,9%: 10,0%), s míg a férfiaknak mindössze 6%-a él élettársi kapcsolatban, a nők esetében 14,6%. (19. ábra) Mélyinterjúk során a nők gyakran elmondták, milyen nehezen fogadják el a roma férfiak, hogy egy nőből önálló akarattal, véleménnyel rendelkező, a hagyományos alávetett női szerepet többségében elutasító, értelmiségi nő válik. Többen állították: „Sokkal több nem boldog diplomás nőt ismerek.” A nők rosszabb mentális státusát több kapott eredmény is megerősíti. (35. ábra)

Mentális státus	Férfi (%)	Nő (%)
Szociális támogatottság hiánya	37,0	63,0
Neurózis szempontjából veszélyeztetett	10,0	17,0
Neurózis	10,0	16,0
Enyhe depressziós tünetegyüttes	57,0	72,0
Középsúlyos depressziós tünetegyüttes	-	2,0

35. ábra

Mintában szereplő nők és férfiak mentális státusának összehasonlítása

Forrás: Szabóné K. J. Kutatás I. (2004), Kutatás II. (2010–2011)

Párkapcsolataik terhelt voltát, támogató jellegének hiányát bizonyítja, hogy a házasságban élő férfiak 45,5 %-a mutat enyhe depressziós tünetegyüttest, a nőknek azonban

70%-a, s további 5,1% közepes súlyos depresszióra utaló jeleket. Az élettársi kapcsolatban élők között a nők 100%-a érintett depresszió miatt, a férfiaknak 33,3%-a.

H5. A fenti okok miatt feltételeztük, hogy a mintába került roma/cigány diplomások mentális státusa nem kielégítő, neurózis, depressziós tünetegyüttes gyakori körökben, amit mérni tudunk.

Hipotézisünk igazolódott. A Crumbaugh & Maholick életcél-kérdőívvel, a Juhász-féle neurózis skálával, valamint a Beck-féle depressziós skálával mért és kapott mentális státus értékek alapján egyértelműen állítható, hogy a két mintába került diplomás cigány férfiak és nők többsége neurózis, depressziós tünetegyüttes szempontjából érintett. (26., 27., 28. ábrák) A válaszadók 8%-a nem rendelkezik pozitív életcéllal. Neurózis szempontjából elváltozást mutat a minta (n = 95) 26,3 %-a; 13,7% veszélyeztetett, 12,6% esetében kialakult neurózisra utaló jelek láthatóak. Enyhe depressziós tünetegyüttes 62,4%-nál, közepes súlyos pedig 1,1% esetében észlelhető.

A kisebbségi létből fakadó mentális állapotváltozásokat – frusztráció, fokozott elfojtás, folyamatos megfelelési kényszer, ebből fakadó stressz, düh, túlkompensálás, csalódottság, “Üvegplafon-szindróma” – a mintába került értelmiségiek többségénél mind a végzett teszt-vizsgálatok eredményei, mind az interjúk során kapott válaszok egyértelműen alátámasztják.

H6. Úgy gondoltuk, hogy a diplomás roma/cigány emberek közül kevesen őrzik hagyományaikat, nyelvüket, körökben – családjajuktól való térbeli elszakadás miatt, s a többségi társadalomba való beilleszkedés érdekében – gyakoribb a kultúraváltás, nyelvvesztés.

Ez a hipotézisünk nem igazolódott. Az első kutatásunk mintájába bekerült diplomások többsége ugyanis már úgy érkezett a felsőoktatásba, hogy otthonról nem hozták magukkal a hagyományaikat; vagy már a családjuk sem ápolta azokat, vagy gyermeküket – a későbbi boldogulásuk érdekében – tudatosan távol tartották attól. A Kutatás I. eredményei alapján tehát megállapítható, hogy többségük nem hagyományőrző, de ennek egyetemi tanulmányaikhoz nincs köze, közvetlenül a tanulás rovására írható hagyományvesztés nem fordult elő.

A Kutatás II. során rákérdezve csoport hovatartozásukra, nyelvük használatára, hagyományaik ápolására, feltűnően nagy arányban jeleztek hagyományőrzést, cigány nyelv használatát a válaszadók. (17. ábra) A mintába került oláh cigányok 79%-a őrzi a hagyományokat, s 64% beszéli a romanit, a beások 31%-a hagyományőrző, 62%-a beszéli a cigány nyelvet, a magyar cigányok 18%-a jelzett hagyományápolást, nyelvhasználatot senki, s a minta egyetlen kárpáti cigány fiatalembere őrzi a hagyományokat, s beszéli a kárpáti cigány nyelvet.

Hat hipotézisünkéből négy teljesen, egy részben igazolódott, egyre pedig várakozásunkkal ellentétes választ kaptunk.

10. Az értekezés összegzése

Doktori értekezésünk témájául a hazai roma/cigány értelmiség kialakulásának és történelmének feltárását és leírását, a roma/cigány néesség vékony tanult, diplomás rétegének bemutatását választottuk.

Értekezésünk négy pilléren nyugszik:

- A cigányság oktatásának történelmét, a roma/cigány értelmiség historiográfiáját feltáró és leíró kutatáson, melyre eddig sem a hazai értelmiségkutatásban, sem a hazai cigány kutatásban nem került sor.
- 2004-ben végzett kérdőíves vizsgálaton, melynek során 51 roma/cigány értelmiségi körében gyűjtöttünk anyagot.
- 2010–2011-ben 47 fős mintán végzett kérdőíves kutatáson.
- 2011-ben 25 roma/cigány értelmiséggel készített interjú-kutatáson.

Kérdőíves és mélyinterjú kutatásainknak célja az volt, hogy kirajzolódjon egy kép a mai cigány értelmiségről, életútjukról, problémáikról, életükről, terveikről. A kapott válaszok alapján a következő „profil” rajzolhatjuk meg:

A feltételezések ellenére a cigány értelmiség nem csupán fiatal – az utóbbi évtizedekben „helyzetbe hozott” (felfedezett, támogatott) – diplomásokból áll, mint azt mintánk 29%-a is bizonyítja, akik diplomájukat 1990 előtt szerezték. Tény azonban, hogy többségük ahhoz a réteghez tartozik, akik előtt a kilencvenes években nyíltak meg a felsőoktatás kapui az oktatáspolitikai kedvező alakulása – többek között az 1989-ben hozott változtatás, ami a felvételi keretszámok helyébe az irányszámokat vezette be, illetve 1990/1991-től a felvételi kötöttségek eltörlése – következtében. A felsőoktatási expanzió – melynek során az összhallgatói létszám 1990 és 2000 között 232%-a emelkedett (187%-al a nappali, 210%-al az esti és levelező képzésre járók) (Ladányi 2002) –, s a hozzá kapcsolódó támogatási rendszerek tették lehetővé e diplomások többségének belépését a felsőoktatás világába.

A vizsgált mintánkban a nők és a férfiak aránya kiegyensúlyozott – ami ismerve a cigány nők alávetett helyzetét – reményre ad okot, bár a kapott adatok szerint a fiatalabb korosztályban férfi túlsúly észlelhető.⁸⁸

⁸⁸ Ugyanakkor a változást mutatja annak a – mintánkban nem szerepelt – fiatal egyetemista csoportnak az összetétele is, akik a fővárosban 2011 őszén megnyílt bentlakásos Jezsuita Roma Szakkollégium hallgatói; 23 fiatalból 13 lány! S örvendetes, hogy e hallgatók már nem a „hagyományos” pályákra készülnek, hanem orvosi, jogi, közgazdasági, nyelvészeti, történelmi tanulmányokat folytatnak.

Válaszadóink végzettségét és jelenlegi foglalkozását vizsgálva megállapítható, hogy a hazai cigány értelmiség mind végzettség, mind foglalkozás tekintetében még többnyire beszorul a „hagyományos” területekre; szociális gondoskodás, tanítás, egyházi szolgálat, de már magasabb presztízsű képzésekben – orvos, jogász, mérnök, közgazdász – is egyre inkább megjelennek. S bár nem mindenki helyezkedett el végzettségének megfelelően, esetükben is érvényes, hogy a pedagógus diploma jól konvertálható, megfelelő belépő akár a média, akár a köztisztviselői munkakörökbe. Lényeges adat az is, hogy mindössze 2%-uk munkanélküli, esetükben is igaz, hogy diplomával jobban el lehet helyezkedni.

A magyarországi cigány értelmiség joggal tekinthető a hazai cigányság kiemelkedő rétegének, hisz a 2001-es népszámlálási adatok szerint a hazai cigányság 0,7%-a rendelkezik csupán felsőfokú végzettséggel. Ennek tudatában többségük küldetéstudatot is érez saját népe felé, s míg a többségi társadalom tagjainak közel 20%-a vesz részt civil szerveződésekben (Kuti 2008), a mintánk 64%-a, s elsősorban roma/cigány szerveződésekben, szervezetekben.

Társas kapcsolataikat tekintve, bár igen sokan széles baráti körrel rendelkeznek, a szociális védőháló hiányos (30%) – főleg a fővárosi cigány értelmiségi nők körében –, ám ez az arány jóval kedvezőbb, mint a többségi lakosságban mért 71%-os szociális támogatottság hiány. (Kopp–Skrabski 2008)

Kis mintán mérve ugyan (n = 47, Kutatás II.), de határozott a vizsgált diplomások körében a hasonló végzettség elvárása a társtól (62%), s ennek megfelelően a mintába került roma/diplomások 60%-ának egyetemet, főiskolát végzett társa van. A 2001. évi népszámlálási adatok szerint a párkapcsolatban élő diplomások 51%-ának diplomás a társa (KSH 2004)

A párkapcsolati zavarok, az alacsonyabb házassadási kedv a többséghez hasonlóak a cigány értelmiségi mintában; magas az elváltak, egyedülállók és élettársi kapcsolatban élők aránya körükben is, csakúgy, mint a többségben. Mentális státusuk a teljes népességhez viszonyítva lényegesen rosszabb; a teljes népességben a férfiak 33%-a, a nők 41%-a érintett depressziós tünetegyüttes szempontjából (Purebl–Balog 2008), a kutatásomban szereplő diplomások esetében azonban a férfiak 57%-a, a nők 74%-a enyhe vagy közepes súlyos depressziós tünetegyüttesre utaló jeleket mutat. A depresszió nemek szerinti arányát tekintve mindkét közösségben jellemző, hogy a nők lényegesen rosszabb státussal rendelkeznek, de gyakorisága a diplomás roma/cigány nők esetében kimagasló.

A kapott kutatási eredmények alapján megállapítható, hogy ha lassan is, de tovább bővül, formálódik a magyarországi cigány értelmiség, keresi az utat újabb és újabb képzési formák felé. Többségük első generációs értelmiségi, háttérben alacsonyán iskolázott szülőkkel, gyakran testvéreik is náluk jóval kevesebb végzettséggel rendelkeznek. A hazai

cigány értelmiségen belül mindegyik hazai cigány csoport megtalálható, a hagyományörzés, nyelvapolás mértéke még a tradicionális csoportok képviselői körében jelen van, ha kisebb mértékben is, mint szüleik generációjában. Arra utaló jelek, hogy a felsőoktatás megfosztaná a kisebbség tagjait hagyományaiktól, nem észlelhetők, inkább jellemző, hogy otthonról már alig hozzák azokat magukkal.

A minta alapján egyértelmű, hogy legfőbb továbbtanulási motiváló erő a család, mely kiengedi, bátorítja tagját a tanulásra, s meghatározó a pedagógusok támogató, biztató együttműködése, irányítása.

Szembeötlő a mintában – s amint jeleztük, összhangban van Keményék kutatásai során kapott adatokkal – a beás cigányok felsőfokú oktatásban való fokozott részvétele, amely nem magyarázható mással, csak az említett „pécsi–baranyai modellel”; a megvalósított tanoda-gimnázium-felsőoktatás modell egyértelmű inspiráló, motiváló, befogadó hatásával.

Az értelmiségi minta hiánya általános a mai cigány értelmiség körében, s valószínűleg ebből fakad az értelmiségi életforma hiánya (rendszeres olvasás, a folyamatos művelődés különböző formái, közösségért vállalt felelősség, annak felelősségteljes, korrekt megnyilvánulásai, kritikai megnyilvánulás saját népével szemben is etc.) is a minta 55%-ánál.⁸⁹

S végül meg kell említenünk a kutatásba került cigány értelmiség saját csoportját túlzottan pozitívan látó, a többséget inkább negatív jelzőkkel illető véleményét, látásmódját, ami megakadályozza építő kritikáját – s ezáltal fejlődését – saját népének, s együttműködését a többséggel. A reális vélemények kialakításához a mainál sokkal több kapcsolódási pontra, együttműködésre van szüksége mind a cigány, mind pedig a nem cigány értelmiségnek.

⁸⁹ Félő azonban, hogy hasonló arányban találnánk ennek hiányát a teljes népesség értelmiségén belül is.

11. Véggövetkeztetések, javaslatok, további kutatási irányok

11.1. Véggövetkeztetések

A hazai nem cigány értelmiség történelmén tanulva, azon okulva, a következő megállapítások tehetők:

- A magyar társadalom léte, megmaradása, felemelése érdekében történelmünk során – ugyan politikai berendezkedéstől, ideológiáktól függő módon, de – mindig rendkívül fontos célkitűzés volt az iskolázottság emelése, a kiművelt emberfők nevelése.
- Az alulról jövő, munkás-parasztszármazású fiatalok nevelését, oktatását soha nem elkülönített – „felzárkóztató”, „kisegítő”, „M” illetve „P” – osztályokban, iskolákban – oktatásban valósították meg.
- Felzárkóztatásuk érdekében széleskörű társadalmi összefogás jött létre, mozgalmak indultak, egyesületek alakultak, mint a KALOT, KALÁSZ, NÉKOSZ, „fényes szelek” mozgalom etc.
- Az alacsony származású, első generációs értelmiség kialakulásának segítésére kollégiumi hálózat jött létre országszerte; Eötvös, Bólyai–Györffy, Horthy Kollégium, Parasztfőiskolások Közössége.
- A nehéz körülmények közül származók támogatásáról már a korai évszázadokban patrónusok, alapítványi támogatások gondoskodtak.
- A magyar tehetősebb, nemesi réteg is fontosnak tartotta a szegények, elesettebbek intellektuális felemelkedésében történő szerepvállalást; anyagi támogatás mellett intézményalapítással, s gyakorlati tevékenységgel is bizonyítva e melletti elköteleződésüket. (Brunszvik, Bezerédy, Hugonnai)
- A hazai értelmiség szellemi és lelki megerősödéséhez nagymértékben hozzájárult saját intézményeinek megalapítása; Nemzeti Múzeum, Könyvtár, Színház, Kaszinó.
- Az értelmiség 20. századi történelmében a politika markáns beleszólása a felsőoktatásba – mind a numerus clausus, mind a numerus politicus formájában -, azaz tudás helyett származás alapján eldöntetni, hogy ki alkalmas magasabb képzettség megszerzésére, mérhetetlen károkat okozott.
- A politikai indíttatású erőltetett beiskolázás, a káderértelmiség megteremtése, ennek érdekében a felsőoktatási követelmények minimalizálása – szakérettségi,

érettségi nélküli egyetemi felvételi, gyorsalpaló képzések etc. – egyértelműen kudarcra ítélt. Az alacsony szintű tudás, s a valódi tanulási motiváció hiánya általános és súlyos színvonalcsökkenéshez vezetett.

- A látszat-mobilitás az egyének életében tömeges kudarchoz vezetett.
- A magyar értelmiség történelmében az 1780-as évektől nyomon követhető a szétválás, az értelmiség megosztottsága, együttműködési képtelensége.
- A mai értelmiségnek a politikai elittel való összefonódása megbocsáthatatlan; a legnagyobb baj, ahogy Szalai megfogalmazza: *„az értelmiség által tárgyalt témák döntő részét nem ő maga, hanem a politika tárgyalja.”* (Szalai 2008)

11.2. Javaslatok a hazai roma/cigány értelmiségi réteg jelentős bővítése érdekében

1. Minőségi oktatás

A hazai értelmiség történelmének, artikulálódásának tanulságait figyelembe véve egyértelműnek tűnik, hogy a cigányság felemelkedése, többséghez történő felzárkózása csak az oktatáson, még hozzá a minőségi oktatáson keresztül valósulhat meg. Elkülönült helyett az integrált (inkluzív, mozaik, kooperatív, differenciált) oktatás (Varga 2009/b) a járható és sikeres út (Aronson 2009) ott, ahol erre még van lehetőség, azaz van más iskola és vannak nem cigány gyermekek is.

2. Tanoda – Gimnázium – Romológia, a „Pécs-baranyai modell”

Széleskörű társadalmi összefogásra, politikai akaratra és szakmai együttműködésre van szükség ahhoz, hogy tanodák, kollégiumok ezeket segítő alapítványok minél nagyobb számban jöjjenek létre és működjenek az országban.

Eredményeit, sikereit tekintve a „Pécs-baranyai modell” az ország számos régiójában követendő példa lehetne; minél több tanodát szükség volna egy-egy régióban létrehozni, ahonnan a tanulni vágyó fiataloknak nemzetiségi gimnáziumban való továbbtanulása biztosítva lenne. S rendkívül erős húzóerőt jelent egy egyetem, felsőoktatási intézmény Romológia képzése, szakiránya illetve önálló szaka; részben mert lehetővé teszi a különféle képzéseken résztvevő nem cigány hallgatóknak a roma/cigány népességre vonatkozó ismeretek megszerzését, másrészt mert hívó szóként szerepelhet a roma/cigány fiatalok felé. A romológiai képzés beemelése a felsőoktatásba az együttélés, a kölcsönös megbecsülés, a

problémák célzott, korrekt és eredményes megoldására, kezelésére képes szakemberek kinevelését is eredményezi.

A felsőoktatásban tanuló, hátrányos helyzetű roma/cigány hallgatók támogatására, kettős identitásuk erősítésére létrejött Roma Szakkollégiumi Hálózat, a tanodák, nemzetiségi gimnáziumi hálózat kiépítését a fenti célok teljesülése érdekében folytatni kell.⁹⁰

3. Ösztöndíj-programok, alapítványi támogatások

Amint a nem cigány értelmiség kialakulásában, úgy a cigány értelmiség létrejötte érdekében is elengedhetetlen az ösztöndíj-programok, alapítványi támogatások biztosítása. Fontos lenne, hogy a cigányság tehetősebb és ismert tagjai is élen járjanak a támogatások finanszírozásában, s minél többen részt vegyenek ilyen tevékenységekben. Minden bizonnyal a társadalmi megbékélésnek is segítene, ha nemcsak jogvédőként lépnének fel a cigány elit tagjai, hanem mecénásként, támogatóként is minél többen részt vennének a roma/cigány értelmiségi, középréteg formálódásában.

4. Beiskolázási kudarcok elkerülése végett a színvonal megtartása

Okulva az államszocializmus említett, pártpolitikai érdekektől vezérelt gyorsított és erőltetett beiskolázás kudarcaiból, feltétlenül el kell kerülni, hogy tényleges tudás és kellő motiváltság nélkül jussanak be cigány fiatalok a felsőoktatásba, kitéve őket emiatt a többség ellenséges indulatainak, a kudarcélményeknek, amit nem megfelelő felkészültségük, tudásuk következtében szenvednek el. Minden módon azonban törekednünk kell az esélykiegyenlítésre; ennek érdekében széleskörű, az egész országra kiterjedő tanoda-programot, minőségi oktatást kell biztosítani, s egyéb támogatásokat, hogy saját képességeik alapján fel tudjanak készülni, saját jogon legyenek egyetemi, főiskolai hallgatók.

5. A társadalomban és a roma/cigány népességben a pozitív cigánykép erősítése

A társadalmi béke, a sikeres együttműködés érdekében rendkívül fontos, hogy a sztereotípiák helyett pozitívabb kép alakuljon ki a hazai roma/cigány népességről, a

⁹⁰ Kertesi Gábor–Kézdi Gábor 2006. A hátrányos helyzetű és roma fiatalok eljuttatása az érettségéhez. Budapest: Corvinus Egyetem, Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek BWP 2006/6.

negatívumok hangoztatása mellett a sikerekről, sikeres életutakról is tudomást szerezzen mind a többség, mind a kisebbség. Épp ezért nem megkerülhető már a cigány értelmiség jogos, évszázados kérése, Cigány Múzeum létrehozása hazánkban, ami kiváló találkozási pont lehetne a cigány és a nem cigány értelmiség, mindkét népeség tanult és kevésbé iskolázott tagjai számára, s nem utolsósorban eszköze lehetne a társadalmi megbékélésnek, elismerése a hazai cigány értelmiség fél évszázados emancipációs törekvéseinek.

11.3. További kutatási irányok

Jelen kutatásunk befejezésével újabb kutatási kérdések merültek fel, melyek új kutatási irányokat jelölhetnek ki. Vizsgálatra alkalmasnak tartjuk, javasoljuk:

- a roma/cigány és nem cigány értelmiség helyzetének, mentális állapotának összehasonlító elemzését
- más országok nemzeti, etnikai kisebbségeinek oktatástörténetét, első generációs értelmiségük vizsgálatát
- egy átfogó kutatás elvégzését az európai roma értelmiség felkutatása, életútjának, helyzetének, mentális állapotának bemutatása céljából
- a hazai roma/cigány és nem cigány értelmiség együttműködési lehetőségeinek feltárását.

Fontos kutatási területnek tartjuk a jelen fiatal roma/cigány értelmiség körében egy hasonló vizsgálat elvégzését. Mintánk átlagéletkora 38,9 év, feltételezhető, hogy a mai pályakezdő, friss diplomás roma/cigány fiatalok már más háttérből, más motivációval, más elvárásokkal indulnak, eltérő nehézségekkel szembesülnek értelmiségivé válásuk során. Összehasonlító elemzés során feltárhatjuk a változásokat, s felvázolhatjuk a modern, fiatal roma/cigány értelmiség profilját is.

Felhasznált irodalom

Ács Margit 2001. Az üdvös, a szükséges utópia. *Bárka* 6, 77–85.

Ainsworth–Darnell, J.W–Downey, D.1998. Assessing the Oppositional Culture Explanation for Racial/Ethnic Differences In School Performance. *American Social Review*. 63, 536–553.

Alcalde, José E. A. 2008. *Cigány gyerekek az iskolában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely Kiadó

Ambrus Péter 2001. *Cigányság és iskola*. Andor Mihály szerk., Romák és oktatás. Iskolakultúra. Pécs.

Andor Mihály–Liskó Ilona 1999. *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra.

Andorka Rudolf 1978. *Az értelmiség társadalmi mobilitásainak történeti alakulása*. Huszár Tibor szerk., Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Budapest: Kossuth Kiadó.

Andorka Rudolf 1997. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.

Aron, Raymond 2006. *Az értelmiség ópiuma*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Aronson Elliott 2009. Columbine után (Az iskolai erőszak szociálpszichológiája). Budapest: ABOVO Kiadó.

Babits Mihály 1928. Az írástudók árulása. *Nyugat* 18, 355–376.

Babusik Ferenc–dr. Papp Géza 2002. *A cigányság egészségi állapota. Szociális, gazdasági és egészségügyi helyzet Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. Budapest: Delphoi Consulting. <http://www.delphoi.hu/download-pdf/roma-BAZ-eu.pdf> (2011.12.07.)

Balácsi Ildikó és mtsai szerk., 2010. *PISA 2009 Összefoglaló jelentés*. Budapest: Oktatási. www.oecd-pisa.hu (2011.06.15.)

Balogh Jancsi, ipolysághi 1850. *Legelső cigány imádságok, a melly mind a két magyar hazában levő cigány nemzet számára fordította Ipolysághi Balogh Jancsi nemzeti zenekar igazgató*. Esztergom: Beimel J. Nyomdája.

Barth, Fredrik 1996. *Ethnic groups and boundaries*. Oslo: University Press.

Beck AT.–Beck RW. 1972. Shortened version of BDI. *Post. Grad. Med.* 52, 81–85.

Beck Zoltán 2003. *A lehetséges cigány irodalom*. Gypsy Studies 12. , Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék.

Békési Ágnes 2002. Szocializációs minták átörökítése cigányzenész családokban. *Educatio* 3, 431–440.

Bengtsson, A. 1991. *Roma in Sweden – the Right to Education*. Sweden Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law in Lund.

Bényi Mária 2003. A cigánytelepek közegészségügyi helyzetében bekövetkezett változások 1997 óta. *Esély* 4, 23–30.

Bibó István 1947. *Válogatott tanulmányok I–IV. kötet*. ifj. Bibó István szerk., Válogatott tanulmányok . Budapest: Magvető Kiadó.

Bindorffer Györgyi 2001. *Kettős identitás*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

Bitay Árpád 1926. *Erdély jeles katolikus papjai*. Cluj-Kolozsvár: Szent Bonaventura Könyvnyomda.

Boethius de Dacia 1270. *A legfőbb jóról*. Idézi: Le Goff, J. 1979. Az értelmiség a középkorban. 14. Budapest: Magvető Kiadó.

Bourdieu Pierre 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Brown, R. P.–Lee, M. N. 2005. Stigma consciousness and the race gap in College academic achievement. *Self and Identity* 4. 149–157.

Caldwell R. A. Pearson–J. L. Chin, R. J. 1987. Stress-moderating effects: social support in the context of gender and locus of control. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 13, 1, 5–17.

Choli Daróczi József 2004. Jászladány és integráció. *Világunk* 6, 2

Clark K.–Clark M. In: Festus E. Obiakor: *Self-Concept of African-American Students: An Operational Model for Special Education*.

<http://www.questia.com/googleScholar.gst?docId=5000150290> (2011.12.13.)

Cornel West. 1991. *Breaking Bread: Insurgent Black Intellectual Life*. Cambridge: South End Press.

Crumbaugh, J. C.– Maholick, L. T. 1964. An experimental study in existentialism: the psychosomatic approach to Frankl's concept of noogenic neurosis. *J. of Clin. Psychology*, 20, 200–207.

Cruse, H. 1967. *The Crisis of the Negro Intellectual*. New York: New York Review Books.

Czeizel Endre és mtsai 1978. *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a „Budapest-vizsgálat” tükrében*. Budapest: Medicina Kiadó.

Csepeli György 1992. *A nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég Kiadó.

Csepeli György 1997. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

Cserti Csapó Tibor 2008. *Területi-szociológiai jellemzés a magyarországi cigány népesség körében*. Cserti Csapó Tibor szerk., Társadalom és életstílusok. 75–109. Gypsy Studies 21. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék.

Csizmadia Ervin 2008. Két értelmiség Magyarországon. *Politikatudományi Szemle* 3, 135–138.

Csongor Anna 1979. Majd ott megtanítják őket a rendre. *Mozgó Világ* 1, 58–63.

Daróczi Ágnes 2006. Mivé lettünk? *Új Ifjúság Szemle* 2, 51–57.

Diósi Ágnes 1998–1999. Értelmiségi roma nők I.–VI. *Esély* 1998/5-6. 1991/1,4,5,6.

Diósi Ágnes 1999. A cigányság ügye a demokratikus ellenzék tükrében. Interjú Havas Gáborral. *Esély* 6, 83–99.

Doku, Joe 1997. A lelki egészség fejlesztése egy multikulturális társadalomban. *Szenvedélybetegségek* 6, 449–451.

Domokos Veronika 2010. *Szegény-és cigánytelepek, városi szegregátumok területi elhelyezkedésének és infrastrukturális állapotának elemzése*. Budapest: Ecotrend Bt. NFÜ.

Erdős Kamill cigánytanulmányai. 1989. Vekerdi József szerk. Gyula, Békée Megyei Tanács.

Erős Ferenc szerk. 1998. *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola–Új Mandátum Kiadó.

EÜM 2001: „Roma felnőtt népesség egészségállapota, egészség magatartása és a romák valamint az egészségügyi szolgáltatások közötti kapcsolat vizsgálata” (Országos Egészségfejlesztési Intézet):

https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:kMv_zvOB3LcJ:www.romaweb.hu/doc/szocio logia/romak_osszegzett_eum2001.pdf+&hl=hu&gl=hu&pid=bl&srcid=ADGEESgj9DaeOSW8SbQO4SVylzsYKVMpWBRaWkAg3fc6zXBPSpyy830insc205bMEC0LfsLhxPdZ4BbJyIHnLEIyLLDqMPO9KC3SQ3xEkGnaBbPVUyztPeGyXoDS3Ut_wPIWkaO-xLt&sig=AHIEtbTQ2wOk4UrkkPfyOBG_VEnBCs0btg (2012.02.21.)

Farkas Attila Márton 2005. A létezett szocializmus leghalálosabb bűne. *Liget* 2, 11–35.

Fónai Mihály 1995. *Értelmiség, értelmiségi funkciók és szerepek. (Egy regionális kutatás konzekvenciái.)* Kandidátusi értekezés. Nyíregyháza.

Fónai Mihály 2008. *Az értelmiségkép változásai a poszt-szocialista átmenet publicisztikájában*. OTKA kutatás. <http://hdl.handle.net/2437/3336> (2011.09.07.)

Forray R. Katalin 2004. *Életutak–iskolai pályák. Interjúk cigány, roma fiatalokkal*. Gypsy Studies 13. Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék.

Forray R. Katalin 2008. *Értelmiségképzés–cigány diákok a felsőoktatásban*. Kézirat www.forraykatalin.hu (2011.12.27.)

- Forray R. Katalin–Hegedűs T. András 1990. *A cigány etnikum újjászületőben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Forray R. Katalin–Hegedűs T. András 2003. *Cigányok, iskola, oktatáspolitiká*. Oktatókutató Intézet. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Forray R. Katalin–Czachesz Erzsébet–Lesznyák Márta 2001: *Multikulturális társadalom – interkulturálisnevelés*. Báthori Zoltán–Falus Iván szerk., Tanulmányok a neveléstudományok köréből. 111–125. Budapest: Osiris Kiadó.
- Füredi Frank 2005. *Where have All The Intellectuals Gone?* CONTINUUM.
- Gaszó Ferenc 1976. *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Gramsci Antonio 1971. *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart. Idézi: Huszár Tibor 1977. *Fejezetek az értelmiség történetéből*. 460–461. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Grejsza Ferenc 1998. *Bevezetés a mentálhigiéniébe*. Budapest: Magyar Testnevelési Egyetem.
- Gyukits György 2008. *A szociális tényezők hatása a romák egészségi állapotára*. Kopp Mária szerk., Magyar lelkiállapot 2008. 460–466. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Gyukits György és mtsai 2000. A depressziós tünetegyüttes előfordulása a fiatal roma nők körében. *Legé Artis Medicinae* 11–12, 911–915.
- Hablicsek László 2007. Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére 1. *Demográfia* 1, 7–54.
- Halliman, M.T.-Smith, S. 1985. The Effects of Classroom Racial Composition on Students Interracial Friendships. *American Sociological Review*. 52, 653-664.
- Hancock Ian 1997. The struggle for the control of Identity. *Patrin Web Journal*. <http://starbacks.ca/~patrin/identity.htm> (2012.03.21.)
- Havas Gábor–Kemény István–Liskó Ilona 2002. *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest: Oktatókutató Intézet–Új Mandátum Kiadó
- Havas Gábor–Zolnay János 2010. *Az integrációs oktatáspolitiká hatásvizsgálata*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatásokért Közalapítvány (EÖKK).
- Hegedűs Sándor 2000/a. *Cigány irodalmi kislexikon*. Budapest: Konsept-H Kiadó.
- Hegedűs Sándor 2000/b. *Cigány kronológia*. Budapest: Konsept-H Kiadó.
- Hegedűs T. András 1996. Kisebbségi nő család és társadalom között. *Educatio* 3, 441–453.
- Herrmann Antal 1895. *A Magyarországon 1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam IX. kötet Budapest: Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája.

Horváth Aladár 2002. *Ha nincs szék, akkor is tudj helyet foglalni.*
http://www.romnet.hu/hirek/2002/10/01/ha_nincs_szek_akkor_is_tudj_helyet_foglalni.
(2012.01.10.)

Huszár Tibor 1977. *Fejezetek az értelmiség történetéből.* Gondolat Kiadó, Budapest.

ifj. Fasang Árpád szerk., 1997. *Az (magyar) értelmiség hivatása.* Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó

Janky Béla 1999. *A cigány nők helyzete.* Pongrácz Tiborné–Tóth I. György szerk., A nők helyzete. 217–238. Budapest: Munkaügyi Minisztérium–TÁRKI.

Janky Béla 2005. A gyermekvállalás időzítése a cigány nők körében. *Beszélő* 10,1.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-gyermekvallalas-idozitese-a-cigany-nok-koreben> (2012.01.05)

Jean–Paul C. Grund–Paul Öfner–Hans T. Verbraeck 2001. *Marel o Del, kas kamel, le romes duvar.* Budapest: L’Harmattan Kiadó.

Juhász Éva 2004. *Sója Miklós öröksége Hodászon.* Szekszárd: Cigány Népismereti és Történeti Egyesület Romológiai Kutatóintézete.

Juhász Júlia 2003. *Találkoztam boldoguló cigányokkal is.* Budapest: TANINFO Kiadó.

Juhász Péter–Kopp Mária–Veér András 1978. Módszer a neurózis szűrővizsgálatához. *Ideggyógyászati Szemle* 31, 292–299.

Kalla Éva 2000. És már megint nélkülünk. *Élet és Irodalom* 46, 32–34.

Kalla Éva–Soproni Ágnes 1997. *Írják le a sóhajtásomat! Milyen lehet cigánynak lenni?* Budapest: Magvető Kiadó

Kaslik Péter 2010 „Mert meg vagyon írva...”. *A keresztény értelmiség szerepe a társadalmi értékek formálásában.*
<http://www.makusz.hu/publicisztika/421/mert-meg-vagyon-irva> (2010.09.10)

Kemény István 2004. A magyarországi cigány népesség demográfiája. *Demográfia.* 3–4, 335–345.

Kemény István–Janky Béla 2003. A 2003. évi cigány felmérésről. *Beszélő* 10, 64–76.)

Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella 2004. *A magyarországi cigányság 1971–2003.* Budapest. Gondolat Kiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Kemény István–Rupp Kálmán–Csalog Zsolt–Havas Gábor 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról.* Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézetének Kiadványai.

Kende Ágnes 2005. *Értelmiségiként leszek roma, romaként leszek értelmiségi.* Neményi Mária–Szalai Júlia szerk., Kisebbségek kisebbsége. 376–408. Budapest: Új Mandátum Kiadó

- Kerékgyártó István 2006. *Kultúrateremtő ősemlékezés*.
http://www.napkut.hu/naput_2006/2006_01/053.htm (2012.01.05.)
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor 1999. *A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején*. Kemény István szerk., A cigány népesség Magyarországon, 45–72. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.)
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor 2006. *A hátrányos helyzetű és a roma fiatalok eljuttatása az érettségihez*. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek BWP 6. Budapest: Corvinus Egyetem.
- Kézdi Gábor–Surányi Éva: Egy sikeres iskolai integrációs program tapasztalatai 2005-2007.
<http://www.biztoskezdet.hu/site/doc/section/9/id/25> (2012.01.03.)
- KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság 2011. *Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia*. Budapest: Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium.
<http://romagov.kormany.hu/nemzeti-tarsadalmi-felzarkozasi-strategia-dokumentumok>
(2011.11.09.)
- Klaniczay Tibor szerk. 1964. *A magyar irodalom története I*. Budapest Akadémiai Kiadó.
- Kókay György 1984. Az első magyarországi kölcsönkönyvtár. (Olvasókabinét Pozsonyban 1782). *Magyar Könyvszemle* 1–2, 34–44.
- Konrád György 1985. *Visszapillantás 1985-ben az értelmiség osztályhatalmára*. Konrád György–Szelényi Iván szerk., Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Szamizdat kiadás.
- Konrád György–Szelényi Iván szerk. 1978. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Szamizdat kiadás
- Kopp Mária 2008. *Az esélyerősítés magatartástudományi modellje*. Kopp M. szerk., Magyar lelkiállapot 2008. 3–9. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Kopp Mária szerk. 2008: *Magyar lelkiállapot 2008*. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád 1995. *Alkalmazott magatartástudomány*. Budapest: Végeken Kiadó.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád 2008. *Kik boldogok a mai magyar társadalomban?* Kopp M. szerk., Magyar lelkiállapot 2008. 73–79. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- KSH 2004. *Demográfiai évkönyv 2003*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Kovács János 1895. *A cigányok Szegeden Etnographia*. idézi: Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története. Budapest: Osiris Kiadó 2009.
- Kozma Tamás szerk. 2002. *Roma/cigány értelmiségiek iskolai karrierje*. Debrecen: Acta Paedagogica Debrecina
- Kuti Éva 2008. *Civil Európa–Civil Magyarország*. Budapest: Európa Ház Kiadó.

- Kwiek Gregory 1998. Mistaken identity. *Patrin Web Journal*.
http://www.reocities.com/~patrin/mistaken_identity.htm (2012.03.21.)
- Ladányi Andor 2002. A diplomások száma és összetétele. *Educatio* 2, 179–190.
- Lakatos Menyhért 1975. *Füstös képek*. Budapest: Magvető Kiadó
- Landauer Attila 2011. A magyar protestáns egyházak korai évszázadai és a cigánység. *Credo* 4, 32–39.
- Losonc Alpár 2002. *A vajdasági magyar értelmiségi szerepkörrel kapcsolatos dilemmák*.
www.mtt.org.rs/.../LosoncAlparVajdasagimagyareretelmiseg2002.pdf (2011.10.14.)
- Malraux André 1934. idézi: Molnár Tamás 1996. *Az értelmiség alkonya*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mannheim, Karl (1940): *Man and Society in an Age of Reconstruction: Studies in Modern Social Structure*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Maslow, Abraham 2003. *A lét pszichológiája felé*. Budapest: Ursus Libris Kiadó.
- Máté Mihály 2003. *Tematikus bibliográfiák I.* Gypsy Studies 11. Pécs: PTE BTK Romológia Tanszék.
- Meleg Csilla 1996. szerk., *Iskola és Társadalom I.* Pécs: JPTE BTK-TKI
- Mendi Rózsa 1999. *Felsőoktatásban tanuló roma fiatalok pályaszocializációs és személyiségvizsgálata*. ELTE BTK Szakdolgozat.
<http://mek.oszk.hu/02000/02034> (2011.10.11.)
- Mennyei József 1856. A mostani cigányiskola Érsekújvárott. *Tanodai Lapok*, 8, 10–11.
- MÉKSZ. Juhász József és mtsai szerk., *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó 2006.
- Mezey Barna–Pomogyi László–Tauber István 1986. *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Mihály Anikó 2009. Kulcsadatok az oktatásról Európában 2009-ben. *Iskolakultúra* 12, 74–82.
- Moretti Magdolna–Kurimay Tamás–Molnár Zsuzsanna–Szerdahelyi Ferenc 1997. Az asszimiláció ára. *Psychiatria Hungarica* 1, 5–18.
- MSK 1895. *A Magyarországon 1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam IX. kötet Budapest: Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája.
- MSZMP 1973. *A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata*. Vass Henrik–Ságvári Ágnes szerk., A

Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Budapest: Kossuth Kiadó.

Nagyidai Sztojka Ferenc 1886. *A cigányok vándorlása*.
<http://www.imediaskiado.com/ciganylexikon.html>. (2012.01.24.)

Nagy Pál 1998. *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.

Nagy Pál 1999. „Kicsinségemben elszakattam”. Cigányközösség, szocializáció és gyermeksors Magyarországon a 16–19. században. *Educatio*, 2, 320–338.

Nyugat 1911. *Iskola van, tanterem nincs*. Miről szóltak a hírek száz éve?
http://www.nyugat.hu/tartalom/cikk/szombathely_1911_november (2011.11.19.)

Okley Judith 1983. *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Orsós Anna 1997. *A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai*. Bódi Zsuzsanna szerk., Cigány néprajzi tanulmányok 6. 194–197. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

OSI 2005. *A kisebbségek védelme Magyarországon*. A Open Society Institute (OSI) EU Csatlakozást Monitorozó Programjának jelentése.
<http://www.magyaragora.org/?p=roma&c=3> (2012.01.02.)

OSI 2008. *International Comparative Data Set on Education*.
<http://www.romadecade.org/5050> (2012.01.24.)

Pataki Ferenc szerk. 1998. *Megismerés, identitás, előítélet*. Budapest: Új Mandátum.

Pataki Ferenc 2005. *A Nékosz-legenda*. Budapest: Osiris Kiadó.

Pénzes István 2007. Az első cigányiskola. *Pedagógusforum* 9–10, 27.

Phinney, J. 1992. The multigroup ethnic identity measure: A new scale for use with adolescents and young adults from diverse groups. *Journal of Adolescent Research* 7. 156–176.

Pinel, C. Elizabeth 1999. *You are Just Saying That Because I'm a Woman: Stigma Consciousness and Attribution to Discrimination*. *Self&Identity* 3. 39–51.
www.mendeley.com (2011.12.17.)

Polónyi István 2002. A cigány népesség demográfiai, iskolázottsági, foglalkoztatási helyzete. *Iskolakultúra* 8, 44–56.

Pomogyi László 1995. *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest: Osiris–Századvég Kiadó.

Pukánszky Béla szerk., 2000. *A gyermek évszázada*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Pukánszky Béla–Németh András 1996. *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt.
- Purebl György–Balog Piroska 2008. A depressziós tünetegyüttes jelentősége az esélyteremtés szempontjából. Kopp M. szerk., *Magyar lelkiállapot 2008*. 584–591. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Razumnyik Ivanov 1911. *K vaproszu ob inteligencii*. Idézi Huszár Tibor 1977. Fejezetek az értelmiség történetéből. 17. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Réger Zita 1978. Cigányosztály, „vegyes osztály” – a tények tükrében. *Valóság* 8. 77–89.
- Réger Zita 1981. *Amit a cigány gyermekek fejlettségének megítéléséhez tudni kell*. Az áthelyezési vizsgálat. 143–160. Budapest: Művelődési Minisztérium.
- Révai József 1947. *A magyar értelmiség útja*. Budapest: Szikra Kiadás.
- Róbert Péter. szerk. 1998. *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- RP 1990. Roma Parlament alapító okirata. *Amaro Drom* 2002/melléklet.
- Sartre, J.P. 1966. *Előadások az értelmiségről*. Bauer Béla szerk., Süsü a társadalomban. Budapest: Új Mandátum Kiadó (2000)
- Sághy Erna 2008. Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk* 1, 273–308.
- Sárosi Bálint 1971. *Cigányzene...* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Shils Edward 1965. *The Calling of Sociology*. Parsons, Talcott et al eds., *Theories of Society*. New York: Free Press.
- Schumpeter, A. 1976. *Kapitalizmus, Sozialismus und demokratie*. Stuttgart, 1976. Id., Huszár Tibor 1977. Fejezetek az értelmiség történetéből. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Skrabski Árpád 2003. *Civil kurázsi*. <http://www.mpszov.hu/skrabski9.htm> (2011.10.01.)
- Solt Ottilia 1976. Cigány gyerekek az iskolában. *Budapest* 6, 28–31.
- Sorokin P. A. 1998. *A vertikális mobilitás csatornáit*. Róbert P. szerk. *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Sz. Kármán Judit 2004. Sar si von? *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 4, 335–358. <http://www.akademiai.com/content/v1p2x42161268j85/?p=b5f28d4302634f1b8faea0a1c309f6ea&pi=3> (2012.03.01.)
- Szabóné Kármán Judit 2004. A magyarországi cigány értelmiség helyzete, mentális állapota. *Educatio, Kutatás közben* 3, 459–465. www.hier.iif.hu/hu/letoltes.php?fid=tartalomsor/1021 (2011.12.04.)

- Szabóné Kármán Judit 2005. *A magyarországi cigány értelmiség helyzete és mentális állapota*. Gypsy Studies 6. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék.
- Szabóné Kármán Judit 2006. A magyarországi cigány értelmiség helyzetéről. *Kethano Drom*, 14. évf. (2006) 1. sz.
- Szabóné Kármán Judit 2008. *A roma/cigány népesség helyzete*. Kopp Mária szerk., Magyar lelkiállapot 2008. 415–427. Budapest: Semmelweis Kiadó.
<http://www.szabonekarmanjudit.hu/publikaciok> (2012.02.01.)
- Szabóné Kármán Judit 2010. Őszintén a „cigánykérdésről”. *Embertárs* 2, 179–189.
<http://www.szabonekarmanjudit.hu/oszinten-a-ciganykerdesrol> (2012.01.02.)
- Szabóné Kármán Judit 2011. De kik is vagyunk? Ba kon vi sam? Dá sijnyé nyisz noj? *Vigilia* 3, 162–170. <http://www.vigilia.hu/content/76-%C3%A9vfolyam-3sz%C3%A1m> (2012.02.08)
- Szalai Erzsébet 2000. *Ezredváltó dilemmák Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum.
- Szalai Erzsébet 2008. A kelet-európai átalakulás nagy kérdései és az értelmiség. *Politikatudományi Szemle* 3, 11–126.
- Szálé László 2009. *Kitörők. Interjú tizenöt cigány értelmiséggel*. Budapest: Kométás Kiadó.
- Szárász András 2002. *Jövőd még nincsen, múltad már nem kell*. www.romnet.hu (2005.02.27.)
- Szcepanski Jan 1966. *Az értelmiség funkciói a modern társadalmakban*. ELTE Szociológiai Tanszék Dokumentáció 4287.
- Székelyi Mária–Csepeli György–Örkény Antal 2001. *Ambíciók iskolája*. Pál E. szerk., Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Szinnyei József 1891. *Magyar írók élete és munkái*. Budapest: Hornyánszky Kiadó.
- Szőnyi Nagy István 1695. *Magyar Oskola, mellynek mesterségével az okos és serény Tanító, kiváltképen az idősbeket, írás olvasásra XII órák alatt meg-taníthattya*. Kolozsvár, Toldy Ferencz kiadta: Corpus Grammaticorum. Régi magyar nyelvészek. Pest, 1866. 585-604. 1. Ism. Lugossy József, M. Akad. Értesítő 1844. 162. 1. Néptanítók Lapja 1876. 1.
- Tánczos Gábor 1977. *A népi kollégisták útja 1939–1971*. KSH Budapest
- Tényi Tamás–Trixler Mátyás 1992. A mágikus befolyásoltság és a démonikus megszállottság pszichopatológiai vonatkozásairól cigányok schizofren pszichózisában. *Psychiatria Hungarica* 2, 167–173.
- Thayer Paul B. 2000. Retention of Students from First Generation and Low Income Backgrounds. *Opportunity Outlook*. May, 2–8.
<http://www.eric.ed.gov/ERICWebPortal/contentdelivery/servlet/ERICServlet?accno=ED446633> (2012.04.13.)

Thimár Attila 2007. *Az irodalmi intézményrendszer kialakulása Magyarországon*. Szegedy-Maszák Mihály szerk., A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig. 643–655. Budapest: Gondolat Kiadó.

Torkos Katalin 2005. *Két kultúra határán – cigány diplomások életútvizsgálata az ezredfordulón Magyarországon*. Ph.D. értekezés Debrecen: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar. <http://hdl.handle.net/2437/79537> (2012.02.07.)

Tóth Kinga Dóra 2004. *A magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitástípusainak összehasonlító elemzése*. Ph.D értekezés. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem. www.lib.uni-corvinus.hu/phd/toth_kinga.pdf (2012.02.07.)

Varga Aranka 2009/a. *A gyermekvédelmi gondoskodásban élők inklúziójának esélyei*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. <http://www.ofi.hu/tudastar/varga-aranka> (2011.09.30.)

Varga Aranka 2009/b. *Cigány gyerekek az oktatásban-együttműködésre épülő inkluzív iskola*. (Kutatási beszámoló). PTE Oktatókutató Központ <http://www.cerd.pte.hu/?q=node10> (2012.01.10.)

Világbank 2010. *Economic Cost of Roma Exclusion*. idézi: KIM 2011. <http://romagov.kormany.hu/nemzeti-tarsadalmi-felzarkozasi-strategia-dokumentumok> (2011.11.09)

Viorel Achim 2001. *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris Kiadó.

Voci, Alberto 2006. The link between identification and in group favouritism: Effects of threat to social identity and trust-related emotions. *British Journal of Social Psychology*. 45, 264–284.

Wright, W. D. 2007. *Crisis of the Black Intellectual*. Chicago, IL: 3rd World Press.

Zacher Gábor 2002. A hazai droghelyzet a klinikus szemével. *Világgazdaság* 27. <http://www.vg.hu/kozelet/tarsadalom/a-hazai-droghelyzet-a-klinikus-szemevel-26745> (2011.10.27.)

Zonda Tamás 1989. A cigányok öngyilkossági cselekményeiről. *Psychiatria Hungarica* évf. 1, 31–38.

Zsigó Jenő 1996. A romáknak a romák felé kell fordulniuk a politizálásban. *Amaro Drom* 6, 5.

Zsigó Jenő 2005. *Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét*. Neményi Mária–Szalai Júlia szerk., *Kisebbségek kisebbsége*. 7–41. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

Mellékletek

1. sz. melléklet Interjú-vázlat

I. Fókuszált élettörténet

Gyermekkor

Szülők végzettsége, foglalkozása

Testvérek száma, iskolázottsága

Lakóhely, családi viszonyok, életkörülmények

Nevelés, szociokulturális környezet

Iskolaévek

Óvoda, előkészítő, iskola, oktatás típusa, minősége

Tanulási motivációk, minták, segítők, ellenzők

Társas kapcsolatok alakulása

Identitástudat alakulása

Felsőfokú tanulmányok

Pályaválasztás motivációi

Felsőoktatásba vezető út, támogatók, tapasztalt hiányosságok

Diplomás pályafutás

A diploma értéke, elhelyezkedés, munkahelyi kapcsolatok, viszonyok

Az első generációs értelmiségi lét

Elégedettség mértéke

Párkapcsolat

A származás szerepe, jelentősége

Az iskolázottság szerepe, jelentősége

A férfi/női szerepek

A roma/cigány nők és a tanulás

A diplomás nők a roma/cigány közösségben

Női iskolázottság és párkapcsolat

Előítélet, rasszizmus

Találkozás elutasítással, kirekesztéssel

Hagyományápolás, kultúraváltás

Tradíciók értéke a modern társadalomban

Iskolázottság és kultúraváltás

A következő generáció

Iskolázottsági elvárások

Nevelési motivációk

II. Reflexiók

Vélekedések a roma/cigány értelmiségről.

A diplomás roma/cigány helye, szerepe a saját népe között, s a többségi társadalomban.

Vélekedés a nem cigány többségről és a roma/cigány népről.

2. sz. melléklet Mentális állapotmérő tesztek, skálák

Crumbaugh & Maholick életcél kérdőív

Kérem, hogy a helyes válasz számát írja a négyzetbe az alábbiak szerint:

1. Egyáltalán nem jellemző
2. Alig jellemző
3. Jellemző
4. Teljesen jellemző

1. Megbízható vagyok	☐
2. Nincsenek életcéljaim	☐
3. Minden egyes nap újszerű és különböző	☐
4. Általában unatkozom	☐

Összpontszám:

Szociális támogatás kérdőív

1. Nehéz élethelyzetben kinek a segítségére számíthat?
(0. semmit, 1. keveset, 2. átlagosan, 3. nagyon)

szomszéd	☐	szülő	☐
munkatárs	☐	házastárs, élettárs	☐
barát	☐	segítő foglalkozású	☐
iskolatárs	☐	gyermek	☐

2. Kire számíthat, ha gyakorlati támogatásra szorul? (kölcson, fizikai segítség)

szomszéd	☐	szülő	☐
munkatárs	☐	házastárs, élettárs	☐
barát	☐	segítő foglalkozású	☐
rokon	☐	gyermek	☐

3. Hány ember áll önnel kapcsolatban az alábbi csoportból?
(Kérem, írja a pontozott vonalra a személyek számát!)

szomszéd:

szülő:

munkatárs, iskolatárs:

házastárs, élettárs:

barát:

rokon:

Összpontszám:

Neurózis pontozó skála

Kérem, a helyes választ x-szel jelölje!

1. Milyen gyakorisággal fáj a feje?

0. soha
1. ritkán
2. hetente

3. naponta
4. állandóan,
folyamatosan

2. Könnyen alszik-e el?

0. igen

1. nem

3. Milyen az alvása?

0. folyamatos, mély
1. felületes, kis zajra is felébred
2. szakaszos, gyakran felébred

4. Érez-e indokolatlan félelmet, szorongást?

0. nem
2. igen, ritkán

4. gyakran

5. Vannak-e tartós, 2-4 hétig tartó hangulatváltozásai, elsősorban lehangoltság?

0. nem

2. igen

6. Szokott-e tartósan 2-4 hétig türelmetlen lenni?

0. nem

2. igen

7. Reggel pihenten ébred?

0. igen

1. nem, de kb. fél óra alatt felfrissül

2. nem, és tartósan fáradt

8. Volt-e olyan periódusa minimálisan egy hétig, amikor munkaképessége csökkent, de konkrét megbetegedés nem volt megállapítható? Pl.: kimerültség, koncentrációgyengesség, türelmetlenség.

0. nem

1. nagyon ritkán

2. gyakran

9. Érez-e gyomorfájdalmat? (Orvosi vizsgálat gyomorbetegséget nem állapított meg?)

0. nem

1. nagyon ritkán

2. gyakran

Összpontszám:

Beck-féle depressziós skála rövidített változata

Kérem, a helyes válasz számát írja a négyzetbe az alábbiak szerint:

1. Egyáltalán nem jellemző
2. Alig jellemző
3. Jellemző
4. Teljesen jellemző

1. Minden érdeklődésem elvesztettem mások iránt

2. Semmiben sem tudok dönteni többé

3. Több órával korábban ébredek mint szoktam, és nem tudok újra elaludni

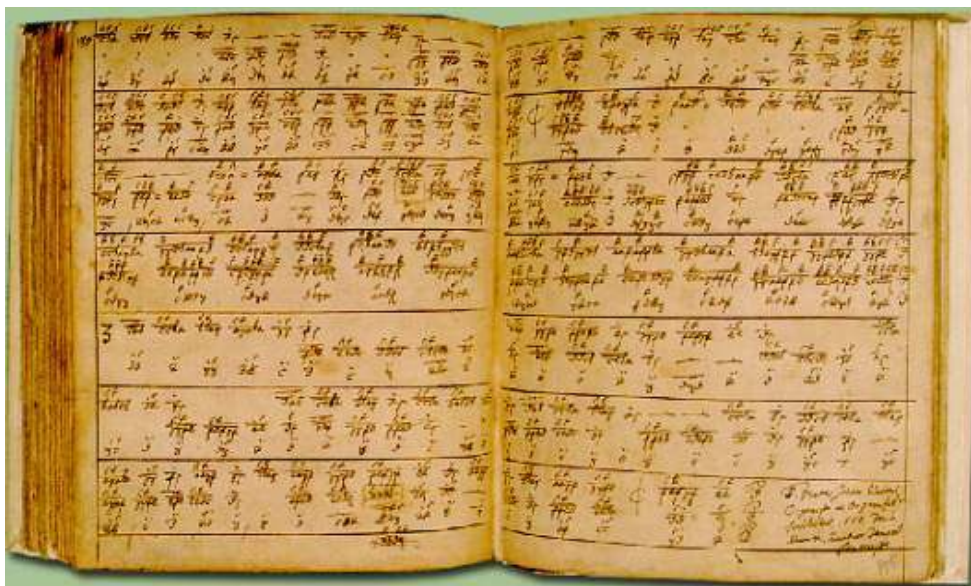
4. Túlságosan fáradt vagyok, hogy bármit is csináljak

5. Annyira aggódom a testi-fizikai panaszok miatt, hogy másra nem tudok gondolni

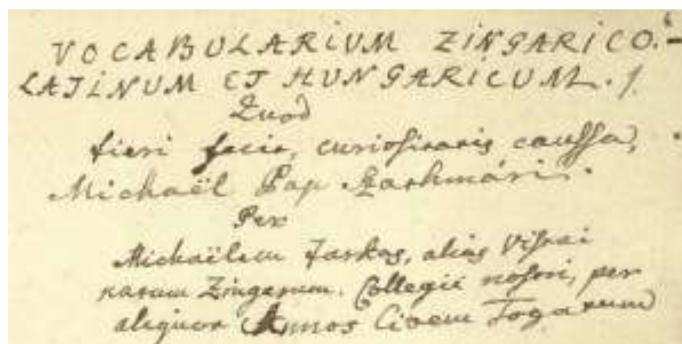
6. Semmi munkát nem vagyok képes ellátni
7. Úgy látom, hogy jövőm reménytelen, és a helyzetem nem fog változni.
8. Mindennel elégedetlen, vagy közömbös vagyok
9. Állandóan hibáztatom magam

Összpontszám:

3. sz. melléklet A magyarországi cigányság első írásos emlékei

Kájoni-kódex 1639. Dade Zingaricum és Ex oraculo Palfico Madrigal Zingarica

1768. Kolozsvár Latin-cigány-magyar szótár
Szathmári Pap Mihály – Vistai Farkas Mihály

1886. József főherceg-Nagyidai Sztojka Ferenc
Magyar-cigány gyökszótár

4. sz. melléklet A magyarországi cigány értelmiség első jeles képviselői

Boka Károly (1808-1860) cigányprímás,
zeneszerző, 1845-től “Debrecen polgára”

Hegyi Aranka (1855-1906) primadonna
színművész, operett-és dalénekes

Csiki Júlia (1923-1991) táncművész
táncpedagógus, koreográfus

Rác Aladár (1886-1958)
cimbalomművész
Zeneművészeti Főiskola tanára

5. sz. melléklet Hodász – Rézművesné Lina madzag-óvodája

Hodász – A kolerás

A kolerási madzag-óvoda Lina és a gyermekek

